UPPSALA STUDIES IN
ECONOMIC HISTORY 15

Bertil Jakobsson

Företaget, kommunen och individen

En studie i relationerna mellan Söderfors bruk AB och Söderfors kommun och dess invånare 1895–1925

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS

1976

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS
Uppsala Studies in Economic History
15

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41548914_0035

Bertil Jakobsson

Företaget, kommunen och individen

En studie i relationerna mellan Söderfors bruk AB och Söderfors kommun och dess invånare 1895–1925

Uppsala 1976
Distributor:
Almqvist & Wiksell International
Stockholm

Doktorsavhandling vid Uppsala universitet 1976

© Bertil Jakobsson 1976

Mångfaldigande av innehållet i denna bok helt eller delvis, är enligt lagen om upphovsrätt av den 30 december 1960 förbjudet utan medgivande av förlaget. Förbudet gäller varje form av mångfaldigande genom tryckning, duplicering, stencilering, bandinspelning etc.

ISBN 91–554–0470–7
Sats: TEXTgruppen i uppsala ab
Tryck: LiberTryck, Stockholm 1976

Innehållsförteckning

Förord 7

I Bakgrund och uppläggning 9

I:1 Historik 9

I:2 Syfte och forskningsläge 12

Syfte och undersökningsperiod 12

Forskningsläge 12

Avhandlingens uppläggning 13

I:3 Ekonomisk och social struktur 15

Uppläggning av urvalsundersökningen 15

Källmaterial och avvägningsfrågor 16

Inkomster och sociala förhållanden 20

II Lön in natura och naturaförmåner 31

II:1 Lön in natura 31

Källmaterial 31

Tiden fram till 1895 31

Tiden från och med 1895 33

II:2 Naturaförmåner 39

Olika produkters uppskattade värde 39

III Fattigvården 48

Lagstiftning 48

Begreppet hälso- och sjukvård 49

Understödstagare 50

Fattigvården under 1920-talets arbetslöshetsår 55

Fattigvårdens beskaffenhet 57

Söderfors bruks inflytande över den kommunala fattigvården 62

IV Gratial och gratialister 65

Källor 66

Gratialister och gratialprodukter 66

Fri bostad 70

Gratialprodukters värde 72

Perioden 1921–1925 76

Orsaker till och verkan av gratialverksamhetens förändring ... 78
Nödhjälpsarbeten ... 81

V Hälso- och sjukvård ... 84
Den fria sjukhusvården ... 85
Söderfors bruks hälso- och sjukvård ... 87
Självhjälpskassor ... 90
Olycksfallsförsäkring ... 92
Brukets respektive kommunens hälso- och sjukvård — en jämförelse ... 92

VI Fackföreningsrörelsen och dess förhållande till bruksförvaltningen . 94
Källor ... 95
Fackföreningsrörelsens framväxt i Söderfors ... 95
Storstrejken 1909 ... 102
Perioden 1910—1919 ... 106
Dyrtidstillägg ... 109
Utvecklingen på arbetsmarknaden vid järnbruken 1920—1925 113
Utvecklingen i Söderfors 1920—1925 ... 115

VII Fyrkskalan och dess verkningar ... 121
Fyrkskalan och dess verkningar i Söderfors ... 124

VIII Kommunala nämnder och styrelser ... 130
Den socialdemokratiska arbetarkommunen och övriga politiska grupper ... 138

IX Sammanfattning ... 143
Summary ... 155
Källor och litteratur ... 164
Tabellbilaga ... 167
Förteckning över tabeller i texten ... 187
Förteckning över tabeller i bilagan ... 190

Förord

När en avhandling föreligger i färdigt skick finns det stor anledning att tacka ett flertal personer utan vars hjälp avhandlingen aldrig skulle ha blivit klar. För min del vill jag i första hand tacka professor Karl-Gustaf Hildebrand som under många år för mig varit en inspirerande lärare. Hans stimulerande intresse för mitt arbete och klargörande samtal om uppkomna problem har fört arbetet framåt.

Mycken tid har min handledare, docent Ragnhild Lundström, ägnat åt genomläsning av avhandlingen i dess olika skeden och därvid lämnat ovärderliga synpunkter och råd för vilka jag tackar varmt.

Till Stora Kopparbergs Bergslags AB riktas ett varmt tack för den stora vänlighet som visats mig genom det rika källmaterial som ställts till mitt förfogande. Vid arkivstudierna i Falun är det främst två personer som på olika sätt bistått mig. Det är arkivarie Rune Ferling och hans medhjälpare Yngve Wikström med vilka jag båda haft givande diskussioner och som med stor sakkunskap rätat ut många av mina frågetecken.

Många andra personer vid olika arkiv har välvilligt tillhandahållit källmaterial och lämnat värdefulla upplysningar. Det gäller bl.a. personer med anknytning till Söderfors kommuns arkiv, Metallindustriarbetareförbundets avd. 179, Söderfors socialdemokratiska arbetarkommun och Järnbruksförbundet.

Ingbritt Dahlin och Karin Sjögren har haft den föga avundsvärda uppgiften att i olika omgångar skriva rent manuskriptet medan Estrid Svedin utfört ett omfattande excerperingsarbete. Till dessa och alla de som här inte nämnts men som på ett eller annat sätt varit mig behjälplig vill jag framföra mitt tack.

Till sist vill jag även tacka mina närmaste, min hustru Vivi-Anne som tålmodigt lyssnat på mina utläggningar och framfört konstruktiv kritik och utan vars stöd och uppmuntran avhandlingsarbetet gått betydlig långsammare; samt våra barn Magnus, Charlotta och Josefin vars glada påhejningar medverkat till arbetets fortskridande.

Uppsala i augusti 1976 Bertil Jakobsson

I Bakgrund och uppläggning

I:1 Historik

Söderfors är en ort belägen vid Dalälvens nedre lopp i norra Uppland. Fram till 1974 var Söderfors en självständig kommun men uppgick från nämnda år i Tierps kommun. Under tidsperioden 1895—1925 bestod Söderfors kommun av en tätort — brukssamhället — och den omgivande landsbygden. Söderfors kommuns historia är liktydig med bruksföretaget Söderfors bruks historia.Järnbruket anlades vid Söderforsen i Dalälven i slutet av 1670-talet. Det var bergmästaren Claes Depken, adlad Anckarström, som 1676 erhöll privilegier av Bergskollegium för att anlägga ett ankarverk vid Söderforsen. Svårigheterna att anlägga ett ankarverk på denna ödsliga plats var uppenbara och de ekonomiska bekymren parade med en utdragen och tröttande juridisk process om markområdena kring Söderfors blev så stora att Anckarström och hans medägare såg sig nödsakade att sälja bruket.[1]

I slutet av 1680-talet fick Söderfors bruk i praktiken ensamrätt på ankartillverkningen. Bruket var för övrigt ensamtillverkare av ankare i Sverige ända fram till 1811. Redan Anckarström insåg emellertid nödvändigheten av att ankartillverkningen kompletterades med stångjärnsproduktion. Ett första tillstånd att smida stångjärn fick bruket 1686 varefter tillståndet förnyades 1689, denna gång utan tidsbegränsning.

1748 övergick bruket till storköpmannen Claes Grill, ägare till det stora handelshuset. Då Claes Grill övertog bruket var det dåligt skött men under hans och hans ättlingars ledning förvandlades bruket till ett mönsterbruk. Senare hälften av 1700-talet och 1800-talets första decennium måste karaktäriseras som Söderfors bruks verkliga guldålder. Stångjärnstillverkningen gick visserligen tillbaka men ankartillverkningen ökade kraftigt.

Flera personer av släkten Grill visade ett varmt socialt intresse och under den grillska epoken blomstrade patriarkalismen i Söderfors. Anna Johanna Grill d.ä., maka till Claes Grill, lät exempelvis 1776, ett decennium efter makens död, uppföra det s.k. "Änkehuset" som under en lång tidsperiod kom att tjänstgöra som ålderdomshem för främst ensamstående kvinnor. Claes Grill själv lät utföra en omfattande byggnadsverksamhet efter en noggrant utarbetad plan. Resultatet blev flera och bättre bostäder men också en stadsplan som i hög grad visade den patriarkaliska hierarkin.

1809 ombildades bruksföretaget till ett familjebolag och bestod som sådant till

[1] Historiken bygger huvudsakligen på Sjöberg, Sven, Söderfors samt på Söderfors 300 år.

1872. I början av 1872 ombildades familjebolaget till aktiebolag, Söderfors bruks AB, vars aktiekapital uppgick till 1 512 000 kronor fördelade på 1 512 aktier à1 000 kronor. Följande år inköptes Älvkarleö bruk från Per Gustav Tamm som 1881 blev utsedd till disponent för Söderfors bruk. År 1882 köptes även Harnäs bruk.[2]

Bland de största aktieägarna i bruksbolaget vid sekelskiftet märks C.F. Setterwall som hade monopol på försäljningen utomlands av Söderfors produkter. En stor post aktier ägdes även av ärkebiskopen Anton Niklas Sundberg. Efter dennes död år 1900 inköptes denna aktiepost av disponenten E.J. Ljungberg i Stora Kopparbergs Bergslags AB.

I början av 1900-talet blev tanken på en försäljning av bruksegendomen aktuell. P.G. Tamm köpte då först upp så många aktier som möjligt via bulvan och 1907 kom en försäljning till stånd. Köpare var Stora Kopparbergs Bergslags AB. Carl Sahlin[3] hade redan före sekelskiftet förespråkat ett köp av Söderfors bruk för att dit förlägga ståltillverkning av hög kvalitet. Det pris Bergslaget betalade för Söderfors bruk ansågs ligga mycket högt vilket också erkändes av Bergslagets chef, disponent E.J. Ljungberg.

På ett styrelsesammanträde i november 1918 beslutades att Söderfors bruk helt skulle uppgå i Bergslaget.

Antalet invånare i kommunen var år 1895 1 584, år 1910 uppgick invånarantalet till 1 970 personer och 1925 till 2 365 personer.

Antalet anställda i järnbruksrörelsen var[4] år 1895 410, 1905 518, 1915 557, 1925 570.

1895 uppgick antalet mantalsskrivna personer över 16 år med yrkesbeteckning som angav arbete i järnbruket till 326. 1905 var antalet sådana personer 462. Båda dessa år var således de anställda i järntillverkningen, tjänstemännen oräknade, flera än de mantalsskrivna. Det beror dels på att alla anställda ej kunde bo i kommunen på grund av brist på bostäder och dels på att en del arbetstagare ej var fyllda 16 år.[5]

[2] Järntillverkningen vid Älvkarleö bruk pågick t.o.m. 1919 och var därefter nerlagd 1920 och 1921 men återupptogs i liten skala 1922—1924. Det sistnämnda året nerlades järntillverkningen definitivt. Tackjärnstillverkningen vid Harnäs bruk upphörde definitivt 1911. Älvkarleö Bruk. Historik. Liljeroth, E. (stencil). Harnäs bruk. Historik. Liljeroth, E. (stencil).

[3] Carl Sahlin var chef för Stora Kopparbergs järnhantering.

[4] Söderfors bruks löneböcker. Antalet anställda varierade mellan olika månader. Siffrorna anger personer som varit anställda minst sex månader respektive år.

[5] Bristen på bostäder framkommer i flera olika källor och var vissa tider mycket besvärande. I oktober 1899 konstaterade brukskassören Fritz Crona, fr.o.m. 1 januari 1900 brukets förvaltare, att bostadsbristen omfattade 26 lägenheter och 20 ungkarlsrum. Crona skrev: ". . . Skrotboden: Förhållandet är enahanda som för gjuterihantlangarna: personalen består endast av folk från Tierp och Hedesunda, vilka behöver halva lördagen och lika mycket av måndagen i varje vecka för att komma till och från sina hem; de arbeta således blott 5 dagar i veckan men fordra att på dessa förtjäna lika mycket som andra på sex. En följd av ovannämnda förhållanden blir ständigt ombyte av folk, vilket gör, att man sällan kan få dugliga och övade arbetare . . . Förutom anskaffande av bostäder för besättande av vakanta platser inom verkstäderna är nämligen också ganska trängande

Så gott som all mark ägdes av Söderfors bruk.[6] Förutom järnbruk omfattade därför företagets verksamhet även en betydande skogs- och jordbruksrörelse. Jordbruket sköttes dels genom statare och andra jordbruksarbetare, dels genom torpare och arrendatorer. För ledningen av skogsbruket fanns jägmästare och skogvaktare anställda. Jordbruket var av stor betydelse inte bara för dem som hade sin utkomst därigenom utan även för övriga anställda som genom brukets försorg kunde erhålla livsmedel till subventionerat pris.

Bruksförvaltare vid Söderfors var under åren 1881—1899 Tom Bergendahl. Han utnämndes 1899 till verkställande direktör för Larsbo-Norhs AB.

Bergendahls efterträdare på posten som bruksförvaltare blev Fritz Crona, född 1872 på Gyllenfors bruk i Småland. Föräldrarna var brukspatron F.A. Crona och dennes maka född Planting-Gyllenbåge.[7] 1894 anställdes Crona som bokhållare vid Söderfors bruk varefter han raskt avancerade till brukskassör och år 1900 utnämndes till bruksförvaltare. År 1917 erhöll Crona titeln bruksdirektör.[8] Crona lämnade sin post som chef för Söderfors bruk 1925. Han var den siste bland cheferna vid Söderfors som försökte upprätthålla en gammaldags patriarkalisk anda vid bruket.

Söderfors bruk var med undantag för en del hantverkare ensam arbetsgivare i kommunen. 1911 ändrades detta förhållande då Stockholms stad efter att ha köpt mark och vattenfall av Söderfors bruk började bygga en kraftstation, det s.k. Untraverket, i kommunens norra del. Bruket var dock fortfarande den dominerande arbetsgivaren och de flesta invånarna var direkt eller indirekt beroende av företaget.

Brukets inflytande sträckte sig över såväl det sociala som det kulturella och politiska fältet. Bruket hade t.ex. alltsedan Söderfors pastorats tillkomst den 2 november 1699 ägt patronatsrätt, d.v.s. rätt att utse församlingens kyrkoherde. Patronatsrätten upphävdes genom lag år 1921 men den förste folkvalde kyrkoherden i Söderfors utsågs inte förrän 1945.[9] Även läkare hade företaget rätt att utse.[1] Förutom till dessa två tjänstemän betalade Söderfors bruk en del av lönen till lärare, sjuksköterska, barnmorska och fjärdingsman. Flera av brukets högsta tjänsteman deltog dessutom aktivt i kommunalpolitiken. Med någon överdrift kan man säga att vid tiden för sekelskiftet varje för samhället viktigt beslut först måste godkännas av bruksförvaltaren.

nödvändigt att kunna bereda åtskilliga dugliga infödda arbetare, som nu bo hos föräldrarne, tillfälle att gifta sig och bilda eget hem, varigenom de bliva mera fästa vid platsen. Man riskerar i motsatt fall att de lämna bruket." Citaten är hämtade ur "Reflexion över Arbetare- och Bostadsförhållandena vid Söderfors" som återfinns i en volym betitlad "Diverse handlingar I och II", Stora Kopparbergs centralarkiv, Falun.

[6] Fortfarande i mitten av 1950-talet ägde företaget 95 procent av all mark i kommunen. Jfr Björkman, Jan-Olof, Bruksbor emellan. En sociologisk studie av brukssamhället utförd i Söderfors i Uppland, s. 11.

[7] Tierpsposten den 30 augusti 1922. Järnhandlaren nr 5 1938.

[8] Genomgående i framställningen kommer Crona att tituleras bruksförvaltare.

[9] Söderfors-notiser 2, s. 30. Sjöberg, Sven, a.a., s. 308.

[1] Generaldirektör K. Linroth till disponent E.J. Ljungberg. Stora Kopparbergs arkiv, Falun.

I:2 Syfte och forskningsläge

Syfte och undersökningsperiod

Syftet med detta arbete är att beskriva och analysera relationerna mellan å ena sidan Söderfors bruk AB och å andra sidan Söderfors kommun och dess invånare samt därvid undersöka de sociala, ekonomiska och politiska förhållandena i Söderfors. I viss utsträckning kommer även jämförelser att göras mellan företaget och kommunen, t.ex. genom att kommunens fattigvård jämförs med Söderfors bruks gratialer. Målet med undersökningen är att få ett begrepp om företagets inflytande över kommunen Söderfors och dess invånare.

Undersökningsperiod. Den tid över vilken undersökningsperioden sträcker sig, 1895—1925, är som bekant en period som sjuder av utveckling vad gäller politiken på riksplanet. Under denna tid genomförs en mängd synnerligen viktiga reformer och en rad betydelsefulla förändringar äger rum. Demokratiseringsprocessen genomförs, det gamla fyrktalssystemet har tjänat ut och ersätts i etapper av "en man en röst", fackföreningsrörelsen växer sig starkare och på det socialpolitiska området kan nämnas reformer som den allmänna pensionsförsäkringen (1913), olycksfallsförsäkringslagen (1916) och lagen om arbetstidens begränsning (1919).

Söderfors, som vid tiden för sekelskiftet var ett relativt isolerat och starkt traditionsbundet samhälle, kunde knappast undgå att bli påverkat av tidens strömningar och det är denna utveckling inom ett tidigare statiskt samhälle som är intressant och motiverar valet av undersökningsperiod.

Forskningsläge

Trots enstaka bidrag i företagsmonografier är relationerna mellan ett företag och den kommun i vilken företaget är beläget förvånande litet utforskat. Någon samlad forskning på detta område med ingående analyser av företagets sociala, ekonomiska och politiska betydelse för samhället föreligger inte. Visserligen finns ett antal skrifter som kan betecknas som ett kombinat av orts- och företagsmonografier men dessa har knappast vetenskapligt anspråk utan har snarare en karaktär av hembygdsböcker. Till de senare hör — för att taga några exempel med anknytning till uppländsk bruksmiljö — Birger Steens Baronernas Leufsta, Harry Molins Karlholms bruk och Sven Sjöbergs Söderfors. Den senare "vänder sig i första hand till bygdens eget folk, hemma och borta, med den förhoppningen att den skall ge läsaren kunskap om hemsocknens historia samt bidraga till att stärka hembygdskärleken och viljan att bevara och förkovra arvet från fäderna".[2] Trots den anspråkslösa förklaringen finns där avsnitt som kan vara av värde även för detta arbete även om verket ifråga till stor del behandlar andra tidsperioder och andra ämnesområden än vad som här skall behandlas.

Ytterligare ett arbete om Söderfors förtjänar att omnämnas, nämligen en licen-

[2] Sjöberg, Sven, a.a. s. 9.

tiatavhandling i sociologi kallad "Bruksbor emellan" av Jan Olof Björkman. Denna sociologiska studie handlar huvudsakligen om det moderna Söderfors och dess invånare och berör bara på ett flyktigt sätt gångna tiders förhållanden inom kommunen.

Slutligen skall även festskriften "Söderfors 300 år" nämnas, utgiven av Stora Kopparberg med anledning av Söderfors bruks 300-årsjubileum 1976. I festskriften medverkar flera personer med goda insikter i brukshistoria. Resultatet har blivit en bred och samtidigt mycket inträngande skildring av brukets historia.

Avhandlingens uppläggning

I avhandlingen speglas den sociala, ekonomiska och politiska utvecklingen i Söderfors. I varje kapitel behandlas ett speciellt område. Avhandlingen är en totalundersökning med undantag för avsnittet om den ekonomiska och sociala utvecklingen i kapitel 1. Syftet med urvalsundersökningen är att få en bild av främst den ekonomiska och i någon mån även den sociala strukturen i Söderfors under den aktuella tidsperioden. Urvalsundersökningen bör ses som en bakgrund till avhandlingen i övrigt.

Definitioner. Genomgående i hela arbetet kommer Söderfors bruk AB att benämnas "Söderfors bruk" jämsides med orden "företaget" respektive "bruket". Med ordet "Söderfors" åsyftas däremot Söderfors kommun i både geografisk och judiciell mening.

Näringsgrensstrukturen som den framträder i mantalslängderna är lätt att skönja. I grova drag skulle man kunna dela upp den i: 1) Individer sysselsatta inom bruksrörelsen. 2) Individer sysselsatta inom jordbruk med binäringar. 3) Individer inom servicesektorn. Den senare gruppen representeras av ett fåtal individer. Vill man generalisera kan man således påstå att söderforsborna under den tid undersökningen omfattar antingen arbetade inom järnhantering eller inom jordbruk med binäringar. Näringsgrensklassificeringen bör dock kompletteras med en uppdelning efter yrkesställning. Den vanligaste indelningen i företagare — tjänstemän — arbetare vore naturligtvis möjlig att använda. Vi vill dock modifiera denna indelning med tanke på källmaterialets beskaffenhet och dels med tanke på den faktiska yrkesstruktur som var för handen. De företagare som fanns i Söderfors under de aktuella åren var dels försvinnande få och dels ägare till mycket små firmor.

Eftersom hantverkarnas inkomster visat sig stämma väl överens med storleken av bruksarbetarnas inkomster har hantverkare likställts med bruksarbetare oavsett om hantverkarna ägde en firma eller var anställda.

Tjänstemännen har sedan uppdelats i två grupper: högre och lägre tjänstemän. Naturligtvis vore det enklast att låta samtliga tjänstemän bilda en enda grupp eftersom en uppdelning lätt kan vålla gränsdragningsproblem. Då skillnaden beträffande både inkomster och social status var mycket stor mellan olika slags tjänstemän synes det ändå riktigast att göra en sådan uppdelning. Till gruppen

Tabell 1. Hantverkare i Söderfors kommun 1897, 1905 och 1912.

Titel	1897		1905		1912	
	Antal	Därav anställda	Antal	Därav anställda	Antal	Därav anställda
Skomakare	5	2	1		2	2
Bagare	2	1	3	2	6	5
Skräddare	6	2	4	2	5	2
Slaktare	2	1	2		1	
Smed	1					
Snickare	2	1				
Målare			2	1	2	1
Summa	18	7	12	5	16	10

Källor: Handlingar rörande näringsidkare m.fl. Landsarkivet, Uppsala.

högre tjänstemän har förts sådana anställda vid bruksförvaltningen som exempelvis ingenjörer, jägmästare och bokhållare. Hit hör även tjänstemän som kyrkoherde, stationsinspektor och förvaltare av lantgård ägd av Söderfors bruk. Till samma grupp har också förts anställda vid Untraverket med titlar som driftschef och ingenjör. Gruppen lägre tjänstemän består främst av personer med biträdesbefattningar av olika slag som handels-, skriv- och laboratoriebiträde etc. Även personer med titlar som telefonist, brevbärare, predikant och konduktör är exempel som ingår i gruppen lägre tjänstemän.

De arbetare som ej arbetade inom jordbruk med binäringar har delats upp i två grupper. Vi har nämligen skilt förmän, smeder och personer arbetande i järnbruksrörelsen med suffixet — mästare — ingående i yrkesbenämningen, t.ex. mas-, ankar-, martinmästare etc. från övriga arbetarkategorier då det finns fog att tro att dessa hade en högre social status än arbetare i allmänhet; åtminstone bör detta ha gällt under den första delen av undersökningsperioden.

Personer sysselsatta inom jordbruk med binäringar har fått bilda en egen grupp. Eftersom vi ansett att yrkesställningen är en viktigare faktor än näringsgrenstillhörigheten har dock ett mindre antal personer klassificerats som högre tjänstemän, t.ex. jägmästare och förvaltare, trots att de var sysselsatta inom jordbrukssektorn.

Den sjätte gruppen slutligen består av alla icke yrkesverksamma individer. Denna sista grupp är sammansatt av ett stort antal personer. Naturligtvis hade det varit möjligt att dela upp även denna grupp — som i själva verket består av hälften av de i samplet ingående personerna — i ett antal delgrupper men då skulle denna uppdelning fått göras efter någon annan grund än yrket.

De olika yrkesgrupperna kommer i fortsättningen att betecknas på följande sätt:

Grupp 1. Högre tjänstemän
2. Lägre tjänstemän
3. Individer sysselsatta inom jordbruk med binäringar

4. Förmän, smeder samt individer med suffixet — mästare ingående i yrkesbenämningen
5. Övriga yrkesverksamma
6. Icke yrkesverksamma

Med yrkesverksam person avses här och i arbetet i övrigt en individ som i mantalslängden bär en titel som tyder på aktiv verksamhet på arbetsmarknaden. Övriga betraktas som icke yrkesverksamma. Ett undantag härifrån utgör det fåtal manliga individer under 67 års ålder som saknar titel och är bosatta utanför tätorten Söderfors. Dessa har förts till yrkesgrupp 3.

Individerna i de enskilda yrkesgrupperna har främst en likartad tjänsteställning som gemensamt kriterium. Naturligtvis kan indelningen diskuteras. Här skall emellertid bara påpekas att indelningen är gjord med tanke på den samhällsstruktur som vi kan förvänta oss i ett brukssamhälle av traditionell typ kring sekelskiftet. Typiska drag i samhällsbilden var fortfarande i början av 1900-talet det rådande patriarkaliska systemet och stora sociala och ekonomiska skillnader mellan olika grupper i samhället. Söderfors var dessutom ett relativt slutet samhälle där medborgarna i gemen hade relativt få kontakter med yttervärlden främst naturligtvis i början av undersökningsperioden. "Resultatet bör ha blivit en intrasystematisk orientering eller en tendens att jämföra sitt eget läge med andras inom det egna samhället. En sådan orientering bör ha ökat sammanhållningen och trycket mot likformighet inom samhället och verkat traditionsbevarande i många avseenden."[3]

I:3 Ekonomisk och social struktur

Uppläggning av urvalsundersökningen

Val av undersökningsår. Åren 1895, 1905, 1915 och 1925 har valts som undersökningsår. De två första undersökningsåren kan betecknas som normala ur Söderfors bruks synpunkt. 1915 låg ur företagets konjunktursynpunkt något över genomsnittet jämfört med perioden i övrigt. 1920-talet däremot var en besvärlig period för företaget och därmed också för kommunen och dess invånare. 1925 var inget undantag härifrån utan kännetecknades av arbetslöshet. Året 1925 är alltså ur konjunktursynpunkt inte jämförbart med de övriga tre åren. Det kan möjligen beklagas ur den synpunkten att det bryter en viss kontinuitet men vilket år man än väljer under 1920-talet blir det ett mer eller mindre omfattande arbetslöshetsår.

[3] Björkman, Jan-Olof, a.a. s. 17.

Urvalsenhet. Den enskilde vuxne individen utgör urvalsenhet. Varje individ som under undersökningsåret fyllt lägst 16 år har betraktats som vuxen. Att gränsen satts till 16 år beror på att man i mantalslängderna har satt skiljegränsen mellan barn och vuxna vid just den åldern.

Urvalsmetod. Den lämpligaste urvalsmetoden har ansetts vara ett stratifierat urval. Som stratifieringsvariabel har valts yrke/titel eftersom yrke/titel borde vara korrelerat med främst de ekonomiska variabler som skulle undersökas. Den vuxna befolkningen fördelades på de sex redan nämnda yrkesgrupperna. Antalet individer i yrkesgrupp 1—4 visade sig dock vara så litet att något ytterligare urval ej var önskvärt och med undantag för yrkesgrupp 3 inte ens möjligt. Samtliga individer i yrkesgrupp 1—4 ingår således i undersökningen.

Totala antalet individer i yrkesgrupperna 5 och 6 var så stort att ett sampel omfattande 15 procent av totala antalet individer inom respektive yrkesgrupp kunde anses fullt representativt. (Jfr tab. 2). Individerna i respektive yrkesgrupp numrerades i den ordningsföljd i vilken de stod upptagna i mantalslängderna. Urvalet gjordes sedan med hjälp av slumptalstabell.[4]

Undersökta variabler. Valet av undersökningsvariabler måste naturligtvis vara avhängigt av undersökningens syfte. Självklart måste variabler av typen personliga data tagas med: födelseår, kön, civilstånd, titel och antal barn. Förutom dessa är ekonomiska och sociala data av olika slag av största betydelse för att man skall ha möjlighet att förstå samhällets uppbyggnad. För varje person har vi valt att förutom personliga data undersöka följande variabler: 1) Om vederbörande var anställd vid Söderfors bruk eller ej, och i förekommande fall anställningsåret. 2) Taxerad inkomst. 3) Statlig och kommunal skatt. 4) Kontant lön. 5) Bostadens storlek, belägenhet och ägare. 6.) Skuldsättning till Söderfors bruk. I särskilda kapitel redovisas dessutom totalundersökningar av följande variabler: 1) Lön in natura. 2) Fattigvård. 3) Gratial. 4) Sjukvård. 5) Fyrktalet. 6) Kommunala förtroendeuppdrag, 7) Facklig verksamhet.

Källmaterial och avvägningsfrågor

Det källmaterial som använts är främst mantalslängder, inkomsttaxeringslängder samt debiterings- och uppbördslängder för kommunalutskylder. Detta källmaterial har också kommit till användning i andra delar av avhandlingen.

De flesta invånarna i Söderfors var som tidigare nämnts bosatta i själva brukssamhället. Mantalslängderna anger för dessa människor varken kvarter, gata, husnummer eller någon som helst annan adress än "Söderfors bruk". Någon egentlig betydelse har inte detta utom möjligen då man vill ha besked om vilka personer som ingick i ett visst hushåll men inte ens då spelar det någon betydande roll eftersom det i de flesta fall ändå går att avgöra vilka individer som tillhör respektive hushåll. I tveksamma fall har den principen följts att individen fått bilda ett eget hushåll.

[4] Kendal, M.G. and Babington, Smith B., Tables of random sampling numbers.

Tabell 2. Antal individer 16 år och däröver mantalsskrivna i Söderfors 1895–1925 fördelade på yrkesgrupper.

Grupp	1895	1905	1915	1925
1	19	22	31	45
2	11	28	42	63
3	180	152	131	144
4	34	40	38	33
5	317	447	594	648
6	566	716	820	927
Summa	1 127	1 405	1 656	1 860

Källor: Mantalslängder för Söderfors kommun.

När det gäller invånare bosatta på andra ställen inom kommunen är det lättare genom att hemmanets eller lägenhetens namn står utsatt. Undantag utgör individer bosatta i tätorten "Untraverket" vilka i mantalslängderna saknar annan adress än "Untraverket". Det är emellertid fråga om ett litet antal människor.

I mantalslängderna tituleras ibland vuxna kvinnor "hemmadotter". Dessa står alltid i mantalslängderna tillsammans med föräldrar och syskon under 16 år. Både i 1895 och 1905 års mantalslängder finner man även titeln "hemmason" som titel på vuxen son. Personer med dessa titlar var i regel bosatta på landsbygden utanför själva tätorten Söderfors. I 1895 års mantalslängd står dessutom personer födda 1875 eller senare upptagna utan yrkesbeteckning och endast som barn till respektive föräldrar.

Vi har haft som princip att anse de manliga individerna i åldern 16 år och däröver och som i mantalslängderna saknar titel eller har titeln "hemmason" som yrkesverksamma. Har bostaden varit belägen i tätorten Söderfors och samtidigt fadern eller annan huvudperson tillhört yrkesgrupp 4 eller 5 så har individen ifråga förts till yrkesgrupp 5. Om hushållets huvudperson tillhört yrkesgrupp 1 eller 2 så har personen förts till yrkesgrupp 6. I alla andra fall har individerna förts till yrkesgrupp 3. Kvinnor utan yrkesbeteckning t.ex. med titeln "hemmadotter" har ansetts som icke yrkesverksamma.

Mantalslängderna har fastställts i slutet av året innan de skall börja gälla. De uppgifter vi använt oss av kan därför i enstaka fall vara förlegade genom att en förändring under året ägt rum, t.ex. ifråga om civilstånd eller byte av bostadsort. Ett visst bortfall förekommer också främst på grund av utflyttning från kommunen.

Upplysningar om inkomsternas fördelning mellan olika grupper i samhället och förändringar i inkomstfördelningen kan hämtas ur taxeringslängderna. Vilket inkomstbegrepp som bör användas kan diskuteras. Det vore önskvärt att använda begreppet inkomst efter skatt. Vi har emellertid här använt begreppet taxerad inkomst. För att klargöra vårt ställningstagande krävs redogörelser för den då gällande lagstiftningen och de konsekvenser den hade för inkomsttagare i olika inkomstskikt.

Beträffande den statliga skatten har skattelagstiftningen under den aktuella perioden förändrats vid flera tillfällen. De nya lagar som tillkom tillsammans med ändringar i redan existerande lagar försvårar jämförbarheten mellan de olika åren. Två förordningar utgjorde den huvudsakliga lagstiftningen på området. Det var Bevillningsförordningen från 1883 och 1897 samt Förordningen om inkomst- och förmögenhetsskatt av 1902. De båda förordningarna var fr o.m. 1902 samtidigt i kraft. De innehåller bestämmelser om bl.a. skattens storlek, avdragens storlek, grunderna för inkomsternas beräknande etc. [5]

Vid en inkomst under 500 kronor skulle skatt inte betalas. I praktiken innebar det att en person med inkomst under 500 kronor överhuvud taget ej blev uppförd i inkomsttaxeringslängd (kallas i fortsättningen enbart taxeringslängd).

År 1905 behövde man inte betala skatt enligt Förordningen om inkomst- och förmögenhetsskatt om den taxerade inkomsten understeg 1 000 kronor, ett belopp som fr.o.m. 1910 sänktes till 800 kronor.

Även skattesatserna förändrades vid flera tillfällen. För att inte tynga redogörelsen med alltför många skattetekniska detaljer nöjer vi oss med att konstatera att den direkta statliga skatten var mycket låg.

Skattskyldigheten för inkomst av tjänst avsåg den inkomst som åtnjutits under nästföregående räkenskapsår. Skatt som påfördes inkomsttagaren 1895 beräknades på 1894 års inkomst men betalades in till myndigheterna först år 1896.

En svårighet som följer av skattegränsen vid en inkomst om 500 kronor skall här belysas. 1895 saknas i taxeringslängden 92 procent av alla som är sysselsatta inom jordbruk med binäringar. 1905 är 78 procent av individerna tillhörande yrkesgrupp 3 ej upptagna i taxeringslängden medan motsvarande siffror för 1915 är 21 procent och för 1925 13 procent. I det sistnämnda fallet är majoriteten av de som ej är upptagna i taxeringslängden 16 år gamla. Självklart uppstår härigenom svårigheter att jämföra dels grupp 3 sinsemellan under de olika åren och dels grupp 3 med andra yrkesgrupper.

En jämförelse mellan inkomstuppgifterna i taxeringslängderna och Söderfors bruks lönematerial visar att överensstämmelsen måste betecknas som tillfredsställande med undantag för yrkesgrupp 3. Enligt företagets lönematerial hade sju inom jordbruksrörelsen anställda år 1895 erhållit en inkomst av Söderfors bruk varierande mellan 509 och 810 kronor och borde således återfinnas i taxeringslängden men ingen av dessa är upptagna där. Ett par av dessa personer bär dessutom titlar som tyder på att de haft eget eller arrenderat jordbruk. År 1905 kan tre personer, som tillhör yrkesgrupp 3, ej återfinnas i taxeringslängden trots att de haft en förtjänst överstigande 500 kronor. Även år 1915 uppvisar en mindre god överensstämmelse för denna yrkesgrupp. I en del av fallen finns det anledning att anta att flera vuxna inom samma hushåll har bidragit till inkomsten men att inkomsten noterats på en huvudperson i företagets löneböcker för att sedan vid taxeringen noteras på de personer som faktiskt bidrog till inkomstens

[5] SFS nr 51 år 1883, nr 111 år 1897, nr 84 år 1902 och nr 115 år 1910.

förvärvande. Det skulle alltså kunna vara förklaringen till att de saknas i taxeringslängderna men det är ingen förklaring som gäller alla individer.

Åren 1915 och 1925 uppvisar främst en annan skillnad i överensstämmelse, nämligen den att den taxerade inkomsten av tjänst utgör ett högre belopp än vad som framgår av Söderfors bruks löneböcker. För individer i yrkesgrupp 3 är det tänkbart att de förutom lön från Söderfors bruk även haft inkomst av bl.a. mindre jordbruk och flottningsarbete. Differenserna i uppgifterna berör åren 1915 och 1925 även individer inom andra yrkesgrupper än grupp 3.

År 1915 är det troligt att några personer har haft fri bostad och deklarerat för denna trots att inga noteringar finns i löneböckerna om att dessa personer skulle ha haft denna förmån. Skillnaderna torde i övrigt kunna tolkas så att man erhållit arbetsförtjänst utöver den från Söderfors bruk erhållna men att det åtminstone 1925, då differenserna är störst, egentligen inte innebär något positivt. År 1925 har en hel del anställda i Söderfors bruk ej haft inkomst i ordinär omfattning på grund av de dåliga konjunkturerna utan har i stället fått anlita kommunalt nödhjälpsarbete.

Vi har redan kunnat konstatera att relativt många inkomsttagare åren 1895 och 1905 ej hade taxeringsbar inkomst. Samtidigt har vi i de allra flesta fall kunnat fastställa den lön som vederbörande erhållit från Söderfors bruk. För inkomsttagare som haft så pass hög inkomst att vederbörande är upptagen i taxeringslängd är det lätt att räkna fram den disponibla inkomsten i betydelsen inkomst efter skatt. För de individer som ej är upptagna i taxeringslängd kan vi emellertid inte veta om det belopp som står upptaget i Söderfors bruks löneböcker är detsamma som den disponibla inkomsten. Vederbörande kan ha haft inkomst av annan sysselsättning utan att för den skull uppnå 500 kronor i inkomst. Dessutom fanns det yrkesverksamma individer som varken arbetat åt Söderfors bruk eller uppnått taxeringsbar inkomst.

Osäkerheten om inkomstens storlek för individer som ej haft taxeringsbar inkomst gör att vi föredrar att använda taxerad inkomst i stället för disponibel inkomst vid jämförelser mellan olika grupper. Skattens storlek och utformning bidrar också härtill. Skillnaden mellan taxerad inkomst och disponibel inkomst är i kronor räknat relativt ringa, möjligen med undantag för några få inkomsttagare i högre inkomstlägen. Med undantag för någon enstaka höginkomsttagare uppgick den direkta statliga och kommunala skatten tillsammans till som mest sju-åtta procent av den taxerade inkomsten.[6] Differenserna mellan de båda inkomstbegreppen är alltså små.

Samma system som gällde för debitering och uppbörd av statlig skatt tillämpades för den kommunala skatten. Skatten beräknades på nästföregående års inkomst och inbetalades två år efter det att inkomsten förvärvats. Detta förde med sig att ungdomar som tidigare inte haft taxerad inkomst inte heller betalade

[6] En bidragande orsak till att skattesatsen var så låg berodde på att kommunalskatten i Söderfors tillhörde de lägsta i riket. SOS U) kommunernas fattigvård och finanser.

någon kommunalskatt under det första året som de hade taxeringsbar inkomst.

För personer som nyligen flyttat från kommunen gällde det förhållandet att skatterna är längdförda i Söderfors men är och förblir ofta obetalda. Det gäller ett mycket litet antal individer i vår undersökning.

Inkomster och sociala förhållanden

Befolkningens fördelning i Söderfors på kön, ålder och civilstånd framgår av tabell B 1. En jämvikt i könsfördelningen under de två första undersökningsåren övergår till en viss manlig övervikt 1915 för att 1925 övergå till en motsvarande kvinnlig övervikt. Åldersmässigt var befolkningen under perioden relativt ung då 50 procent eller fler av samtliga individer som fyllt 16 år var i åldern 16—39 år.

Bostadsförhållanden. De flesta var bosatta i tätorten Söderfors, d.v.s. själva bruksamhället. Dessutom, vilket är värt att lägga märke till, bodde de allra flesta i bostäder ägda av Söderfors bruk. Endast ett fåtal bodde i av dem själva ägda bostäder. När Untraverket började byggas 1911 uppstod där en mindre bebyggelseanhopning och flera människor än tidigare kom nu att bo i bostäder som ej tillhörde Söderfors bruk.

Tabell 3. Bostadens belägenhet och ägare. Procent av samtliga bostäder.

År	Bostad i tätorten Söderfors tillhörande		Bostad i Untraverket tillhörande		Bostad i övriga delar av kommunen tillhörande	
	Söderfors bruk	Privat person	Stockholms stad	Privat person	Söderfors bruk	Privat person
1895	67	4	0	0	28	1
1905	73	5	0	0	21,5	0,5
1915	73,5	2	5,5	0	18	1
1925	78,5	2,5	7	0,5	9,5	2

Källor: Mantalslängder, taxeringslängder.

Fortfarande 1925 ägde således Söderfors bruk 88 procent av samtliga bostäder i kommunen. Detta visar något av den dominans bruket hade i kommunen.

För de flesta vid järnbruket anställda finns uppgift om bostadens storlek både 1895 och 1905. 1895 hade hälften av de anställda ett rum, vilket i praktiken var ett kök, medan övriga hade ett rum och kök. Endast ett fåtal hade större lägenhet. År 1905 bestod bostaden för en tredjedel av de anställda av ett enda spisrum, 60 procent hade ett rum och kök och sex procent hade två rum och kök.[7]

Yrkesgrupper. Efter genomgång av Söderfors kommuns mantalslängder har vi kunnat fördela samtliga individer som fyllt lägst 16 år på yrkesgrupper. Andelen yrkesverksamma personer var under de fyra undersökningsåren ungefär lika stor

[7] Uppgifter till bevillningsberedningen, Stora Kopparbergs centralarkiv, Falun.

som andelen icke yrkesverksamma. Yrkesintensiteten var störst år 1915, då 51,3 procent av befolkningen från 16 år och uppåt var yrkesverksam. 1925 var exakt hälften av befolkningen yrkesverksam, medan den yrkesverksamma befolkningen 1895 och 1905 uppgick till 49,6 respektive 48,8 procent.

Inom och mellan de olika yrkesgrupperna har förändringar inträffat både i fråga om absoluta tal och procentuellt sett. Tjänstemännen har ökat sin andel bland de yrkesverksamma från sammanlagt 5,3 procent år 1895 till 11,6 procent år 1925. Framför allt är det de lägre tjänstemännen som ökat.

Anställda inom jordbruk med binäringar har däremot minskat både relativt och i absoluta tal. Då inte mindre än 62 personer i yrkesgrupp 3 saknar yrkestitel i mantalslängden år 1895 är möjligheterna att undersöka vilka kategorier inom yrkesgrupp 3, som framför allt minskat, begränsade. De två största grupperna 1925 var jordbruksarbetare 55 stycken och skogsarbetare 26 stycken. De två största grupperna 1895 var, förutom de som saknade titel, kolare och jordbruksarbetare 28 respektive 22 stycken. (Jmfr. tabell B 2.)

Yrkesgrupp 5 ökade sin andel bland de yrkesverksamma från 56,5 procent år 1895 till 65,5 procent år 1905. 1925 var motsvarande siffra 69,5 procent men mest markant var arbetarinslaget 1915 då drygt 71 procent av de yrkesverksamma utgjordes av grupp 5.

Givetvis fanns det kvinnor — och även män — som hade arbete av mera tillfällig art eller i form av deltidsarbete. Kvinnor kunde bl.a. få städa och elda skolorna medan män kunde få hugga ved till offentliga lokaler. Sådana personer har inte medtagits bland de yrkesverksamma.

Bland icke yrkesverksamma dominerar kvinnorna. Dock utgör männen ett inte helt obetydligt inslag. Att män fyllda 67 år är företrädda bland icke yrkesverksamma är naturligtvis inget att förvåna sig över, däremot kan det synas något egendomligt att så pass många män i den allra yngsta åldersgruppen är representerade. Det beror i regel på att vederbörande haft titeln "hemmason" eller saknat titel medan hushållets huvudperson tillhört grupp 1 eller 2. En liten överrepresentation för män i åldern 16—39 år är därför möjlig främst för åren 1895 och 1905.

En förkrossande majoritet av de yrkesverksamma var män. Endast ett fåtal kvinnor var yrkesverksamma men deras antal ökade främst under åren 1915 till 1925. De flesta kvinnorna arbetade med hushållsarbete och den vanligaste titeln var piga. 1925 hade dock denna titel helt försvunnit ur mantalslängden och ersatts med titlar som hembiträde, hushållerska och tjänarinna. Några få kvinnor arbetade på områden där även män tjänstgjorde t.ex. skollärare, handelsbiträde och kontorsskrivare.

I syfte att få veta i vilken omfattning minderåriga hade arbete vid Söderfors bruk har mantalslängderna gåtts igenom varefter en jämförelse gjorts med företagets lönematerial. Undersökningen har gjorts för åren 1895, 1905, 1915 och 1925. Tyvärr skiljer sig uppgifterna i löneböckerna något från varandra därigenom att för åren 1915 och 1925 finns anteckningar om födelseår för yngre arbetare. Sådana noteringar saknas för åren 1895 och 1905.

Tabell 4. Förvärvsarbetande kvinnor. Antal och yrkesbeteckning.

Titel	1895	1905	1915	1925
Baderska				1
Barnmorska		1	1	1
Fröken	1	2	1	1
Föreståndarinna				1
Handelsbiträde			1	1
Hembiträde				12
Hotellföreståndarska	1	1		1
Husföreståndarska		1	1	
Hushållerska	1	2		12
Jungfru			7	
Kaféidkerska			1	
Kokerska				1
Kontorsbiträde			1	
Kontorsskrivare			1	
Mjölkerska				1
Mjölkmäterska				1
Piga	18	19	9	
Poststationsföreståndarska				1
Sjuksköterska		1	2	1
Skollärare	3	4	6	9
Stickerska				1
Strykerska		1		
Städerska				7
Sömmerska	1	2		6
Telefonföreståndarinna		1		1
Telefonist				1
Tjänarinna			1	8
Tvätterska				1
Uppasserska				1
Summa	25	35	32	70

Källor: Mantalslängder.

Att 14- och15-åringar var anställda åtminstone under en del av året tycks ha varit ganska vanligt, däremot har bara en enda 13-åring kunnat återfinnas i löneböckerna för de nämnda åren, nämligen år 1895.[8] Ingen av de minderåriga arbetare som kunde identifieras i mantalslängderna bodde utanför tätorten Söderfors. De pojkar som bodde utanför tätorten hjälpte sannolikt i stor utsträckning till i jordbruks- och skogsarbete.

Av de i tätorten mantalsskrivna pojkarna, som under respektive år fyllde 14 respektive 15 år, återfinns 15 av 24 1895 men bara 4 av 29 1905, 20 av 46 1915 och 8 av 33 1925. 1915 finns anteckningar i lönematerialet som visar att ytterligare 17 pojkar, som ej återfunnits i mantalslängden, var anställda. Orsaken till

[8] Jämför Söderfors socialdemokratiska arbetarkommuns protokoll 17.4.1911.

att de 17 ej återfunnits i mantalslängden har inte kunnat fastställas. Tänkbart är att man åtminstone i vissa fall kallat vederbörande vid annat förnamn i löneboken än det namn han hade i mantalslängden. Detta skulle då ha gjorts med syfte att skilja två eller flera arbetare med samma namn åt.

Att endast fyra minderåriga arbetare skulle ha varit anställda i brukets tjänst år 1905 låter mindre troligt i jämförelse med de övriga åren. Inte heller i detta fall kan emelletid någon förklaring ges.

Medianvärdet respektive den genomsnittliga storleken av de minderårigas inkomster framgår av följande tablå:

	1895	1905	1915	1925
Median	193	297	239	201
Genomsnitt	174	294	270	291

Inkomsternas fördelning på olika grupper. För att få en överblick över olika gruppers taxerade inkomster har vi använt oss av sju inkomstgrupper. Eftersom en kraftig inflation ägde rum under perioden 1895— 1925 har de nominella inkomsterna räknats om till realinkomster.[9] Inkomsterna för åren 1905, 1915 och 1925 uttrycks därför i 1895 års penningvärde. Inkomstgrupperna bestämdes enligt följande schema:

Inkomstgrupp	Kronor
1	< 500
2	500— 899
3	900—1 299
4	1 300—1 699
5	1 700—2 099
6	2 100—2 499
7	2 500—

De olika inkomstgrupperna benämns i forstättningen efter sina respektive nummer. Att gränsen mellan inkomstgrupp 1 och 2 sätts till 500 kronor beror som redan nämnts på att taxeringslängderna ej upptar lägre inkomst. De nominella inkomster som motsvarar 500 kronors inkomst år 1895 är 571 kronor 1905, 759 kronor 1915 och 1 149 kronor 1925.

Om man inte tar någon hänsyn till den inflation som ägde rum främst under och omedelbart efter första världskriget finner man att samtliga yrkesgrupper minst fördubblat sin inkomst mellen 1895 och 1925. Bilden av inkomstutvecklingen blir dock en annan när hänsyn tages till inflationen. Här bör dock påpekas att avsikten med avsnittet naturligtvis inte är att skriva reallönehistoria i och för sig utan att avsnittet bör ses som en ram för sammanhangets skull.

[9] För beräkningarna har använts SOS Detaljpriser och indexberäkningar åren 1913—1930. Tabell M, kolumn 7, s. 89—90.

Tabell 5. Medianinkomst i 1895 års penningvärde fördelad på yrkesgrupper i Söderfors.

Yrkesgrupp	1895 kronor	1905 kronor	1915 kronor	1925 kronor
1	2 130	2 839	2 462	1 838
2	906	1 006	1 127	1 305
3	668	700	668	670
4	992	1 139	1 197	1 453
5	750	925	988	850

Källor: Taxeringslängder för respektive år.

I tabell 5 visas realinkomsten för respektive yrkesgrupp uttryckt i 1895 års penningvärde.

Som man kan vänta hade de högre tjänstemännen samtliga år en högre lön än övriga yrkesgrupper. Anmärkningsvärt är däremot det ojämna utfallet av reallönen under de fyra åren. Från 1895 till 1905 ökade reallönen för yrkesgrupp 1 med 700 kronor. 1915 var reallönen fortfarande högre än 1895 men lägre än 1905. 1925 slutligen var reallönen lägre än något av de övriga åren och inte mindre än 1 000 kronor lägre jämfört med 1905. Förklaringen till detta ligger i att antalet högre tjänstemän och deras sammansättning förändrades under perioden. De högre tjänstemännen var bara några få flera 1905 jämfört med 1895. Från 1905 till 1915 steg antalet från 22 till 31 och mellan 1915 och 1925 ökade det med ytterligare 14 personer till 45. De nytillkomna var i stor utsträckning bokhållare vars löner var lägre jämfört med övriga högre tjänstemäns. Bokhållarnas antal ökade således från fyra 1895 till fem 1905 för att sedan snabbt stiga till 12 1915 och till 22 1925.

En positiv löneutveckling hade de lägre tjänstemännen trots att de ökade numerärt. Denna yrkesgrupp var dock mer homogent sammansatt än de som här räknas till högre tjänstemän.

De lägsta inkomsterna hade sysselsatta inom jordbruk med binäringar. Deras reallön var så gott som oförändrad under de fyra åren.

En relativt hög och dessutom stigande lön hade de som ingick i yrkesgrupp 4. Det var framför allt mästare och förmän som hade en positiv löneutveckling. Smederna vars antal var störst 1895 hade i medeltal lägre lön än övriga i yrkesgrupp 4.

Yrkesgrupp 5 hade högre reallön 1905 jämfört med 1895 och högre 1915 jämfört med 1905. Däremot var lönen lägre 1925 jämfört med både 1905 och 1915. Den låga lönen 1925 hade utan tvekan samband med den utbredda arbetslöshet som rådde i Söderfors detta år liksom under flera andra år på 1920-talet.

För att få en uppfattning om inkomsternas spridning har kvartilavvikelsen räknats ut. Av tabell 6 framgår att den största inkomstspridningen fanns i yrkesgrupp 1. Störst var avvikelsen år 1915, den uppgick då till 1 939 kronor. Som lägst uppgick avvikelsen för yrkesgrupp 1 till 1 035 kronor år 1925. De övriga yrkesgrupperna hade betydligt mindre inkomstavvikelser. Fördelningarna för

Tabell 6. Kvartiler och kvartilavvikelse. Taxerade inkomster fördelade på yrkesgrupper i Söderfors 1895–1925. Kronor per år räknat i 1895 års penningvärde.

År		1	2	3	4	5
1895	Q 1	1 130	606	600	688	629
	Q 2	2 130	906	668	992	750
	Q 3	3 630	1 000	800	1 386	850
	Q	1 250	197	100	349	111
1905	Q 1	1 251	831	569	966	743
	Q 2	2 839	1 006	700	1 139	925
	Q 3	4 776	1 286	927	1 616	1 090
	Q	1 763	228	179	325	174
1915	Q 1	1 362	762	610	1 108	836
	Q 2	2 462	1 127	668	1 197	988
	Q 3	5 239	1 481	784	1 592	1 114
	Q	1 939	360	87	242	139
1925	Q 1	1 353	835	609	1 001	722
	Q 2	1 838	1 305	670	1 453	850
	Q 3	3 424	1 479	853	2 084	966
	Q	1 035	322	122	542	122

Källor: Taxeringslängder.

yrkesgrupperna 1, 3 och 4 var varje år positivt sneda. Negativt sned är fördelningen för yrkesgrupp 2 åren 1895 och 1925 men positivt sned år 1905. Fördelningen av inkomsterna i yrkesgrupp 5 kan betecknas som normal samtliga år liksom för yrkesgrupp 2 år 1915.

En jämförelse av löneläget för arbetarna vid Söderfors med arbetarnas löner vid 16 järnbruk under åren 1895–1914 visar att löneutvecklingen vid Söderfors bruk tycks ha följt den allmänna löneutvecklingen vid järnbruken med ökande årslöner – i löpande penningvärde – under perioderna 1895–1900 och 1902–1907 samt kraftigt ökande löner 1908, 1910. Den sistnämnda löneökningen hade samband med ett kollektivavtal som tillkom 1908. Vid de järnbruk som då fortfarande hade kvar lön in natura avskaffades denna löneform och det kan därför vara svårt att avgöra den faktiska löneökningen.

Söderforsarbetarnas löner var i genomsnitt relativt låga i jämförelse med arbetarnas från övriga bruk. Löneuppgifterna från de 16 järnbruken baseras i flera fall på ett fåtal arbetare och detta tillsammans med övriga omständigheter som kan vara av betydelse i sammanhanget gör att några långtgående slutsatser inte kan dras.[1]

Närmare hälften av samtliga hushåll hade ingen hushållsmedlem upptagen i 1896 års taxeringslängd och endast sju procent av hushållen hade 1895 en inkomst som översteg 1 300 kronor. Andelen hushåll vars taxerade inkomst ej nådde upp till 500 kronor räknat i 1895 års penningvärde sjönk snabbt.

[1] Wages in Sweden 1860–1930, part one, s. 66 ff, 281 ff och 351 ff.

Tabell 7. Hushållen fördelade på inkomstgrupper. Procent. 1895 års priser.

Inkomstgrupp	1895	1905	1915	1925
1	46,5	36,7	27,6	18,0
2	25,3	26,5	23,5	35,6
3	21,5	25,5	32,6	22,6
4	2,0	6,0	10,0	12,1
5	2,4	2,0	3,2	4,6
6	0	1,0	0,5	2,5
7	2,4	2,0	2,7	4,6

Källor: Mantalslängder och taxeringslängder.

1905 var det 36 procent som ej nådde upp till denna gräns, 1915 27 procent och 1925 18 procent. Fortfarande 1925 låg dock tre fjärdedelar av alla hushåll i de tre lägsta inkomstgrupperna.

Tabell 7 grundar sig på en urvalsundersökning där 30 procent av hushållen respektive år undersöktes.

Hushållens sammansättning inom olika inkomstgrupper har inte varierat i någon större utsträckning mellan olika år. Vissa förändringar kan dock konstateras. I medeltal bestod t.ex. hushållen av flera personer 1895 än övriga år. Hushåll med fyra personer var vanligast 1895 medan enpersons- och trepersonshushållen var vanligast de övriga åren.

Antal personer per hushåll.

	1895	1905	1915	1925
Median	4	3	3	3
Typvärde	4	1 och 3	1	3

I de flesta hushållen har endast en person haft en inkomst motsvarande 500 kronor år 1895. Antalet inkomsttagare per hushåll ökade dock under periodens gång. Det var vanligare med flera inkomsttagare i de högre inkomstgrupperna.

En kumulativ fördelning av hushåll med taxerade inkomster visar små skillnader mellan de olika åren. (Tab. B3). Den tiondel av hushållen som hade de lägsta taxerade inkomsterna hade omkring fem procent av den sammanlagda inkomsten medan hälften av hushållen hade drygt 30 procent av den sammanlagda inkomsten. Den tiondel av hushållen som hade de högsta taxerade inkomsterna hade en andel av inkomsterna som varierade mellan 24 och 28,5 procent. Dessa siffror tyder inte på att någon omfördelning av inkomsterna mellan olika hushåll ägde rum under perioden.

Svagheten i en kumulativ fördelning av ovannämnt slag är att de hushåll som ej hade taxerad inkomst faller utanför. Även hushåll med taxerade inkomster 1905, 1915 och 1925 är ej medtagna såvida inkomsten ej motsvarar realvärdet av den lägsta taxeringsbara inkomsten 1895.

Ett sätt att mäta ojämnheten i en inkomstfördelning är den maximala utjäm-

ningsprocenten. Detta mått kan definieras som förhållandet mellan den inkomstsumma som skulle omfördelas från de bättre till de sämre ställda för att alla skall få lika inkomst, och den totala inkomstsumman.[2] Om alla har precis lika stora inkomster är maximala utjämningsprocenten 0 och om en enda person har alla inkomster är den 100. Måttet kan alltså variera mellan de båda ytterlighetsfallen 0 procent och 100 procent.

Ett enkelt sätt att beräkna maximala utjämningsprocenten på är att dra den tangent som är parallell med diagonalen och förlänga den mot x-axeln varvid man vid skärningspunkten mellan tangenten och x-axeln direkt kan avläsa maximala utjämningsprocenten.[3]

Maximala utjämningsprocenten.

1895	1905	1915	1925
22,5	17,0	18,5	21,0

Som redan framgått av tabellen över den kumulativa fördelningen har endast marginella förändringar inträffat mellan de fyra undersökta åren.

Inkomster för anställda vid Untraverket. För att få veta om det rådde skillnader i inkomst mellan inkomsttagare bosatta i Untraverket och inkomsttagare bosatta i tätorten Söderfors har den taxerade inkomsten hos de båda grupperna jämförts. Inkomsterna är omräknade till realinkomst:

Tabell 8. Inkomster för boende vid Untraverket respektive tätorten Söderfors bruk. I 1895 års priser.

	1912 kronor	1915 kronor	1918 kronor	1921 kronor	1925 kronor
Individer bosatta i Untraverket	2 020	1 354	1 145	1 552	1 653
Individer bosatta i tätorten Söderfors	1 138	1 008	880	952	965
Skillnad	882	346	265	600	688

Källor: Mantalslängder, taxeringslängder.

Skillnaden i inkomst är anmärkningsvärd. En del av förklaringen kan sökas i yrkesfördelningen. Antalet inkomsttagare boende i Untraverket var endast 23 stycken 1912. Av dessa var inte mindre än fyra ingenjörer med en inkomst i 1895 års priser på respektive 8 532 kronor, 5 530 kronor, 4 716 kronor och 4 329 kronor. Om dessa ej räknas med blir medelinkomsten 1 306 kronor, d.v.s. ändå 168 kronor mer än medelinkomsten för de i Söderfors boende.

1915 var 18,5 procent av de yrkesverksamma i Untraverket tjänstmän och endast 5,4 procent arbetade inom jordbruk med binäringar. Motsvarande siffror

[2] Lindahl, Erik, Socialt Tidskrift 1946:10.
[3] Viklund, Ulf, Inkomstfördelningen i Uppsala 1924, 1936, 1962, s. 32.

Tabell 9. Yrkesfördelning för i Untraverket boende inkomsttagare.

Yrkesgrupp	1912	1915	1918	1921	1925
1	6	6	6	5	3
2	3	11	13	8	5
3	0	5	7	4	3
4	3	11	7	1	2
5	11	59	63	61	57
Summa	23	92	96	79	70

Källor: Mantalslängder, taxeringslängder.

för kommunen som helhet med undantag för vid Untraverket boende var 7,6 procent respektive 16,9 procent. Då är att märka att tjänstemännen var koncentrerade till tätorten Söderfors medan endast någon procent av dem som arbetade i jordbruk med binäringar var bosatt i tätorten Söderfors. Den högre andelen tjänstemän i Untraverket skulle då ha varit en bidragande faktor till skillnaderna i inkomst. 1925 hade dock skillnaden i yrkesfördelningen jämnats ut och kan inte anföras som en förklaring till inkomstskillnaden. (Jmfr. tab. 10).

Räknas yrkesgrupp 3 bort, vilket kan vara skäl att göra med tanke på att så få av de personer som tillhörde denna yrkesgrupp bodde i tätorten Söderfors, förstärks bilden av en utjämning i yrkesfördelningen. Andelen av yrkesgrupp 5 blir då år 1925 81,9 procent av de utanför Untraverket boende inkomsttagarna och 85,1 procent av de vid Untraverket boende.

Vi har även jämfört realinkomsten i yrkesgrupp 5 och funnit att medianinkomsten år 1915 för bosatta i Untraverket uppgick till 921 kronor och 1925 till 1 338 kronor. Det innebar 1915 en något lägre inkomst i genomsnitt för personer bosatta i Untraverket jämfört med yrkesgrupp 5 som helhet. År 1925 är förhållandena omvända och skillnaderna större: 850 kronor för hela yrkesgrupp 5 jämfört med 1 338 kronor för i Untraverket boende. Högst sannolikt påverkades ej kraftverket och därmed ej heller kraftverkspersonalen av konjunktursväng-

Tabell 10. Procent av totala antalet inkomsttagare boende vid Untraverket respektive i Söderfors kommun utom vid Untraverket med fördelning på yrkesgrupper. 1915 och 1925.

	Vid Untraverket boende inkomsttagare		I Söderfors kommun utom vid Untraverket boende inkomsttagare	
Yrkesgrupp	1915 %	1925 %	1915 %	1925 %
1	6,5	4,3	3,4	4,9
2	12,0	7,1	4,2	6,7
3	5,4	4,3	16,9	16,3
4	12,0	2,9	3,6	3,6
5	64,1	81,4	71,9	68,5

Källa: Mantalslängder för Söderfors kommun.

Tabell 11. Anställningstid för anställda i järnbruksrörelsen vid Söderfors bruk.

	0–2 år	3–4 år	5–9 år	10–14 år	15–19 år	20–24 år	25–29 år	30– år
Procent individer	20,0	5,0	17,5	13,5	9,0	11,0	8,0	16,0

Källor: Sammandrag av arbetsförtjänster vid Söderfors bruk 1925.

ningar på samma sätt som järnbruket och dess personal vilket skulle kunna förklara utvecklingen.

Vi kan slå fast att personal boende vid Untraverket och i de flesta fall anställda vid kraftverket i genomsnitt hade högre lön än boende i tätorten Söderfors och i de flesta fall anställda vid Söderfors bruk. Att detta förde med sig ett konkurrensförhållande, som inte sågs med blida ögon från Söderfors bruks sida, antyds i Söderfors bruks årsberättelse från 1918 där bruksförvaltare Fritz Crona skriver: "Arbetarförhållandena lida fortfarande av grannskapet till Untraverken . . .".[4]

Anställningstid i järnbruksrörelsen. Uppgift om anställningstid finns endast för år 1925. För 60 procent av de anställda finns uppgift om anställningstid. För 20 procent av dessa anges att de varit anställda sedan barndomen. I de fallen har individernas ålder vid anställningstillfället beräknats till 14 år. Anställningstiden var i genomsnitt 15,5 år. De som varit anställda längst tid hade arbetat omkring 60 år i företaget.

Ganska många personer har således varit företaget trogna under en lång följd av år.

Vi har även undersökt vid vilken ålder anställningen tog sin början. Hälften av samtliga var vid anställningstillfället under 20 år och två tredjedelar hade vid anställningstillfället ej fyllt 25 år. Medelåldern vid anställningens början var 23 år.

Söderfors bruk var arbetsgivare för 82 procent av de yrkesverksamma åren 1895 och 1905, för 79 procent år 1915 och för 78 procent år 1925.[5] Detta visar brukets dominerande ställning som arbetsgivare i kommunen.

Tabell 12. Anställda fördelade på ålder vid anställningstillfället och ålder år 1925. Procent.

Ålder år 1925	Ålder vid anställningstillfället –19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–
16–19	5					
20–24	11	3				
25–29	11	7				
30–39	8	1	3	4	1	
40–49	7	7	1		7	
50–59	4	1	4		1	4
60–	4			3		4

Källor: Sammandrag av arbetsförtjänster vid Söderfors bruk 1925. Mantalslängder.

[4] Söderfors bruks årsberättelse 1918.
[5] Mantalslängder för respektive år.

Tabell 13. Antal anställda personer i procent av samtliga som stod i skuld till Söderfors bruk 1895 och 1905. Skuld i procent av taxerad årsinkomst.

År	Yrkesgrupp	0,1 <5	5 <10	10 <20	20 <50	>50
1895	1					
	2	2,5		2,5		
	3	2,5	2,5		2,5	10
	4	5		2,5		
	5	25,5	18	10,5	10,5	
1905	1		2,5			
	2			2,5	2,5	
	3	5	8		2,5	8
	4		2,5			
	5	43,5	8	13	2,5	

Källor: Avräkningsböcker med Söderfors handel. Sammandrag av arbetsförtjänster.

Skuldsättning till Söderfors bruk. En del av de anställda satte sig i skuld till företaget. Härigenom kunde företaget få en viss möjlighet att utöva påtryckningar på dessa anställda. Det kan därför vara av intresse att se hur vanlig en sådan skuldsättning var och hur stora skulder det rörde sig om.

Skuldsättning förekom dels via brukshandeln och dels genom att man via lån skuldsatte sig direkt hos arbetsgivaren. Det är endast möjligt att undersöka skuldsättning för åren 1895 och 1905. Brukshandelns räkenskapsböcker är utgallrade fr.o.m. 1908 varför den typen av skuldsättning är omöjlig att fastställa för åren efter 1907. Både 1895 och 1905 finns det anteckningar om skulder i löneböckerna men sådana noteringar lyser nästan helt med sin frånvaro åren 1915 och 1925.

I de flesta fallen var det fråga om skuldsättning till Söderfors handel. År 1895 stod cirka 50 procent av de anställda i skuld till Söderfors bruk. Drygt hälften av individerna i yrkesgrupp 5 och drygt en tredjedel av personerna tillhörande yrkesgrupp 3 häftade i skuld till företaget. För de flesta gällde att skulden var liten eller relativt måttlig men i några undantagsfall uppgick den till 50 procent eller mer av vederbörandes årslön. De största skulderna stod några inom yrkesgrupp 3 för. Särskilt hårt skuldbelastade var individer med låga inkomster.

Förhållandena var likartade 1905.

II Lön in natura och naturaförmåner

II:1 Lön in natura

Källmaterial

Det källmaterial som avsnittet om lön in natura[1] bygger på består främst av Söderfors bruks löneböcker och företagets uppgifter till bevillningsberedningen samt styrelseprotokoll och vissa anställningskontrakt. De två förstnämnda källorna, som bland annat anger antalet personer som erhållit lön in natura, tycks just på denna punkt inte vara helt exakta. Någon enstaka högre tjänsteman har inte alls tagits med i lönematerialet eller har upptagits som enbart erhållande kontant lön när det finns anledning misstänka att vederbörande även haft lön in natura. Bruksdisponent P.G. Tamm exempelvis har noterats som erhållande lön in natura bara för år 1897 vilket naturligtvis kan vara korrekt. Tamm hade sin bostad i Älvkarleö och vistades mycket i Stockholm. Från och med år 1900 förekommer inga noteringar om hans lön i Söderfors bruks lönemateriel. Även löneuppgifterna för kyrkoherden är sporadiska i detta material. Antalet personer som på detta sätt berörs är dock så få att det hela saknar egentlig betydelse för resultatet.

Tiden fram till 1895

För att förstå hur systemet med lön in natura utvecklades är det nödvändigt att göra en tillbakablick. För de anställda vid Söderfors bruks lantgårdar d.v.s. statare och andra jordbruksarbetare, råder det ingen tvekan om att en del av lönen utbetalades in natura både före och under hela undersökningsperioden. För övriga anställda vid Söderfors bruk, och det är dessa vi avser i fortsättningen, gäller att före 1894 erhöll en stor majoritet av de anställda åtminstone någon form av lön in natura.

De vanligaste produkterna var mjölk och potatis. Dessutom var det vanligt att man erhöll en äng samt en bit jord att bruka. Övriga produkter var ved, hö och halm. De två sistnämnda förekom dock endast mera sporadiskt. Anställda som av någon anledning inte fick naturaprodukter kunde i stället få kontanter motsvarande värdet av de icke erhållna produkterna.

[1] Lön in natura upptogs som inkomst vid taxeringen och beskattades. Naturaförmåner, som bl.a. innebar att de anställda och deras familjer kunde köpa mjölk och ved till ett lågt pris, var ej beskattningsbara.

För de flesta anställda ingick fri bostad i lönen. Vissa personer inom bruksförvaltningen erhöll till och med fritt vivre. Att Söderfors bruk upplät bostad åt de anställda var tydligen något som man betraktade som så självklart att man från företagets sida inte ens brydde sig om att värdera och taga med denna löneförmån när man lämnade uppgifter till bevillningsberedningen. Det var först från och med år 1894 som bostaden värderades och räknades in i lönen vid uppgiftslämningen.

År 1894 är det sista år då bruksarbetarna i Söderfors mera allmänt erhöll jordlotter som lön in natura. Det året fick 95 anställda var sin jordlott att bruka. Varje sådan jordlott värderades till sex kronor per år.[2] Efter 1894 fick ingen anställd med något enstaka undantag jordlott som lön in natura. Allt eftersom arbetarstammen växte hade det blivit allt svårare för företaget att erbjuda lämplig mark i brukssamhällets närhet. 1894 hade styrelsen för Söderfors bruk att behandla en anmälan från förvaltningarna vid Söderfors bruk och Älvkarleö bruk rörande dessa förhållanden:

"Sedan ängar och land vid Söderfors och Älvkarleö bruk icke kunnat utdelas i brist på tillgång till den ökade arbetspersonalen i bolagets nyare verkstäder såsom Martinverket och Mek. verkstaden vid Söderfors samt Fil- och Fjäderverkstaden vid Älvkarleö så hade Förvaltningarna anmält att en reglering avseende en rättvisare fördelning av naturaförmånerna vore ett önskningsmål, då mjölk och potatis in natura måste anses för arbetaren såsom värdefullare än ängar och land vilket även visade sig däruti, att framställningar gång efter annan skedde i den riktningen att få utbyta dessa senare förmåner mot mjölk och potatis.

Med anledning av förestående anmälan hade Disponenten härmed velat meddela Styrelsen, att han funnit skäl borttaga samtliga hittills utgående naturaförmåner med undantag för brukens förmän, men att även för dessa det vore meningen att indraga naturaförmånerna i den mån nya förmän komma att antagas. Samtidigt härmed har Disponenten till arbetspersonalen meddelat, att innehavare av ängar och land fortfarande hava rätt att behålla dessa mot erläggande av arrende till bruken.

Ovanstående indragningar kunna beräknas till mellan 4 à 5 % av hittills utgående avlöningar, en nedsättning i arbetslönerna som mer än väl betingats av nu rådande svaga konjunkturer."[3]

Att det från arbetarhåll var ett önskemål att få byta ut ängar och land mot mjölk och potatis är lätt att förstå. Jordbitarna kunde ju knappast vara exakt lika vare sig i kvantitativt eller kvalitativt hänseende, men framför allt berodde arbetarnas önskan att få byta till mjölk och potatis på att dessa två produkter ansågs värdefullare än äng och land.

Från företagets synpunkt har man sett det som att systemet med lön in natura vållat ett visst gnissel. För att komma till rätta med problemet fanns två lösningar. Den ena, som hade anvisats av förvaltningarna, innebar att land och ängar byttes ut mot mjölk och potatis i enlighet med arbetarnas önskemål. Den andra lösningen innebar helt enkelt att företaget avskaffade systemet med lön in natura. Det var den senare lösningen disponenten valde. Det kan vara värt att lägga

[2] Uppgifter till bevillningsberedningen. Volym 4491, Stora Kopparbergs centralarkiv, Falun.
[3] Söderfors bruks styrelseprotokoll den 15 februari 1894.

märke till att de anställda som berördes av indragningen inte fick kompensation i form av ökad kontant lön.

Tiden från och med 1895

Bostaden som en del av lönen. Systemet med fri bostad var ännu i början av 1900-talet vanligt vid industrier som låg på landsbygden. En tendens att avskaffa förmånen av fri bostad började emellertid bli ganska allmän under 1900-talets första decennium även om vissa industrier fortfarande vid första världskrigets slut hade kvar denna förmån. Anställda vid Stora Kopparberg fick behålla förmånen till och med år 1905 varefter den togs bort. Bolaget började då hyra ut sina bostäder till de anställda först dock efter att i "löneavtal upptagit hyresbidrag."[4]

Ett undantag från indragningen av lön in natura 1894 i Söderfors utgjorde bostäderna. I Söderfors ingick nämligen för de allra flesta bostaden som en del av lönen ända fram t.o.m. 1908 men 1909 upphörde plötsligt systemet med fri bostad att gälla för det stora flertalet anställda. Sammanlagt erhöll endast 93 personer det året denna löneförmån. Av dessa 93 var 22 tjänstemän. Motsvarande siffror för 1910 är 83 personer därav 13 tjänstemän och för 1911 90 därav 15 tjänstemän.[5]

Tyvärr finns det inga uppgifter om den fortsatta utvecklingen efter 1911. En jämförelse år 1915 mellan uppgifterna i Söderfors bruks löneböcker och taxerad inkomst visar emellertid en skillnad som tyder på att åtminstone tjänstemännen fortfarande tycks ha haft bostad ingående i lönen. Även icke tjänstemän vilka 1911 hade fri bostad tycks i viss utsträckning fortfarande 1915 haft denna förmån. Något tvivel om att förmånen med fri bostad successivt upphörde, utom möjligen för ett litet antal tjänstemän, kan det dock knappast vara.

Att systemet med fri bostad plötsligt upphörde för de allra flesta anställda år 1909 skulle liksom den uppvärdering av bostäderna som skedde 1908 kunna sättas i samband med de ändrade ägoförhållandena. Stora Kopparberg hade ju dragit in förmånen med fri bostad för sina anställda år 1905 och i stället låtit de anställda betala hyra. En indragning av de fria bostäderna i Söderfors skulle därför ligga helt i linje med Stora Kopparbergs politik vid andra verk. Förklaringen är dock enklare än så. Det år 1906 bildade Järnbruksförbundet slöt 1908 sitt första riksavtal med vederbörande fackförbund. I detta första avtal ingick bestämmelser om avlösning av de traditionella löneförmånerna. De förmåner som ingick i lönen skulle enligt avtalets § 8 bytas ut mot högre kontant lön. Vid varje bruk skulle en värderingsnämnd, bestående av två representanter för arbetarna, två för arbetsgivaren och en femte utsedd av de båda parterna, uppskatta naturaförmånernas värde.[6] I den mån de anställda fortfarande erhöll vad som tidigare

[4] Åkerlund, John, Arbetarebostäder vid industriella verk, s. 27 f.
[5] Söderfors bruks löneböcker för respektive år.
[6] Olsson, Sven, Järnbruksförbundet 1906—1956, s. 49.

varit lön in natura skulle de nu betala det pris som värderingsnämnden satt på de olika produkterna. Det pris som sattes på de produkter vilka tidigare utgått som lön in natura skulle vara ett fast pris som skulle gälla under hela avtalsperioden. Det avtal som slöts 1908 kom att gälla t.o.m. 1916.[7]

Det tycks som om man från Söderfors bruks sida före Stora Kopparbergs övertagande av företaget tog ganska lätt på förmånen med fri bostad ur den synpunkten att man värderade denna förmån lågt vid avlämnandet av uppgifter till bevillningsberedningen. I likhet med andra industrier på landsbygden hade Söderfors bruk av nödvändighet måst bygga bostäder åt sina anställda.[8] Perioden 1894—1907 värderades varje rum till 20 kronor per år. 1908 uppvärderades förmånen av fri bostad så att varje rum nu värderades till mellan 40 och 60 kronor per år. Man har tagit hänsyn till rumsstorlek och bostadsstandard i övrigt vid värderingen men även penningvärdets fall har bidragit till uppvärderingen.

Personer som fick lön in natura utöver enbart bostad. Ett mindre antal av de anställda berördes inte alls av beslutet 1894 om indragning av lön in natura. Det var främst tjänstemän och förmän av olika slag som tilläts behålla sina tidigare förmåner. (Se tab. B 4.). Den successiva avvecklingen som skisserades 1894 följdes dock inte vilket framgår av nedanstående tabell.

Antalet personer som erhöll lön in natura utöver enbart bostad ökade således från 45 1895 till 72 1907 efter att året innan varit uppe i 79 personer. Efter Stora Kopparbergs köp av Söderfors bruk sjönk antalet personer som erhöll dessa förmåner snabbt för att 1911 vara nere i åtta personer. Som mest var det 14 procent av de yrkesverksamma med undantag för yrkesgrupp 3 som fick lön in natura utöver enbart bostad under tiden 1895—1911.[9]

Påfallande många av dem som hade lön in natura efter år 1894 var personer som inte i första hand hade med järntillverkningen att göra t.ex. skogvaktare, handelsbiträden, skollärare, bryggare, byggmästare, trädgårdsmästare och stalldrängar.

Antalet personer som fick lön in natura fluktuerade som framgår av tab. 14 något mellan olika år.[1] Visserligen kan källorna bära skulden till att någon enstaka person försvinner respektive tillkommer mellan de olika åren men tabellen är främst ett uttryck för de fluktuationer som verkligen förekom.

Var det nyanställda eller personer som på något sätt meriterat sig för att få

[7] Ibid.

[8] Jfr tabell 3 (kapitel 1).

[9] Procentsiffran blir 10 procent om man enbart räknar de anställda i järnbruksrörelsen som fått lön in natura utöver bostad och jämför med det totala antalet anställda i järnbruksrörelsen.

[1] Av dem som fått lön in natura 1897 återfinns ej 1898 en verkmästare och en bruksarbetare. De som tillkom hade följande yrkesbeteckningar: Sekreterare, ingenjör, bokhållare (2 st.), skollärare (2 st.), polis, trädgårdsdräng (2 st.), masmästare, smältareförman, stålsorterare och valssvarvare. De som tillkom 1902 bar följande titlar: Masmästare, räckarmästare (2 st.), skrotsmedsförman, martinsmältare (4 st.), valsverksförman, valssvarvare, gårdskarl och handelsbiträde.

Tabell 14. Antal personer som erhöll lön in natura utöver enbart bostad.

1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903
45	46	46	57	58	57	58	70	74

1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911
73	78	79	72	25	30	12	8

Källor: Uppgifter till bevillningsberedningen 1895–1906. Sammandrag av arbetsförtjänster 1907–1911, Stora Kopparbergs centralarkiv.

extra förmåner utöver sin kontanta lön som kom att utöka det antal som erhöll lön in natura? Eftersom det inte finns något källmaterial som visar när de anställda erhöll anställning vid Söderfors bruk har det varit nödvändigt med en genomgång av löneböcker och mantalslängder. Resultatet av den genomgången visar att tjänstemännen är nyanställda och att de således erhållit lön in natura i samband med att de tillträdde sin tjänst. För arbetarnas del däremot är bilden mera oklar. De tycks, i varje fall om man tar titeln som utgångspunkt, i några fall fått ändrade arbetsuppgifter. Bara i något undantagsfall har arbetarna varit nyanställda.[2]

Någon gemensam nämnare för dem som erhållit lön in natura efter 1894 är svår att upptäcka. Skillnaderna i social status var stora liksom differenserna i fråga om kontant lön. Likaså var alla åldersgrupper representerade.

Arbetare som erhöll lön in natura. 1895–1907 uppgick andelen personer tillhöriga yrkesgrupp 5 till mellan 10 och 15 procent av samtliga som erhöll lön in natura utöver bostad. Det var dock bara 1 till 3 procent av samtliga i yrkesgrupp 5 som på detta sätt var privilegierade. Bland arbetarna dominerade i stället förmän och andra personer i arbetsledande ställning som masmästare, valsmästare, gjutmästare etc. I yrkesgrupp 4 hade drygt hälften av alla lön in natura.

De produkter som man fick var, förutom bostad, potatis, mjölk och ved. Naturligtvis förekom det avvikelser från de i tabell 15 angivna typvärdena men det är ändå förvånansvärt få avvikelser. Som regel har det då varit en person som fått mindre kvantitet av en eller annan produkt. Några få personer fick varje år under tiden 1895–1902 en lott jord och en ängslott i stället för mjölk och potatis. En ängslott respektive en lott jord värderades vardera till 25 kronor varför värdet av lön in natura för dem som fick sådant var lägre än för de flesta andra.

[2] Sociala indikatorer i form av stor familj kan inte heller ha varit för handen, något som genomgången av mantalslängderna klart utvisar. Vad som kan ha legat bakom att en del arbetare fick lön in natura och andra inte kan bara bli gissningar, och vi lämnar det därför därhän.

Tabell 15. Arbetarnas lön in natura fördelad på produkter. (Kvaniteten avser typvärden.)[3]

År	Bostad		Potatis		Mjölk		Ved	
	Antal rum	Summa kronor	Hl	Summa kronor	Lit	Summa kronor	Famn	Summa kronor
1895	2	40	12,5	25	912,5	91:25	10	30
1899	2	40	12,5	25	912,5	91:25	10	30
1903	2	40	12,5	33	912,5	100:37	10	50
1907	2	40	12,5	40	912,5	100:37	10	50

Källor: Uppgifter till bevillningsberedningen. Sammandrag av arbetsförtjänster.

Tjänstemän som erhöll lön in natura. Alla tjänstemän bosatta inom kommunen fick naturligtvis inte lön in natura bl.a. av den enkla anledningen att det fanns tjänstemän som var anställda hos andra arbetsgivare än Söderfors bruk. Exempel på sådana tjänstemän är stationsinspektor, poststationsföreståndare, telefonföreståndare, frikyrkopredikant. Alla lägre tjänstemän anställda vid Söderfors bruk hade inte heller dessa förmåner. Det gällde främst personer i biträdesbefattningar av olika slag.

Vad de tjänstemän fick som verkligen erhöll lön in natura och i vilken kvantitet var delvis beroende av vederbörandes tjänsteställning. Tjänstemännen inom bruksförvaltningen och de anställda vid Söderfors handel vilken ägdes av Söderfors bruk och från 1908 av Bergslagets Matvaru Handels AB hade speciella förmåner främst i form av fritt vivre.

Efter det att tjänstemännen tidigare hade fått intaga sina måltider vid Söderfors värdshus beslöt styrelsen för Söderfors bruk år 1897 att ett särskilt hushåll skulle upprättas för dem: "Då gång efter annan klagomål från kontorsherrarna ingått till Disponenten att kosthållet på Söderfors värdshus för dem bleve dyrbart, därigenom att frestelserna voro för stora och många för deltagandet uti festligheter och att det blivit en vana hos besökande på Värdshuset att låta sig av herrarna bjudas m.m. varigenom deras löner bleve otillräckliga för deras nödvändigare behover hemställde Disponenten om Styrelsens medgivande av att få ordna ett särskilt hushåll för herrarne vid Söderfors på samma sätt som vid Elfkarleö."[4]

När det gäller fördelningen av lönen in natura för tjänstemännen är källorna ganska förtegna. De upplysningar som lämnas i löneböcker och i uppgifter till bevillningsberedningen är endast det sammanlagda värdet som är noterat under rubrik benämnd "rum m.m.". För år 1907 finns dock en förteckning över tjänstemännens löneförmåner. Den visar att sex av de högsta tjänstemännens lön in natura bestod av smör, mjölk, bostad och vedbrand, trädgård samt hjälp av gårdskarl. Ytterligare sju tjänstemän vid bruksförvaltningen hade bostad med eldning och städning samt fritt vivre. En kemist slutligen hade 2,5 liter mjölk per dag samt bostad och vedbrand.

[3] Värderingen av produkterna har gjorts av Söderfors bruk direkt i lönematerialet.
[4] Söderfors bruks styrelseprotokoll den 14 februari 1897.

Av åtta anställda vid Söderfors handel hade fem bostad med eldning och städning samt fritt vivre. Två hade enbart bostad, medan handelsföreståndaren hade bostad och vedbrand samt trädgård och hjälp av gårdskarl.[5]

Det uppskattade värdet av de förmåner som nämns i förteckningen från 1907 är för de enskilda tjänstemännen detsamma som för hela perioden 1900–1907. Åren 1895 till 1899 har förmånerna värderats något lägre. Det är ett förhållande som pekar på att typen av naturaförmåner också har varit densamma för hela perioden 1895–1907 vilket det ovan anförda citatet till en del är ett belägg för. Både 1908 och 1909 höjs värdet av dessa förmåner varefter systemet med fritt vivre försvinner i och med 1910 års utgång.

Det var de ogifta tjänstemännen som erhöll fritt vivre även om någon enstaka tjänsteman föredrog att ordna matfrågan på annat sätt. De gifta däremot hade hyresfri bostad och oftast även lön in natura av annat slag.

Av de åtta personer som ännu 1911 fick en del av sin lön in natura hade fyra fri bostad jämte några mindre förmåner i form av fri vedbrand och möjligen även fritt lyse.[6] De fyra återstående var kyrkoherde Hedmark, bruksförvaltare Crona samt ingenjörerna Homeyer och Quennerstedt. De tre sistnämnda hade några år tidigare erbjudits anställning på annat håll men hade då erbjudit sig att stanna kvar i företagets tjänst om de i gengäld fick ett kontrakt som skulle gälla i 10 år. Förutom en hög kontant lön erbjöds de tre vissa naturaförmåner. Crona erhöll fritt husrum, fri vedbrand, trädgård fritt skött, 120 kg smör per år samt sex liter mjölk per dag. De båda andra erhöll samma förmåner som Crona utom beträffande smör och mjölk som för deras del uppgick till 100 kg smör respektive fyra liter mjölk.[7]

Redan 1898 hade i princip samma sak hänt. Dåvarande bruksförvaltaren Tom Bergendahl hade blivit erbjuden anställning vid ett annat företag och med högre lön. Söderfors bruk fann då för gott att höja hans lön med 1 500 kronor per år samt naturaförmånerna till åtta liter mjölk per dag, 200 kg smör per år samt potatisland till 10 hl potatis.[8]

Kyrkoherdens naturaförmåner under de sista åren av 1800-talet bestod av fri bostad och vedbrand, trädgård och planteringsland, 5 1/4 liter mjölk per dag samt hjälp av gårdskarl tre dagar i veckan. Kyrkoherden hade även fria skjutsar på Söderfors bruks bekostnad vid tjänsteärenden inom socknen.[9] Det var för övrigt inte bara naturaförmåner utan även en stor del av sin kontanta lön som kyrkoherden fick av företaget.

[5] Stora Kopparbergs centralarkiv, Falun. Volym 2869.

[6] Källorna ger här inga exakta upplysningar men vi kan ändå utgå ifrån att de fyra, en ingenjör, en kamrer, en kassör och en sjuksköterska, utöver enbart bostad haft förmåner av nämnt slag eftersom det uppskattade värdet av bostadsförmånen är ungefär dubbelt så högt mot vad som eljest var brukligt.

[7] Kontrakten återfinns i Stora Kopparbergs centralarkiv, Falun. Onumrerad kapsel benämnd "Kontrakt".

[8] Söderfors bruks styrelseprotokoll 28.9.1898.

[9] Stora Kopparbergs centralarkiv, Falun. Onumrerad kapsel benämnd "Kontrakt".

År 1900 avled kyrkoherde Lindahl vilken verkat som kyrkoherde i Söderfors sedan 1865. Hans efterträdare blev kyrkoherde Karl August Hedmark som tillträdde 1903 men började tjänstgöra 1901.[1] Den nya kyrkoherdens naturalön bestod enligt ett kontrakt upprättat i november år 1900 av:

1) Sex liter oskummad mjölk per dag.
2) Fri vedbrand fritt hemkörd, dock ej utöver 50 famnar per år.
3) Tre dagsverken i veckan året om för vedhuggning, vattenbäring m.m.
4) Fri skjuts i tjänsteärenden inom församlingen.

Ett år senare ändrades mjölkmängden från sex liter till 10 liter per dag.[2]

Det är värt att lägga märke till att kontraktet inte nämner något om kyrkoherdens bostad. Att Hedmark i likhet med sin föregångare hade förmånen av hyresfri bostad kan vi dock utgå ifrån. Förmodligen var det en självklarhet varför man inte ens brydde sig om att ta upp det i kontraktet. Att så var fallet tyder bl.a. ett brev från bruksförvaltare Crona till Söderfors bruks styrelse på. Brevet är från 1914. Vid denna tid sysselsatte sig en statlig utredning med frågor rörande prästerskapets löneförmåner och ett förslag om lönereglering för prästerskapet i Söderfors hade upprättats. Länsstyrelsen i Uppsala län fick förslaget på remiss och infordrade ett yttrande om företaget var villigt att avstå från rätten att kalla kyrkoherde. Crona skriver bl.a. att han för sin del ansåg att "man borde söka komma lindrigare ifrån sina skyldigheter att extra bidraga i pastorslönen och endast erbjuda sig fritt upplåta bostad och planteringsland, en skyldighet, som ej bör bli så vidare betungande, i synnerhet som bostället helt nyligen (för endast 7 à 8 år sedan) undergått en grundlig restaurering och nu befinner sig i mycket gott skick."[3]

Med anledning av att företaget i början av år 1916 begärde 800 kr i arrende för prästgården av församlingen besökte en av medlemmarna i Söderfors socialdemokratiska arbetarkommun kyrkoherde Hedmark. Denne upplyste då om att in naturaförmånerna dragits in och "att det berodde på det nya prästlönereglementet vilket bl.a. gör att prästskatten numer lagts på allmän fyrk efter att förut huvudsakligen legat på jorden."[4] Företaget behöll patronatsrätten men bruksförvaltningen hade fått klart för sig att bruket ej var skyldig att hålla prästgård och därför begärde man arrende för densamma.[5]

Den siste av patronus utsedde kyrkoherden blev Karl Otto Svanbom som tillträdde sin befattning 1918.

Lön in natura i procent av individens totala lön. Intressant är att ställa andelen lön in natura i relation till individens totala lön. Vissa skillnader framträder därvid

[1] Sjöberg, Sven a.a. s. 306 f.
[2] Stora Kopparbergs centralarkiv, Falun. Onumrerad kapsel benämnd "Kontrakt".
[3] Bilaga till Söderfors bruks styrelseprotokoll 24.9.1914.
[4] Söderfors socialdemokratiska arbetarkommuns protokoll 2.4.1916.
[5] Ibid.

Tabell 16. Lön in natura i procent av individens totala lön.

År	Yrkesgrupp 1	2	3[6]	4	5
1895	23,0	13,4	20,1	12,0	12,1
1900	31,7	20,3	20,0	12,5	15,0
1905	26,3	18,6	21,7	13,8	13,8
1909	25,3	33,3	10,3	14,3	12,2

Källor: Uppgifter till bevillningsberedningen. Sammandrag av arbetsförtjänster.

mellan de olika yrkesgrupperna. Individerna i yrkesgrupp 4 och 5 fick i genomsnitt en större andel av sin lön utbetald i kontanter än övriga yrkesgrupper.

Vad som inte framgår av tabell 16 är att differenserna mellan olika inkomsttagare inom en och samma yrkesgrupp i vissa fall är stora. Att tjänstemännen fått en relativt stor andel av sin lön in natura beror på att flera av dem haft speciella förmåner t.ex. fritt vivre. Samtidigt har exempelvis handelsbiträdena inte haft särskilt hög lön totalt sett varför andelen lön in natura för dessa varit hög. De högst betalda tjänstemännen hade en lön in natura som vida översteg vad som var brukligt för arbetargrupperna. Genom att kontantlönen var hög blev dock andelen som utgick in natura relativt måttlig för dessa tjänstemän.

För arbetarnas del kan konstateras att alla som regel har fått samma slag av förmåner och lika stora kvantiteter oberoende av den kontanta lönens storlek. I de fall när avvikelser från det vanliga mönstret ägt rum har det ofta drabbat personer med låg inkomst. Oftast har då en lägre kvantitet in natura utbetalats jämfört med vad som eljest var brukligt.

II:2 Naturaförmåner

Olika produkters uppskattade värde

Hur mjölk, potatis och ved värderades under perioden 1895—1907 framgår av företagets lönematerial och av de besked som lämnades till bevillningsberedningen.[7] Prisuppgifterna blir verkligt intressanta först om vi kan göra jämförelser med vad motsvarande produkter kostade i "öppna marknaden". Tyvärr kan man inte tala om någon öppen marknad i Söderfors under den aktuella tidsperioden. Det var företaget som hade förmånen att självt kunna sätta priserna på de

[6] De som här räknas till yrkesgrupp 3 är individer bosatta i tätorten Söderfors med titlar som trädgårdsmästare, stallförman, stalldräng etc.

[7] Till naturaförmånerna brukar även fri läkarvård räknas. Den fria läkarvården erhöll vid behov så gott som alla invånare i Söderfors. Se i övrigt kapitel V.

Tabell 17. Olika produkters uppskattade värde.

Mjölk		Potatis		Ved	
År	Värde	År	Värde	År	Värde
1895–1901	10 öre/l	1895–1901	2:00 kr/hl	1895–1901	3:00 kr/famn
1902–1907	11 öre/l	1902	2:50 kr/hl	1902–1907	5:00 kr/famn
		1903	2:65 kr/hl		
		1904–1907	3:20 kr/hl		

aktuella produkterna. Någon konkurrens tilläts ej utan företaget försåg invånarna med en stor del av livets nödtorft.

Den enda affären som fanns på orten var Söderfors handel.[8] Inte förrän 1925 bildades en konsumtionsförening i Söderfors.[9] Försök hade visserligen gjorts tidigare av arbetarkommunen att få använda och inreda ett f.d. bryggeri till kooperativ affär. Lokalen ägdes av Söderfors bruk. Underhandlingarna med bruksförvaltaren gav dock ett negativt resultat.[1]

När konsumtionsföreningen hade bildats 1925 upptog man förhandlingar med Söderfors bruk. Dessa förhandlingar lämnade inte heller de något positivt resultat. Trots företagets motstånd lyckades ändå konsumtionsföreningen att skaffa en tomt genom att köpa en sådan av Söderfors byggnadsförening.[2]

Inte heller lantbrukarna kunde eller ville konkurrera med Söderfors bruk som självt hade stora lantegendomar. År 1912 gjordes emellertid ett försök då Söderfors bruk hade höjt mjölkpriset från 13 öre till 14 öre per liter. Arbetarkommunen kontaktade en lantbrukare i Sevalbo i Gävleborgs län ca 15 km från Söderfors bruk om leverans av 200 liter mjölk till ett lägre pris. Antalet konsumenter som anmälde sig var dock för få varför det hela rann ut i sanden.[3] Det ansågs bero på "den stora rädsla som lamslagit arbetarna vid bruket efter storstrejken 1909".[4]

Under de förhållanden som rådde är det lätt att inse att ingen verklig konkurrens kunde förekomma. Söderfors bruk var helt dominerande inte bara på arbetsgivarsidan utan även när det gällde att förse invånarna med viktiga produkter som bostad och ved samt mjölk och andra livsmedel.

Vid avlösningen av naturaförmånerna 1908 skulle arbetarna i stället för att få produkterna i form av lön in natura få köpa produkterna av företaget till det pris som värderingsnämnden hade bestämt. Värdet av tidigare lön in natura skulle gälla som ett fast pris under hela avtalsperioden. Undantag härifrån, vilket var vanligt vid de flesta bruk, var att mjölkpriset inte fixerades utan mjölken tillhan-

[8] Handlingar rörande näringsidkare m.fl. Uppsala läns landsarkiv.
[9] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 21.2.1926.
[1] Söderfors socialdemokratiska arbetarkommuns protokoll 13.10, 8.12.1912.
[2] Söderfors arbetarkommun. Jubileumsskrift den 18.12 1910–1960, s. 20.
[3] Söderfors socialdemokratiska arbetarkommuns protokoll, trettondagen, 9.2, 23.2 1913.
[4] Ibid. 23.2 1913.

dahölls till ett pris som låg i nära överensstämmelse med marknadspriset. Om det av värderingsnämnden fastställda priset sattes för lågt i förhållande till marknadsvärdet kompenserades detta av en motsvarande låg höjning av den kontanta lönen. Viktigt är dock att om en kraftig stegring av levnadskostnaderna skedde så skulle de låga hyrorna och vedpriserna bli av stor betydelse för arbetarna eftersom dessa produkter utgjorde en stor del av arbetarnas budget.

Det var också vad som skedde. Levnadskostnadsindex med 1914 som basår visar hur priserna på livsmedel respektive varor överhuvudtaget steg mycket kraftigt under första världskriget. Det är givetvis ett mycket grovt mått men ger ändå en antydan om vilken betydelse de lägre priserna som arbetarna var tillförsäkrade hade.

Trots att ingen egentlig konkurrens förekom så finns det ändå vissa möjligheter utöver allmännt levnadskostnadsindex att mäta betydelsen av naturaförmånerna. Söderfors bruk levererade exempelvis varor till Söderfors kommun till ett pris som oftast låg högre än vad arbetarna fick betala för ved och mjölk. Det priset skulle kunna betecknas som en form av marknadspris. För perioden 1912—1920 finns även s.k. markegångstaxor för Söderfors socken bevarade. Markegångspriset var det pris som man på orten skulle få betala på öppna marknaden för olika produkter. Man inser dock lätt att de uppskattade ortspriserna får tagas som en mycket ungefärlig värdering för Söderfors del med tanke på företagets dominerande ställning. Av de produkter vi här är intresserade av upptar markegångstaxan endast ved.

Markegångstaxorna upprättades i oktober varje år och det skulle möjligen till en del kunna förklara den skillnad som rådde mellan markegångspriset och det pris som Söderfors kommun fick betala. Det senare priset baserar sig på inköp gjorda vid flera tillfällen under året medan det förra hänför sig till det rådande prisläget i oktober.

En tredje källa, som gäller för perioden 1918—1925, är Järnbruksförbundets statistik som baserar sig på respektive bruks egna uppgifter. Man har utgått från en normalfamilj bestående av fyra personer och där huvudpersonen är arbetare. Uppgifterna gäller hyra, vedbrand och mjölk. Man har utgått ifrån att familjen:

1) Hyr en bostad om ett rum och kök.
2) Förbrukar 60 liter mjölk per månad = 720 liter per år.
3) Förbrukar 20 kbm ved per år.

I Järnbruksförbundets siffror skiljer man mellan "normalkostnad", d.v.s. det gällande ortspriset och "verklig kostnad", d.v.s. det pris som bruksarbetarna fick betala. I tabellen nedan används följande beteckningar:

1) Bruksprís = det pris som de anställda fick betala.
2) Marknadspris I = det pris som gällde enligt markegångstaxa.
3) Marknadspris II = det pris som Söderfors kommun fick betala.
4) Marknadspris III = normalkostnad enligt Järnbruksförbundets statistik omräknad till pris per enhet.

Tabell 18. Bruksprís och marknadspriser på ved respektive mjölk 1908–1925.

År	Ved				Mjölk			
	Bruksprís	Marknadspris			Bruksprís	Marknadspris		
		I	II	III		I	II	III
	kr/m³	kr/m³	kr/m³	kr/m³	öre/l	öre/l	öre/l	öre/l
1908	2:12		3:54		12			
1909	2:12		3:54		12		12	
1910	2:12		3:54		13		13	
1911	2:12		3:54		13		13	
1912	2:12	4:24	3:54		14		13	
1913	2:12	4:24	3:54		14		14	
1914	2:12	3:88	4:24		14		13	
1915	2:12	4:95	4:24		14			
1916	2:12	10:60	6:36		14		17	
1917	3:18[5]	14:13	8:83		14		25	
1918	4:00	14:13	15:00	13:50	14		35	40
1919	4:00	14:13	15:00	15:00	14		40	40
1920	5:20	14:13	15:00	12:50	14		45	37–40
1921	4:80		14:00	6:00	14		20–45	20
1922	4:00		8:00	4:00	14		20	18
1923	4:00		7:00	4:00	14		20	19
1924	4:00		7:00	4:00	14		20	20
1925	4:00		7:00	7:00	14		20	20

Det pris som de antällda fick betala för barrved perioden 1908–1916 var sex kronor per famn eller omräknat till kbm 2:12 kronor. Av den statistik som finns hos Järnbruksförbundet framgår att priset under 1918–1925 uppgick till fyra kronor per kbm utom andra halvåret 1920 då priset sprungit upp till 6:40 kronor samt 1921 då priset var 4:80 kronor.

Bostadshyrorna var 1908–1916 fixerade till 40–60 kronor per rum. Variationerna berodde på rumsstorlek och standard i övrigt. Från 1918 t.o.m. första halvåret 1920 var hyran 60 kronor per rum enligt Järnbruksförbundets statistik. Därefter var hyran under återstoden av undersökningsperioden 72 kronor per rum. Tänkbart är att variationer i hyrorna förekom även efter 1916 men att Söderfors bruk uppgett någon slags "normalhyra".

Priset på mjölk kan t.o.m. 1911 beräknas med hjälp av uppgifter om den mängd mjölk som några personer fortfarande erhöll i form av lön in natura. 1912 höjs som nämnts priset till 14 öre litern. Mellan 1913 och 1917 finns inga uppgifter om mjölkpriset för bruksarbetarna men ett par källor som visar vad lantarbetarna fick ge för mjölken är bevarade.[6] Likaså finns det möjligheter att i det kommunala räkenskapsmaterialet följa det pris som kommunen fick betala vid

[5] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 24.2.1918.

[6] Avräkningsböcker med Söderfors lantgårdar. "Uppgifter angående vissa lantarbetareförhållanden inom Söderfors socken". Frågeformulär utsänt av Socialstyrelsen och ifyllt av kyrkoherde K. Hedmark.

leveranser från Söderfors bruks lantgårdar. Tendensen är att det sker en höjning av mjölkpriset 1916—1917. 1918—1925 har de anställda, enligt Söderfors bruks egna uppgifter till Järnbruksförbundet, fått betala 14 öre litern. En jämförelse mellan det pris som kommunen fick betala för mjölk från Söderfors bruks lantegendomar åren 1918—1925 och det pris som uppgetts som marknadspris i Järnbruksförbundets statistik visar relativt god överensstämmelse. Det uppgivna marknadspriset har dock en tendens att ligga något lägre än vad kommunen faktiskt fick betala.

Skillnaden mellan de olika källornas angivna marknadspriser på ved är ganska stor, framför allt gäller det åren 1916—1917 och 1921—1924. Även beträffande vedpriset ligger Järnbruksförbundets siffror lägre än det pris som Söderfors kommun fick betala. Skillnaden är mest påtaglig 1921 då vedpriset satts till sex kronor per kbm och samtidigt som Söderfors kommun fått betala 14 kronor. Det finns alltså en tendens hos Järnbruksförbundets siffror att ligga lägre än övriga källors.[7]

Hur mycket mjölk och till en del även hur mycket ved ett hushåll förbrukade under ett år är självklart beroende av hushållets storlek. Som nämnts i kapitel 1 var medianvärdet för antalet individer per hushåll i Söderfors fyra år 1895 och tre övriga undersökningsår. Det skulle peka på en något lägre förbrukning av främst mjölk än 720 liter. Utgår vi från de kvantiteter yrkesgrupp 4 och 5 fick som lön in natura under perioden 1895—1907 blir mängden i normala fall 912,5 liter mjölk och 10 famnar ved = 28,3 kbm ved per år. Då är dock att märka att de flesta arbetarna som fick lön in natura tillhörde yrkesgrupp 4 och oftast hade en arbetsledande ställning. Det är därför också troligt att de hade en något högre levnadsstandard än övriga arbetare.

Enligt Järnbruksförbundets statistik skulle mjölkförbrukningen ha uppgått till 0,5 liter mjölk per person och dag. Utgår vi från uppgifterna om lön in natura blir förbrukningen något större: 0,6 liter per person och dag vid en hushållsstorlek om fyra personer och 0,8 liter per person och dag om hushållet bestod av tre personer.[8] Vilka siffror som är närmast den faktiska förbrukningen är givetvis omöjligt att veta. I fortsättningen används dock Järnbruksförbundets uppgifter om kvantiteten både beträffande mjölk och ved.

Skillnaden mellan normal och verklig kostnad enligt Järnbruksförbundets statistik framgår av tabell 19.

Eftersom skillnaderna i normalkostnad under 1920 är så stora redovisas siffrorna för både första och andra halvåret.

[7] Jämför Sjöberg, Staffan Arbetare vid Surahammars Järnverk. Löne- och anställningsförhållanden 1936—1969, s. 81 ff.

[8] Här förutsätter vi att den mjölk arbetaren fick som lön in natura enbart konsumeras av honom själv och övriga familjemedlemmar och dessutom att ingen mjölk konsumeras utöver vad som ingick i lönen. I de hushåll där huvudpersonen tillhörde yrkesgrupp 4 eller 5 och där vederbörande fick mjölk som en del av lönen uppgick mjölkförbrukningen under samma förutsättning år 1905 till 0,5 liter per person och dag.

Tabell 19. Naturaförmåner vid Söderfors bruk enligt Järnbruksförbundets statistik.

År	Normal och verklig kostnad	Hyra kronor	Ved kronor	Mjölk kronor	Procent som bodde i bostad med subventionerad hyra	Summa per år kronor	Skillnad kronor
1918	Nk	250	270	288:00	85	808:00	507:20
	Vk	120	80	100:80		300:80	
1919	Nk	300	300	288:00	85	888:00	587:20
	Vk	120	80	100:80		300:80	
1/1–1/7 1920	Nk	300	300	288:00	85	888:00	587:20
	Vk	120	80	100:80		300:80	
1/7–31/12 1920	Nk	200	200	266:40	80	666:40	293:60
	Vk	144	128	100:80		372:80	
1921	Nk	200	120	144:00	80	464:00	123:20
	Vk	144	96	100:80		340:80	
1922	Nk	200	80	129:60	80	409:60	84:80
	Vk	144	80	100:80		324:80	
1923	Nk	180	80	136:80	85	396:80	72:00
	Vk	144	80	100:80		324:80	
1924	Nk	190	80	144:00	85	414:00	89:20
	Vk	144	80	100:80		324:80	
1925	Nk	190	140	144:00	85	474:00	149:20
	Vk	144	80	100:80		324:80	

Beträffande hyran är den något högt beräknad då en tredjedel av samtliga hushåll 1905 bodde i endast ett rum. Även om bostadsförhållandena förbättrades var det långt ifrån alla familjer som ännu 1925 ens hade så mycket som ett rum och kök.

Gör vi en tabell med priser som baserar sig på de belopp Söderfors kommun fick betala blir resultatet något annorlunda jämfört med tabell 18. Tyvärr finns det inget material utöver Järnbruksförbundets som visar normalkostnaden för hyran. Vi får därför nöja oss med en fullständig jämförelse för åren 1918–1925.

Tendensen i tabell 20 överensstämmer mycket väl med tendensen i tabell 19.

Den största betydelsen hade naturaförmånerna åren 1918–1920 i den bemärkelsen att skillnaden mellan den verkliga och den normala kostnaden var som störst under dessa år.

Eftersom det inte finns några uppgifter om hyrornas normalkostnader före 1918 går det tyvärr inte att direkt jämföra värdet av naturaförmånerna 1909–

Tabell 20. Naturaförmåner vid Söderfors bruk.
Den verkliga kostnaden baserar sig på de i texten angivna källorna. Normalkostnaden är beräknad efter de priser som gäller vid Söderfors kommuns inköp av mjölk och ved. Hyran är beräknad efter Järnbruksförbundets siffror.

	Normal och verklig kostnad	1909 kronor	1910 kronor	1911 kronor	1912 kronor	1913 kronor	1914 kronor
Ved	Nk	70:80	70:80	70:80	70:80	70:80	84:80
	Vk	42:40	42:40	42:40	42:40	42:40	42:40
Mjölk	Nk	86:40	93:60	93:60	93:60	100:80	100:80
	Vk	86:40	93:60	93:60	100:80	100:80	100:80
Summa per år	Nk	157:20	164:40	164:40	164:40	171:60	178:40
	Vk	128:80	136:00	136:00	143:20	143:20	143:20
Skillnad		28:40	28:40	28:40	21:20	28:40	35:20

	Normal och verklig kostnad	1915 kronor	1916 kronor	1917 kronor	1918 kronor	1919 kronor	1/1–1/7 1920 kronor
Ved	Nk	84:80	127:20	176:60	300:00	300:00	300:00
	Vk	42:40	42:40		80:00	80:00	80:00
Mjölk	Nk		122:40	180:00	252:00	288:00	324:00
	Vk	100:80	100:80	100:80	100:80	100:80	100:80
Hyra	Nk				250:00	300:00	300:00
	Vk				120:00	120:00	120:00
Summa per år	Nk		249:60		802:00	888:00	924:00
	Vk		143:20		300:80	300:80	300:80
Skillnad			106:40		501:20	587:20	623:20

	Normal och verklig kostnad	1/7–31/12 1920 kronor	1921 kronor	1922 kronor	1923 kronor	1924 kronor	1925 kronor
Ved	Nk	300:00	280:00	160:00	140:00	140:00	140:00
	Vk	128:00	96:00	80:00	80:00	80:00	80:00
Mjölk	Nk	324:00	234:00	144:00	144:00	144:00	144:00
	Vk	100:80	100:80	100:80	100:80	100:80	100:80
Hyra	Nk	200:00	200:00	200:00	180:00	190:00	190:00
	Vk	144:00	144:00	144:00	144:00	144:00	144:00
Summa per år	Nk	824:00	714:00	504:00	464:00	474:00	474:00
	Vk	372:80	340:80	324:80	324:80	324:80	324:80
Skillnad		451:20	373:20	179:20	139:20	149:20	149:20

1917 med 1918—1925. Söderfors bruk ägde ju de allra flesta bostäderna och var prisledare beträffande hyrorna varför det åtminstone före 1912 snarast är en fiktion att tala om någon differens mellan normalkostnad och verklig kostnad.

Tabell 21. Söderfors bruks kostnad för prisskillnad å ved och mjölk 1916–1925 samt löner utbetalade till arbetarna i järnbruksrörelsen.

	1916	1917	1918	1919	1920	1921
Ved	18 145	47 932	67 591	–	93 512	43 750
Mjölk	13 022	49 634	15 137	–	89 018	41 838
Lön	975 126	1 181 385	1 146 360		1 878 922	1 240 630
Värde av naturaförmåner i procent av lön	3	8	7		9,7	7

	1922	1923	1924	1925
Ved	35 315	–	10 925	15 229
Mjölk	13 366	–	21 797	21 959
Lön	800 818		1 045 745	1 048 381
Värde av naturaförmåner i procent av lön	6		3	3,5

Källor: Söderfors bruks kapitalböcker.

Den normalkostnad, som är angiven för hyrorna i Järnbruksförbundets material, måste nog betraktas som ett i hög grad uppskattat belopp men en viss förankring i verkligheten måste siffrorna naturligtvis ha haft. 85 procent av alla arbetare vid Söderfors bruk bodde i av företaget subventionerade lägenheter. Av de resterande 15 procenten utgjorde säkerligen arbetare boende utanför Söderfors kommun en väsentlig del. Några få procent av arbetarna bör således ha bott i Söderfors och i bostäder som ej ägdes av företaget.[9]

Statarfamiljernas bostad utgjordes i allmänhet av ett rum och kök till ett beräknat hyresvärde av 40–90 kronor åren 1911–1916. Hyran höjdes år 1917 till 100 kronor. Överensstämmelsen mellan statarfamiljernas bostadshyror och bruksarbetarfamiljernas var således relativt god.

Normalkostnaden för hyran kan möjligen ha beräknats efter vad de anställda vid Untraverket fick betala men mer sannolikt är att den beräknats efter den rådande prisnivån i omkringliggande orter, exempelvis Tierp.

1912–1914 års allmänna bostadsräkningar visar att skillnaden i medelhyra mellan samtliga uthyrda bostadslägenheter om ett rum och kök och bostäder av samma storlek i arbetsgivarens hus i 30 tättbebyggda orter på landsbygden var nio kronor per år. I tre upplänska orter var skillnaden ännu mindre, nämligen bara tre kronor. Det finns all anledning förmoda att differenserna i Söderfors också varit små trots den tidvis ganska svåra bostadsbrist som rådde.[1]

[9] Jämför Sjöberg, Staffan a.a. s. 82 ff.

[1] Bostadskommissionens utredningar I 1912–1914 års allmänna bostadsräkningar del 1, s. 242 ff., tabell 24.

De siffror som presenteras i tabellerna 18 och 19 kan inte betraktas som absoluta och definitiva utan måste ses som ett försök till uppskattning av naturaförmånernas värde. Utan tvivel växte de i betydelse under dyrtidsåren, främst alldeles efter första världskriget. En bekräftelse på detta får vi om man jämför brukets kostnader för naturaförmånerna — räknat som prisskillnad mellan normalpriset och det verkliga priset — med de löner som utbetalades till arbetarna.

För företaget innebar naturaförmånerna vissa år en kostnad av ganska betydande storlek. De siffror som nämns i tabellen är på sätt och vis minimisiffror därigenom att det endast är ved och mjölk som är medtagna som naturaförmån men ej de låga hyrorna och förmånen av fri läkarvård.

Vi kan konstatera att naturaförmånerna utan tvekan hade en stor ekonomisk betydelse för invånarna i Söderfors och måhända även en psykologisk sådan då Söderfors bruk trots dyrtid och svårigheter med livsmedelsförsörjningen på olika håll kunde tillhandahålla sina anställda naturaförmåner till relativt billigt pris tack vare egna stora skogs- och lantegendomar.

III Fattigvården

Lagstiftning

De lagar som reglerade fattigvården under perioden 1895—1925 var 1871 års fattigvårdsförordning och senare 1918 års fattigvårdslag. För att förstå utvecklingen av fattigvården är det nödvändigt att helt kort uppehålla sig vid den då gällande lagstiftningen.

1871 års fattigvårdsförordning har betecknats som en klar tillbakagång gentemot den tidigare lagstiftningen på området.[1] I den tidigare gällande förordningen från 1853 hade man slagit fast socknars och städers skyldighet att hjälpa de fattiga med en bestämdhet som tidigare varit okänd och dessutom, vilket var mycket viktigt, fick den fattige rätt att överklaga fattigvårdsmyndighetens beslut. Denna möjlighet togs bort i 1871 års fattigvårdsförordning. Man vände åter till den gamla uppfattningen att fattigvården vore att anse som ett rent barmhärtighetsverk.

Enligt den utredning som föregick fattigvårdsförordningen 1871 var det fel att den fattige hade rätt att fordra understöd och med lagens hjälp kunde tilltvinga sig understöd. "... all hjälp måste ha sin grund i frivillighet, medlidande och kristlig kärlek. Denna i lagen nedskrivna rättighet att under vissa förhållanden kunna tilltvinga sig hjälp, måste hos den hjälpsökande medföra likgiltighet att tänka för sig själv samt att genom arbete, sparsamhet och umbärande betrygga sin ställning och såsom följd därav leda till lättja och den moraliska förnedring, som icke funne någon betänklighet uti att hellre tigga än förtjäna sitt bröd."[2]

För att en person skulle vara berättigad till fattigvård måste vederbörande uppfylla vissa villkor, bl.a. skulle man vara oförmögen till arbete och sakna alla möjligheter att försörja sig själv eller bli försörjd genom annan person.[3] Den fattigvård som då skulle lämnas skulle enligt 1871 års fattigvårdsförordning vara "nödtorftig". Det ligger förmodligen en viss sanning i yttrandet: "till ordförande i fattigvårdsstyrelsen kommer alltid att utses den snålaste bonden i socknen".[4]

[1] Höjer. K., Svensk socialpolitisk historia, s. 33.

[2] Underdånigt betänkande med förslag till förordning angående fattigvården i riket m.m., s. 3. (Stockholm 1871).

[3] Den första paragrafen i 1871 års fattigvårdsförordning löd: "Befinnes minderårig eller den, som i följd av ålderdom, kropps- eller sinnessjukdom, vanförhet eller lyte är oförmögen att genom arbete förvärva vad till livets uppehållande oundgängligen erfordras, sakna egna medel samt underhåll och vård av annan, då skall nödtorftig fattigvård honom lämnas."

[4] Enligt Höjer, K., a.a, s. 104 skall pensionsstyrelsens chef generaldirektör af Jochnick fällt yttrandet vid ett tillfälle omkring år 1924.

Lagstiftningen gjorde att fattigvården stundom tog sig uttryck i ovärdiga former och ledde till för fattigvårdstagare kränkande situationer. Protester mot de mest motbjudande formerna förekom, men majoriteten i riksdagen slog vakt om kommunernas rätt att göra som de själva ville. 1871 års fattigvårdslag gällde dock under nästan ett halvt sekel och under denna långa tid bör därför fattigvårdsförhållandena ha genomgått vissa förbättringar.

1918 års fattigvårdslag innebar en mera tidsenlig syn på fattigvården trots att lagen till stora delar byggde på den gamla förordningen. Den nya lagen innefattade bl.a. besvärsrätten som i praktiken innebar en reell rätt till fattigvård i motsats till tidigare, vidare ålades kommunerna att inrätta fattigvårdsanstalter och dessutom inrättades en statlig fattigvårdsinspektion.[5].

Begreppet hälso- och sjukvård

I Söderfors kommuns räkenskapsböcker innehåller fattigvårdens konto dels fattigvård och dels hälso- och sjukvård. Det är ibland svårt att skilja de båda begreppen åt i dessa räkenskapsböcker. Vår princip har varit att till fattigvården hänföra utgifter som utbetalats främst på grund av vederbörandes fattigdom. Utgifter som utbetalats huvudsakligen på grund av en persons hälsotillstånd har förts till hälso- och sjukvård.

Med hjälp av fattigvårdsliggare kan man få bekräftat om fattigvård förelegat eller ej. Samtidigt kan vi emellertid inte utesluta att en del av det som bokförts som fattigvård både i räkenskapsbok och i fattigvårdsliggare delvis kan ha bestått av hälso- och sjukvård. Men med tanke på vad som sagts behöver inte detta vålla något problem eftersom hjälpen huvudsakligen utgått på grund av vederbörandes fattigdom och ej på grund av hans eventuella sjukdom. Noteringar av typen "NN för vård och underhåll 100 kr" är medtagna i fattigvårdsliggaren och betraktades således som fattigvård men vi kan naturligtvis inte utesluta att inom ramen för dessa noteringar döljer sig ett moment av sjukvård. Lika troligt är dock att det är fråga om fattiga, ålderdomssvaga människor som fått tillsyn av någon anhörig eller av någon annan person. I något enstaka fall rör det sig om fattiga, handikappade människor. Till sist bör påpekas att i de fall där den primära orsaken till kommunens bidrag är vederbörandes sjukdom är personen ifråga inte upptagen i fattigvårdslängden, undantag härifrån är sinnessjuka personer.

Trots att gränserna mellan fattigvård å ena sidan och hälso- och sjukvård å den andra kan synas något flytande i vissa fall har vi ändå gjort en boskillnad mellan dessa. Det beror givetvis på att vi nu för tiden skiljer mellan å ena sidan socialhjälp och å andra sidan hälso- och sjukvård. Dessutom beror det på att Söderfors kommun som en av de första kommunerna i landet år 1913 införde fri sjukvård för sina invånare och det är självklart av intresse att jämföra kommunens kostnader för hälso- och sjukvård före och efter den reformen.

[5] SFS år 1918 nr 422.

Bland dem som fick fattigvård i Söderfors dominerade kvinnorna och bland dem änkor. Bland de ogifta dominerade helt naturligt barnen och de riktigt unga. En del år har även gifta par erhållit fattigvårdsunderstöd. Det har då i regel varit fråga om relativt gamla människor.

Åldersmässigt dominerar grupperna 0—15 år respektive 67 år och däröver. Beträffande de yngsta skall dock framhållas att det finns risk för att noteringarna för dessa förts på olika sätt i fattigvårdslängden i början respektive under slutet av perioden trots att anvisningarna hur denna skulle föras inte ändrats. Fram till 1911 har man noterat antalet indirekt understödda barn d.v.s. barn till understödstagare. Efter 1911 finns det inga anteckningar om fattigvårdstagare som haft barn förrän 1925 då plötsligt 38 barn är noterade som indirekta understödstagare. 1923—1925 användes en ny typ av fattigvårdslängd vilket gör att det för år 1923 finns möjlighet att göra jämförelser mellan den gamla typen av fattigvårdslängd med den nya typen. I den äldre typen anges 34 barn vara direkta understödstagare men i intet fall har något barn noterats för att ha fått understöd indirekt. I den nyare typen av förteckning skiljer sig uppgifterna avsevärt från föregående genom att ange 18 barn som direkta understödstagare och 41 barn som indirekt fått fattigvårdsunderstöd.[6]

En viss osäkerhet om hur barnen skulle längdföras har förmodligen rått vilket i sin tur kan ha lett till att praxis förändrades under perioden.[7] I många fall har det säkert varit en besvärlig tolkningsfråga om ett barn skulle anses ha fått direkt understöd eller indirekt via förälder eller annan släkting. Samtidigt kan vi inte heller räkna med att den person som fört längden lagt ner någon större energi på att helt korrekt föra dessa statistiska uppgifter särskilt som kostnaderna för kommunen var desamma vare sig barnen i fattigvårdslängden ansågs som direkta eller indirekta understödstagare. Emellertid kvarstår faktum att har man ändrat på praxis så försvårar det till en del jämförelsen mellan olika år.

Överensstämmelsen mellan den gamla och nya fattigvårdsliggaren är som framgår av tabell 22 relativt dålig även när det gäller vuxna fattigvårdstagare. Till stor del beror det på att den nya liggaren har anteckningar om flera nytillkomna under året än den äldre och dessutom har flera personer som är medtagna i den nya men ej i den gamla fått fattigvård av mera tillfällig karaktär.

Tre faser kan urskiljas, varav den första sträcker sig fram till slutet av 1900-talets första decennium under vilken tid antalet fattigvårdstagare med barn blir allt färre och färre, medan antalet direkt understödda barn varierar mellan fyra och

[6] Såsom direkta understödstagare anses alla personer som fyllt 16 år och som fått understöd av kommunen samt de barn under 16 år vilka själva eller i första hand fått fattigvårdsunderstöd. Till indirekta understödstagare hänförs däremot minderåriga, hemmavarande barn tillhörande äldre av kommunen understödda personer, vilkas barn anses i större eller mindre mån få del av det understöd föräldrarna erhållit.

[7] Jfr SOS Fattigvården 1918, s. 6.

Tabell 22. Antal barn som erhållit fattigvårdsunderstöd direkt eller indirekt 1895–1925 räknat från 1 januari respektive år.

År	Antal huvudpersoner	Antal indirekt understödda barn	Antal direkt understödda barn
1895	8	21	8
1897	7	18	11
1899	7	18	10
1901	5	13	6
1903	5	12	8
1905	5	10	4
1907	4	9	5
1909	1	1	11
1911	0	0	6
1913	0	0	12
1915	0	0	10
1917	0	0	9
1919	0	0	17
1921	0	0	31
1923	0 (17)[a]	0 (41)[a]	34 (18)[a]
1925	18	38	17

Anm.: a) Enligt den nyare typen av fattigvårdsliggare.
Källor: Söderfors fattigvårdsliggare 1875–1923. Förteckning å personer som under åren 1923–1925 erhållit fattigvårdsunderstöd samt kommunalt pensionstillskott och sjukvårdsbidrag i Söderfors fattigvårdssamhälle.

12 per år. Därefter följer en period som utmärks av att antalet direkt understödda barn är av samma storleksordning som tidigare men det saknas noteringar om indirekt understödda. Efter det att 1918 års fattigvårdslag börjar tillämpas ökar antalet direkt understödda barn kraftigt. Frågan är om den ökningen är reell eller om man nu börjar föra barn som tidigare ansågs vara indirekt understödda som direkt understödda. För minderåriga och oförmögna till arbete utvidgades den obligatoriska fattigvården i och med 1918 års lag vilket skulle tyda på en reell ökning av de minderåriga. Å andra sidan visar de motsägande uppgifterna från 1923 att det inte behövde vara så.

Tabell 23. Antal vuxna fattigvårdstagare 1895–1925.

År	Antal	År	Antal
1895	28	1911	30
1897	33	1913	27
1899	31	1915	24
1901	29	1917	26
1903	27	1919	28
1905	27	1921	25
1907	30	1923	37
1909	33	1925	39

Källor: Söderfors fattigvårdsliggare 1875–1923. Förteckning å personer som under åren 1923–1925 erhållit fattigvårdsunderstöd samt kommunalt pensionstillskott och sjukvårdsbidrag i Söderfors fattigvårdssamhälle.

Tabell 24. Antal fattigvårdstagare fördelade på från föregående år kvarvarande, nytillkomna och under året avgångna 1895–1925.

År	Antal från föregående år kvarvarande	Antal nytillkomna	Därav barn	Antal under året avgångna	Därav barn
1895	34	2	0	0	0
1897	37	7	3	5	2
1899	40	1	0	6	2
1901	35	0	0	0	0
1903	35	0	0	2	2
1905	31	0	0	4	1
1907	30	4	0	2	0
1909	37	4	1	4	1
1911	34	2	1	3	0
1913	30	4	2	5	2
1915	32	2	1	2	1
1917	33	2	1	1	0
1919	32	9	7	3	1
1921	49	7	4	2	0
1923	57	7	3	2	0
1925		Uppgift saknas			

Källor: Söderfors fattigvårdsliggare 1875–1923. Förteckning å personer, som under åren 1923–1925 erhållit fattigvårdsunderstöd samt kommunalt pensionstillskott och sjukvårdsbidrag i Söderfors fattigvårdssamhälle.

Differenserna mellan de enskilda åren är när det gäller fattigvården så pass små att det inte finns någon anledning att redovisa mer än vartannat år i tabellform.

Övergår vi till de vuxna fattigvårdstagarna kan konstateras att dessa varierade i antal mellan 24 och 33 personer om vi undantar åren 1923 och 1925.

Omsättningen på individer som erhållit fattigvårdsunderstöd har varierat något mellan olika år. Som mest har antalet nytillkomna och antalet under året avgångna tillsammans utgjort drygt en tredjedel av antalet från föregående år kvarvarande.

De vuxna som tillkom som fattigvårdstagare under åren 1895—1915 erhöll i medeltal fattigvård under 8,6 år. En kontroll har även gjorts beträffande antalet år under vilka vuxna fattigvårdstagare inskrivna i fattigvårdsliggare åren 1895, 1905, 1915 och 1923 erhållit understöd. Resultatet blev: 1895 5,8 år, 1905 10,9 år, 1915 14,9 år och 1923 10,6 år. Omkring 1915 fanns det med andra ord många understödstagare som i många år fått fattigvård. Både 1915 och 1923 fanns det några som fått hjälp av kommunen i över 30 år.

Orsakerna till avgången har framför allt varit två, nämligen dödsfall och minderåriga, som uppnått 16 års ålder och därigenom ansetts kapabla att själva försörja sig.

I fattigvårdsliggaren finns utrymme för anteckningar om bl.a. orsaken till fattigvården men tyvärr är anteckningarna härom få. För de allra flesta saknas noteringar. I de fall där orsaken är uppgiven har angetts idiot, lam, ofärdig, blind etc.

Undersökningsprotokoll vid fattigvårdsmål liksom uppgifter från fattigvårdsstyrelsens protokoll pekar emellertid entydigt mot fullständig medellöshet. Mycket ofta har dessutom medellösheten varit kombinerad med sjukdom.

Som vi redan konstaterat var det övervägande kvinnor som erhöll fattigvård. Flera av dessa var änkor i medelåldern. Vi kan utgå ifrån att alla var medellösa liksom att de saknade all möjlighet att bli försörjda av någon annan och dessutom kan det synas rimligt att anta att åtminstone några var arbetsförmögna men saknade möjlighet att få lämpligt arbete inom kommunen på grund av de för kvinnor alltför få arbetstillfällena.

Därmed är vi inne på skillnaden mellan § 1 och § 2 i den under undersökningsperioden gällande fattigvårdslagstiftningen. Den första paragrafen fastställde när fattigvårdssamhället var skyldigt att lämna fattigvård till behövande. I fortsättningen kallas den typen av fattigvård för "obligatorisk". Den andra paragrafen stadgade att fattigvårdssamhället självt hade frihet att bestämma efter vilka grunder fattigvård skulle utgå utöver den obligatoriska fattigvården. Om inga regler härför hade bestämts ankom det på fattigvårdsstyrelsen att bestämma när fattigvård skulle utgå.[8] "Frivillig" kommer denna typ av fattigvård att benämnas i fortsättningen.

Givetvis måste en del kommuner utan några större uppoffringar kunnat underkasta sig fattigvårdsutgifter som inte kunde betecknas tillhöra de absolut nödvändiga samtidigt som samma utgifter för andra kommuner kunde innebära en tung börda. I vilken utsträckning man utnyttjade möjligheten att ge eller inte ge frivillig fattigvård varierade därför från kommun till kommun.

Frågan är då i vilken utsträckning Söderfors gav fattigvård utöver den genom lagen fastställda obligatoriska fattigvården. Vidare vore det intressant att veta om och i så fall i vilken mån Söderfors bruk hade betydelse för fattigvårdsutgifterna i Söderfors. Hade Söderfors större fattigvårdsutgifter av frivillig art än andra jämförbara kommuner då en del av de potentiella fattigvårdsfallen minskade i och med att många äldre personer fick gratial av Söderfors bruk? Var summan av Söderfors fattigvårdsutgifter mindre än motsvarande utgifter för landskommuner i samma storleksordning och berodde det i så fall på Söderfors bruks gratialer?

För att få ett svar på frågorna måste man gå till de enskilda kommunernas primäruppgifter eftersom det i officiell statistik inte finns uppgifter av ifrågavarande art för de enskilda kommunerna.[9] Över huvud taget måste det ha varit svårt att avgöra om understöd lämnats efter fattigvårdsförordningens § 1 eller § 2.[1]

[8] Reglemente för fattigvården i Söderfors antogs vid årsskiftet 1919/1920. Fattigvårdsstyrelsens ordförande hade skaffat ett s.k. normalreglemente från Svenska fattigvårdsförbundet. Normalreglementet omarbetades av bruksförvaltare Crona och kontraktsprosten Svanbom i samråd varefter man lät det cirkulera bland fattigvårdsstyrelsens övriga ledamöter för kännedom. Jfr fattigvårdsstyrelsens protokoll den 15.12.1919, och kommunalfullmäktiges protokoll 21.12.1919.

[9] Att på ett meningsfullt sätt försöka jämföra Söderfors med andra landskommuner beträffande fattigvårdens omfattning visar sig vara komplicerat. Enda möjligheten är att gå till de särskilda landskommunernas primärmaterial vilket dock faller utanför ramen för denna undersökning.

[1] Montelius, Agda, Samarbete mellan offentlig och enskild fattigvård, s. 6.

Tabell 25. Maximala antalet personer i Söderfors som kan ha fått fattigvård enligt § 2 i 1871 års fattigvårdsförordning respektive 1918 års fattigvårdslag.

År	Antal	År	Antal
1895	13	1911	13
1897	17	1913	6
1899	16	1915	6
1901	14	1917	6
1903	13	1919	5
1905	12	1921	6
1907	10	1923	8 (17)
1909	13	1925	17

Anm.: Enligt den nya typen av fattigvårdsliggare uppgick antalet personer år 1923 till 17.
Källor: Söderfors fattigvårdsliggare 1875–1923. Förteckning å personer som under åren 1923–1925 erhållit fattigvårdsunderstöd samt kommunalt pensionstillskott och sjukvårdsbidrag i Söderfors fattigvårdssamhälle. Kommunalnämndens i Söderfors protokoll. Kommunalfullmäktiges i Söderfors protokoll. Fattigvårdsstyrelsens i Söderfors protokoll.

I Söderfors är som redan nämnts orsakerna till fattigvården inte noterade i fattigvårdsliggaren varför det är omöjligt att den vägen på ett enkelt sätt göra boskillnad mellan obligatorisk och frivillig fattigvård. Återstår så de kommunala protokollen, främst fattigvårdsstyrelsens protokoll, men inte heller den vägen får vi tillräckligt med upplysningar. I fattigvårdsfrågor ger protokollen före 1919 inte en tillräcklig bild av förhållandena för att man med bestämdhet skall kunna avgöra om det är fråga om frivillig eller obligatorisk fattigvård. Från och med 1919, då kommunen fått en särskild fattigvårdsstyrelse, är protokollen rörande fattigvården fylligare men ändå inte tillräckligt uttömmande för att man skulle kunna skilja de båda begreppen åt.

Med hjälp av fattigvårdsliggare kompletterad med kommunala protokoll är det emellertid möjligt att maximera det antal personer som kan ha fått fattigvård utan att kommunen enligt lagen var absolut tvungen därtill. Utesluter vi minderåriga och personer i åldern 67 år[2] och däröver har vi kvar individer i arbetsför ålder. Antar vi att personer som fyllt 67 år var oförmögna "att genom arbete förvärva vad till livets uppehälle oundgängligen erfordras" så har vi att söka dem som fått frivillig fattigvård i åldersgrupperna 16—66 år. Det fordras dock att vi bland åldersgrupperna 16—66 år räknar ifrån dem vilka enligt fattigvårdsliggaren eller enligt uppgift hämtad från kommunala protokoll genom sjukdom, vanförhet eller lyte inte kan försörja sig själva. Det antal personer som då återstår är det maximala antalet individer som kan ha fått icke obligatorisk fattigvård.

Som framgår av tabell 25 varierade det maximala antalet personer som kan ha fått frivillig fattigvård under åren 1895—1911 mellan 10 och 17. 1913 sjunker

[2] 67 år är en fiktiv åldersgräns. Det är naturligtvis i högsta grad individuellt hur länge man genom förvärvsarbete själv kan försörja sig.

plötsligt antalet till 6 och ligger sedan stilla på denna nivå för att 1923 åter höjas enligt den nya typen av fattigvårdsliggare.[3]

Omkring sekelskiftet kunde maximalt drygt hälften av de personer i arbetsför ålder som fick fattigvård få frivillig sådan varefter antalet sjunker för att sedan åter stiga till bortåt hälften 1923 och 1925. Det senare dock troligen som en följd av omläggningen av uppgifterna. Det finns inget för övrigt som tyder på att den frivilliga fattigvården skulle ha ökat just de åren. I de fall då orsaken till fattigvården angetts i fattigvårdsstyrelsens protokoll visar det sig att under perioden 1921—1925 har för endast fem människor sammanlagt arbetslöshet angivits som den direkta orsaken till understödet.

Fattigvården under 1920-talets arbetslöshetsår

Situationen på arbetsmarknaden i Söderfors var liksom på många andra håll kärv under 1920-talet. Söderfors bruk hade både under 1924 och 1925 haft dålig orderingång vilket vållade betydande driftsinskränkningar och ledde till en ganska omfattande arbetslöshet. Även åren 1920—1923 kännetecknades av arbetslöshet.[4]

Kan då situationen på arbetsmarknaden i Söderfors och det ökade antalet vuxna fattigvårdstagare under de allra sista åren av undersökningsperioden ha samband med varandra? Om det funnes ett samband borde rimligtvis antalet män i arbetsföra åldrar som erhållit fattigvård under 1923 och 1925 ökat relativt kraftigt i förhållande till de övriga åren. Det visar sig emellertid att antalet män i de aktuella åldrarna som erhöll fattigvård i regel var två-tre varje år men ökade till sex år 1923 och antalet var detsamma 1925. Understödet till de arbetslösa byggde således huvudsakligen på annat än fattigvård, framför allt på konflikt- och arbetslöshetsunderstöd från fackföreningen men även på nödhjälpsarbeten.

Fattigvårdsstyrelsen var dock verksam på olika sätt för att lindra nöden bland de arbetslösa även om detta inte framgår av fattigvårdsliggaren. Dels erhöll mer än 100 barn under år 1923 kläder och skor på kommunens bekostnad vilket var en direkt följd av att deras fäder var arbetslösa och hade så dålig ekonomi att de inte hade möjlighet att skaffa sina barn kläder och skor.[5] Dels ställde kommunalfullmäktige ett lån om 10 000 kronor till fattigvårdsstyrelsens förfogande att användas till understöd i form av lån till familjer i nöd.

Det omtalade lånet var ett känsligt kapitel som vållade strid i de kommunala organen. Arbetslösheten 1923 berodde nämligen på järnbrukslockouten samma år. Förslaget om lånet hade sin upprinnelse i en skrivelse från fem av fattigvårdsstyrelsens ledamöter. De fem ansåg att allmän nöd hotade uppstå i Söderfors och att speciellt barnen blev mycket hårt drabbade.[6]

[3] Skillnaden mellan den nyare typen av fattigvårdsliggare och den äldre gör det svårt att bilda sig en uppfattning om hur stor del av ökningen som beror på en faktisk förändring och vilken roll för utvecklingen man bör tilldela källmaterialets beskaffenhet.

[4] Årsberättelse för Söderfors bruk för respektive år.

[5] Fattigvårdsstyrelsens protokoll den 16 maj 1923 och den 30 ds 1923.

[6] Skrivelsen löd i sin helhet: "Till fattigvårdsstyrelsen! Då på grund av järnbrukslockouten allmän nöd hotar att uppstå inom samhället, särskilt bland barnen, som äro redan nu i många fall

Ytterligare en skrivelse med krav på att ett anslag om 10 000 kronor skulle ställas till fattigvårdsstyrelsens förfogande hade inkommit från en annan ledamot av fattigvårdsstyrelsen. Skillnaden var att i den senare skrivelsen krävdes att de nödställda inte skulle behöva betala tillbaka utbetalade medel till kommunen.[7]

Under fattigvårdsstyrelsens behandling av ärendet framhöll bruksförvaltaren Fritz Crona och ordföranden i fattigvårdsstyrelsen John Sundstedt, tillika kassör vid Söderfors bruk, att det troligen inte var förenligt med gällande lag att ge de nödställda lån. Trots de bådas motstånd blev utgången av omröstningen den att styrelsen beslutade föreslå kommunalfullmäktige att ställa ett belopp om 10 000 kronor till fattigvårdsstyrelsens förfogande. Mot beslutet reserverade sig bruksförvaltare Crona. I en skriftlig reservation som inlämnades några dagar efter det att beslutet fattats motiverade Crona sitt ställningstagande. Han ansåg det principiellt sett vara oförenligt med rättsuppfattningen att kommunen skulle ingripa i en arbetskonflikt genom att understödja den ena parten. Vidare framförde han åsikten att fattigvårdsstyrelsen överskridit sina befogenheter genom det aktuella beslutet. Fattigvårdsstyrelsen borde ha ansett sig inte ens kunna taga befattning med skrivelsen från de fem ledamöterna. "Men", avrundade Crona sin skrivelse, "sådan situationen nu föreligger här, torde ej invändning böra göras mot att fattigvårdsstyrelsen i fall där verklig nöd konstateras ingriper hjälpande, men detta bör då ske i för fattigvårdsunderstöd gällande vanlig ordning och efter prövande av varje särskilt på grund av ansökan uppträdande fall."[8]

Även i kommunalfullmäktige yrkade Crona på avslag men hans yrkande rönte ingen större förståelse bland de övriga fullmäktigeledamöterna. Med 14 röster mot fem beslutade kommunalfullmäktige att anslå det begärda lånet.[9]

Efter det att anslaget blivit beviljat av kommunalfullmäktige beslutade fattigvårdsstyrelsen om sättet och formerna för utlåningen. För att få låna måste man inge ansökan därom varefter fattigvårdsstyrelsen skulle pröva och besluta i varje enskilt fall. Lånen skulle utgå i form av reverser och lånebelopp över 150 kronor skulle som regel ej beviljas. Återbetalningstiden var så lång som fem år.

Lån ur det s.k. 10 000 kronors anslaget beviljades 69 personer år 1923. I medeltal uppgick de beviljade lånebeloppen till knappt 70 kronor. Det var således mycket måttliga belopp det rörde sig om men för den enskilde löntagaren betydde det att den värsta nöden kunde hållas borta. De två följande åren var det endast fem personer sammanlagt som ansökte om och beviljades lån.

undernärda och även i avsaknad av det viktigaste i klädväg såsom skor, underkläder m.m. få vi undertecknade med stöd av § 37 i fattigvårdslagen och § 21 i kommunens fattigvårdsreglemente föreslå fattigvårdsstyrelsen att hos kommunalfullmäktige hemställa om ett anslag om tiotusen (10000) kronor att ställas till fattigvårdsstyrelsens disposition för att användas till understöd (i form av lån) åt sådana familjer som genom ovannämnda orsak kommit i nödläge. Söderfors 23 april 1923 Anton Carlsson Claes Ekström Emil Skeppström Oskar Lundström Axel Ramsten."

[7] Bilaga till fattigvårdsstyrelsens protokoll den 28 april 1923.

[8] Fattigvårdsstyrelsens protokoll den 28 april 1923 jämte skriftlig reservation från bruksförvaltare Crona.

[9] Kommunalfullmäktiges protokoll den 8 maj 1923.

Som jämförelse kan nämnas att Metallindustriarbetareförbundets avdelning i Söderfors år 1923 utbetalade 45 300 kr i konflikt- och arbetslöshetsunderstöd.[1]

Fattigvårdens beskaffenhet

Det vanligaste slaget av fattigvård i Söderfors var ett understöd kallat fattiglott. Varje år mellan 1895 och 1920 erhöll ett 20-tal personer sådant understöd. En annan form av fattigvård var inackordering av fattigvårdstagare vilket i Söderfors blev allt vanligare under den senare delen av undersökningsperioden. Dessa två former av fattigvård svarade även för huvuddelen av fattigvårdsutgifterna i Söderfors.[2]

Fattiglott. Allt efter den behövandes ekonomi och andra omständigheter som kunde vara av betydelse vid bedömningen av understödets storlek utdelades hel, halv eller kvarts fattiglott. Det senare var dock inte särskilt vanligt. I de flesta fall utdelades halv fattiglott. Hel fattiglott var vanligast i början och slutet av perioden. Antalet innehavare av sådana lotter var minst några år in på 1900-talet.

Hel fattiglott skulle enligt ett beslut av kommunalnämnden 1876 bestå av 12 lispund rågmjöl, 12 lispund kornmjöl, 12 skålpund salt fläsk, 12 kubikfot potatis, 2 lispund strömming, 4 kappar salt och 4 kronor kontant.[3] T.o.m. 1909 utgick fattiglott så gott som uteslutande i form av produkter från Söderfors handel. Året därefter höjdes värdet av fattiglotterna och ca en tredjedel av det totala värdet fick formen av kontant understöd.

Bruksförvaltare Crona föreslog år 1915 att sammansättningen av fattiglotterna borde ändras. Enligt hans mening bytte fattighjonen bort fattiglotten mot "för fattighjonen ej nödvändiga artiklar". Efter diskussion beslutade kommunalnämnden att fattighjonen skulle få köpa matvaror för 80 kronor per år i Söderfors handel. Det gamla systemet med en bestämd vikt av de olika matvarorna avskaffades således vilket innebar en något större valfrihet för fattiglottsinnehavare jämfört med tidigare. Men förmyndarattityden, som var stark gentemot de fattiga och som gång på gång lyser igenom i de kommunala protokollen, fanns kvar. Någon i grund ändrad inställning till de fattiga innebar inte beslutet.[4]

Alldeles i slutet av år 1921 beslutade fattigvårdsstyrelsen att benämningen "hel och halv lott" skulle bytas ut mot ordet "understöd". Ytterligare ett par år hade dock de som tidigare haft fattiglott samma typ av fattigvårdsunderstöd som förut. År 1924 ändrades förhållandena såtillvida som kommunalt pensionstillskott till-

[1] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll, månadsrapporter 1923.
[2] Jfr tabellerna B 6 och B 7.
[3] 1 lispund = 8,5 kg
1 skålpund = 0,425 kg
1 kappe = 4,6 liter
[4] Kommunalnämndens protokoll den 28 april 1915.

erkändes de flesta av de personer som tidigare haft fattiglott. Det kommunala pensionstillskottet utgick i sin helhet i kontanter.[5]

Genom att jämföra de prisuppgifter som finns från dels Söderfors handel, dels från avräkningsböcker från Söderfors lantgårdar och dels i markegångspriser finner vi att värdet av fattiglotterna följer skillnaderna i pris på de aktuella varorna mellan olika år. Visserligen är det svårt att exakt klargöra hur mycket de olika produkterna betingade i pris i Söderfors handel bl.a. beroende på att priserna varierade med mängd och kvalitet men trots det är tendensen klar; prishöjning respektive prisminskning motsvaras av samma förändringar i värdet av fattiglotterna. Omsättningen på understödstagare under respektive år har här ingen eller mycket ringa betydelse för medianvärdet vilket värde vi utgått ifrån när det gäller fattiglotterna och vi kan därför slå fast att värdet av fattiglotterna reellt sett inte förändrades från 1895 t.o.m. 1909.

År 1910 ökade värdet av hel fattiglott till 99 kronor, varav 40 kronor utgjordes av ett kontant bidrag. Ända t.o.m. 1921 kom för övrigt fattiglotterna att bestå av ca en tredjedel kontant understöd och resten i form av in natura. Om vi utgår ifrån levnadskostnadsindex med 1914 som basår minskade emellertid det reella värdet av fattiglotterna under perioden 1914—1920. Å andra sidan såldes livsmedel till underpris i Söderfors handel under dessa år varför den reella minskningen är mindre än vad levnadskostnadsindex kan ge anledning att tro.[6]

Antalet personer som fått fattiglott och därutöver erhållit ytterligare understöd har varierat ganska kraftigt mellan olika år samtidigt som antalet sjunkit under perioden. Storleken av denna hjälp var naturligtvis mycket individuellt betingad. Fram till sekelskiftet och några år därefter innebar detta understöd framför allt hjälp till kläder. Senare ändrade denna hjälp i någon mån karaktär och blev mer inriktad på understöd i form av mjölk, ved och hyresbidrag även om hjälp till kläder fortfarande förekom.

Inackordering. De barn som erhöll fattigvård i form av inackordering, inackorderades i "goda hem". De familjer som var villiga att ta emot dessa barn fick man kännedom om dels genom personliga kontakter och dels genom att fattigvårdsstyrelsen annonserade i ortspressen om "godt hem". För att vårda och uppfostra barnet fick vederbörande 100 kronor per år till första världskriget varefter ersättningen successivt steg för att vid periodens slut vara uppe i 300 kronor per år. Genom kontrakt fick den som tog emot barnet förbinda sig att bl.a. "kärleksfullt och efter bästa förmåga väl vårda barnet samt förse det med sund och tillräcklig föda, lämplig beklädnad samt egen snygg sängplats".[7]

[5] Fattigvårdsstyrelsens protokoll den 30 december 1921 och den 16 december 1923. Kommunalnämndens protokoll den 16 december 1923. Förteckning å personer som under åren 1923—1925 erhållit fattigvårdsunderstöd samt kommunalt pensionstillskott och sjukvårdsbidrag.

[6] Söderfors bruks kapitalböcker.

[7] Svenska fattigvårdsförbundets blankett nr 44.

S.k. entreprenadauktioner, där den fattige gick till den lägstbjudande och buden var avpassade efter det arbete hjonet kunde tänkas prestera, har inte vid något tillfälle förekommit i Söderfors under perioden 1895—1925. Enligt uppgift skulle det över huvud aldrig ha förekommit i Söderfors. När någon hjälpbehövande måste inackorderas var det i stället de kommunala myndigheterna som fastställde beloppets storlek.[8]

Någon egen fattiggård hade inte Söderfors. 1918 års fattigvårdslag föreskrev emellertid att sådan skulle finnas för fattiga som behövde annan anstaltsvård än specialvård.

År 1907 blev det aktuellt för Söderfors kommun att ordna med inackordering på fattigvårdsanstalt av en vuxen, manlig person. Tidigare hade de vuxna i likhet med barnen inackorderats i enskilda hem. Genom överenskommelse med grannkommunen Tierp fick mannen placeras i den därstädes belägna fattiggården. Ytterligare några personer kom under de närmaste åren att få fattigvård i form av inackordering i Tierps fattiggård. Antalet personer som på detta sätt fick understöd var dock mycket begränsat, som mest var det fem vuxna och ett antal barn till en av understödstagarna som samtidigt vistades där.[9]

Inackorderingar förekom även i ett av Söderfors bruk ägt ålderdomshem som kallades Änkehuset. Änkor till bruksarbetare och som ej hade minderåriga barn fick där en fristad. Änkor med minderåriga barn fick däremot bostad i någon bruksstuga. Ända fram till första världskriget användes Änkehuset som ålderdomshem för änkor.

Äldre bruksarbetare fick bo kvar i sina bostäder och detta förhållande tillsammans med att bostadsfrågan för änkorna var tillfredsställande ordnad fick som följd att frågan om byggande av ett kommunalt ålderdomshem inte blev aktuell förrän år 1914. Då lades ett förslag fram inför kommunalfullmäktige om fondering av skogsaccismedel. För de fonderade medlen skulle ett ålderdomshem byggas enligt förslaget. En kommitté tillsattes men innan något beslut hunnit fattas hade Söderfors bruks ledning låtit iordningsställa ett ålderdomshem i en byggnad som tillhörde företaget. Kommunen erbjöds lokalen hyresfritt, jämte fri vedbrand och fritt lyse och dessutom förklarade sig företaget villigt att bekosta husmors avlöning. Kommunen skulle däremot bekosta de intagnas underhåll i övrigt.[1]

År 1924 beslutade fattigvårdsstyrelsen att de som var intagna på ålderdomshemmet men inte var understödstagare skulle betala en dagavgift om en krona. Däremot skulle understödstagare liksom tidigare få vistas gratis på hemmet.[2] Både 1924 och 1925 var fyra av de sex personer som vistades på ålderdomshemmet understödstagare medan två var inackorderade och betalade avgift.

[8] Sjöberg, Sven, a.a., s. 325 ff.

[9] Söderfors kommuns fattigvårdsliggare.

[1] Kommunalnämndens protokoll den 5 oktober 1914 och den 11 april 1916. Jfr även Sjöberg, Sven, a.a., s. 325 ff.

[2] Fattigvårdsstyrelsens protokoll den 29 augusti 1924.

Tabell 26. Antal intagna i Söderfors bruks ålderdomshem och Söderfors kommuns utgifter härför åren 1917–1925.

År	Antal personer	Kronor
1917	4	1 998
1918	4	3 046
1919	4	3 367
1920	3	2 860
1921	4	2 629
1922	4	1 860
1923	5	2 255
1924	6	2 186
1925	6	2 302

Källor: Söderfors kommuns kassaböcker och kapitalböcker.

År 1923 aktualiserades på nytt frågan om inrättande av ett kommunalt ålderdomshem. Den togs upp av ordföranden i fattigvårdsstyrelsen, John Sundstedt, som föreslog tillsättandet av en kommitté som skulle ha till uppgift att utreda och komma med förslag i frågan. Enligt då gällande lag skulle nämligen fattigvårdssamhälle senast den 1 februari 1929 "hava anstalt för mottagande av understödstagare, vilka äro i behov av vård samt ej lämpligen kunna understödjas i hemmet eller utackorderas".[3]

Först i december 1930 kunde ålderdomshemmet invigas. Så gott som exakt på dagen sju år tidigare hade den utsedda kommittén tillskrivit styrelsen för Stora Kopparberg och framfört "en vördsam förfrågan om och på vilka villkor Söderfors socken kan få bygga sitt blivande anstaltshem på någon lämplig Söderfors Bruk tillhörig plats". Kommittén hade tre förslag på lämpligt tomtområde. Det visade sig emellertid att styrelsen för Stora Kopparberg inte var villig att avstå lämplig tomtmark för den planerade byggnaden. Först efter expropriation löstes frågan på ett för kommunen tillfredsställande sätt.[4]

Övriga understödsformer. De två understödsformer som förekom utöver de redan nämnda är vad som i tabell B 6 kallas "vård och underhåll" samt "annat slag av understöd". Skillnaden dem emellan är något diffus. Vår princip har varit att om det varit klart utsagt i räkenskapsbok eller fattigvårdsliggare att det varit fråga om vård och/eller underhåll har utgiften förts under kolumn nr 7 i tabell B 6. I övriga fall har utgiften förts under rubriken "Annat slag av understöd". Kännedom om de olika personerna och de former i vilka fattigvården tidigare utgått har också fått vara vägledande i tveksamma fall.

"Annat slag av understöd" hade en prägel av tillfälligt understöd och betalades antingen ut kontant eller in natura. Personer som fick hjälp till vård och

[3] SFS år 1918 nr 422 §§ 31 och 90.

[4] Fattigvårdsstyrelsens protokoll den 10 juni 1926. Skrivelsen återfinns som kopia i Söderfors kommuns arkiv.

underhåll behövde på grund av sjukdom eller ålderdom en viss tillsyn i en del fall av rent vårdande karaktär. Medlen utbetalades i regel till den person som utövade vården eller tillsynen. Denna form av understöd har för en del personer varit av mera tillfällig karaktär medan den för andra inneburit en varaktig hjälp. De på detta sätt understödda har bott kvar i sina respektive hem.

Några skillnader av betydande mått mellan de båda understödsformerna fattiglott å ena sidan och vård och underhåll å den andra förelåg ej. En olikhet kan dock noteras. Storleken av fattiglotterna var lika för alla även om beloppens storlek växlade år från år. Beträffande vård och underhåll kan konstateras att understödets storlek bestämdes för varje person individuellt beroende på den fattiges behov och graden av den tillsyn och eventuella vård som ansågs krävas för vederbörande. Men även fattiglottsinnehavare kunde som vi sett få hjälp utöver den generella fattiglottshjälpen.

En förändring inträffade under perioden såtillvida som allt flera understödstagare kom att bli fullt försörjda genom fattigvården.[5] I början av perioden var bara omkring hälften av alla understödstagare fullt försörjda men i början av 1920-talet hade förhållandena ändrats så att det var betydligt färre som av kommunen bara var delvis försörjda. Kommunens utgifter för understödstagarnas fulla försörjning ökade samtidigt från omkring 100 kronor i slutet av 1800-talet och via en nedgång i början av 1900-talet till omkring 350—400 kronor åren omedelbart efter första världskrigets slut. Den utvecklingen betydde naturligtvis också att fattigvårdens utgifter ökade kraftigt totalt sett. Från att ha legat strax under 2 000 kronor år 1895 kom utgifterna att drygt fördubblas fram till 1914. Under första världskriget ökade utgifterna kraftigt varje år men under de första åren på 1920-talet blev ökningen ännu större jämfört med tidigare. 1923 var man således uppe i utgifter på nära 32 000 kronor. Även procentuellt sett ökade fattigvårdsutgifterna sin andel av kommunens totala utgifter. I slutet av 1800-talet utgjorde fattigvårdens utgifter ca 20 procent i medeltal av kommunens totala utgifter men sjönk till omkring 10 procent några år in på 1900-talet och höll sig i stort sett på den nivån fram till 1920-talet då andelen steg till närmare 30 procent.

Utgiftsökningen torde främst ha berott på:

1) att allt flera understödstagare blev fullt försörjda av kommunen
2) det ökade antalet fattigvårdstagare åren 1923—1925
3) de ökade levnadsomkostnaderna under första världskriget och tiden närmast därefter.

I fast penningvärde var fattigvårdsutgifterna relativt konstanta från 1895 t.o.m. 1907 varefter de stiger till en högre nivå. Räknat i fasta priser var det knappast fråga om någon ökning alls under första världskriget jämfört med åren närmast före 1914. Efter 1920 blev ökningen däremot mycket kraftig.

[5] Med fullt försörjda avses sådana personer som inte alls eller inte i nämnvärd grad själva bidrog till sitt uppehälle och inte heller erhöll bidrag av andra personer.

år 1924 en ny understödsform kallad kommunalt pensionstillskott. Det utgick år 1924 till 34 personer och 1925 till 36 personer. Utgifterna härför belöpte sig till sammanlagt 4 540 kronor år 1924 och år 1925 till 5 041 kronor.[6] Pensionstillskotten skulle inte vara att anse som fattigvård men skulle handhas av fattigvårdsstyrelsen och kom således att ingå som en post i fattigvårdens stat. Siffrorna som hänför sig till pensionstillskotten har dock inte räknats med i den tidigare redogörelsen för fattigvården.[7]

Söderfors bruks inflytande över den kommunala fattigvården

Att företag engagerade sig i fattigvården syns inte ha varit direkt ovanligt. Framför allt gäller det 1800-talet men exempel på sådant engagemang finns även från 1900-talets första decennium. Särskilt i mindre tätorter med en industri som dominerande arbetsgivare var detta vanligt. I en del fall träffades en överenskommelse mellan företaget och kommunen, t.ex. om att företaget skulle utgöra ett eget fattigvårdssamhälle och därigenom ha skyldighet att försörja fattiga, som genom anställning tillhörde företaget.[8]

Något kontrakt eller annan form av skriftlig förbindelse mellan Söderfors bruk och Söderfors kommun beträffande fattigvården har inte varit för handen. Snarare har till stor del tradition och gammal hävd varit det som reglerat förhållandena på detta område. Å andra sidan har Söderfors bruk under hela undersökningsperioden med undantag för de sista tre åren betecknats som enskilt fattigvårdssamhälle i de statistiska redogörelser över fattigvården som kommunerna måste upprätta.[9] Före 1892 tycks vid upprättandet av de statistiska redogörelserna en viss tveksamhet ha rått huruvida Söderfors bruk skulle vara att anse som ett enskilt fattigvårdssamhälle eller ej. Vad de kommunala myndigheterna grundat sig på när man ansett Söderfors bruk vara enskilt fattigvårdssamhälle har uppenbarligen varit det faktum att företaget lämnade gratial till sina f.d. anställda och till änkor efter tidigare anställda.

Antalet enskilda fattigvårdssamhällen i hela riket uppgick år 1918 till 24 och sjönk därefter oavbrutet. År 1925 fanns endast två stycken. 1922 är det sista året som Uppsala län enligt den officiella fattigvårdsstatistiken hade enskilt fattigvårdssamhälle. Värt att notera är måhända också att de statistiska redogörelser vilka omnämns i föregående stycke endast återfinns t.o.m. 1922. Det skulle med andra ord vara sista året Söderfors bruk skulle ha kunnat betraktas som enskilt

[6] Förteckning å personer som under åren 1923—1925 erhållit fattigvårdsunderstöd samt kommunalt pensiontillskott och sjukvårdsbidrag.

[7] Fattigvårdsstyrelsens protokoll den 28 augusti 1923, och den 16 december 1923. Kommunalnämndens protokoll den 16 december 1923.

[8] Svensson, Bengt, Tätorternas gemenskapsformer. (Hundra år under kommunalförfattningarna 1862—1962), s. 247 f.

[9] Ang. enskilt fattigvårdssamhälle se SFS 1871 nr 33, SFS 1874 nr 114 och SFS 1918 nr 422 § 91 mom. 2.

fattigvårdssamhälle. Det är inte orealistiskt att anta att det sist kvarvarande enskilda fattigvårdssamhället i Uppsala län var Söderfors bruk och att det skulle kunna vara förklaringen till det ökade antalet fattigvårdstagare i Söderfors kommun fr.o.m. 1923. Uppgifter som bekräftar det antagandet har emellertid inte stått att finna.

Företagets engagemang lyser igenom i de kommunala protokollen på flera ställen vilket också bör ha framgått av den tidigare redogörelsen. Detta engagemang är emellertid inte slut i och med 1922 års utgång trots vad som ovan sägs om Söderfors bruk som enskilt fattigvårdssamhälle. Vi har redan nämnt Söderfors bruks ålderdomshem och företagets agerande i markfrågan när kommunen ville bygga ett eget ålderdomshem. Att företaget ägde det ålderdomshem som var beläget inom kommunen var ingen ny företeelse. Dess historia går tillbaka till den mäktiga släkten Grill som var ägare till Söderfors bruk under perioden 1748—1809. Redan 1776 hade uppförts en byggnad som så småningom kom att kallas Änkehuset. Byggnaden som uppfördes av slaggsten innehöll 11 rum. Det var en för sin tid märklig social institution.[1]

Att de flesta kommunalpolitikerna var angelägna om att kommunen skulle ha ett eget ålderdomshem berodde bl.a. på att ledningen för Söderfors bruk först måste ge sitt medgivande till att en person bereddes plats på företagets ålderdomshem. Det innebar en beroendeställning till företaget som i längden inte kunde accepteras av kommunalpolitikerna.

I ett kontrakt upprättat år 1923 mellan å ena sidan Söderfors skogsförvaltning, som tillhörde Stora Kopparberg, och å andra sidan Söderfors kommuns fattigvårdsstyrelse uthyrde skogsförvaltningen en gård vilken skulle användas som bostad åt fattigvårdstagare. Kontraktet är undertecknat av Söderfors bruks kassör, John Sundstedt, i hans egenskap av fattigvårdsstyrelsens ordförande och för skogsförvaltningen av jägmästare L. Hederström även han kommunalt verksam om än i betydligt mindre omfattning jämfört med Sundstedt.[2]

I ett fall som detta där det gällde att tillvarata både företagets och kommunens ekonomiska intressen bör Sundstedt medvetet eller omedvetet försatts i en konfliktsituation. Å andra sidan får man inte glömma bort det faktum att Sundstedt visserligen representerade fattigvårdsstyrelsen i egenskap av dess ordförande men att han inte kunde besluta på egen hand. Exemplet visar emellertid hur svårt det måste ha varit för högt uppsatta tjänstemän vid Söderfors bruk vilka samtidigt var kommunalt verksamma att skilja de båda verksamheterna åt. Eller för att tala med en sociolog "att samma individ spelade viktiga roller i två olika system bör ha lett till en viss överensstämmelse i de båda systemens målsättning och verksamhet även om individen ifråga inte medvetet sökt skapa ett sådant förhållande".[3]

En händelse från 1921 visar i koncentrat bruksförvaltarens allmänna inställ-

[1] Sjöberg, Sven a.a., s. 120.
[2] Jfr även fattigvårdsstyrelsens protokoll den 30 januari 1923.
[3] Björkman, Jan Olof, a.a. s. 24.

lopp om 300 kronor per år för hel fattiglott men detta belopp höjdes senare av kommunalfullmäktige till 500 kronor. När fattigvårdsstyrelsen i december 1921 sammanträdde för att besluta om understödens storlek under 1922 tog man hänsyn till kommunalfullmäktiges tidigare inställning och beslutade att understöden skulle utgå med 450—500 kronor per individ. Vid detta sammanträde var Crona närvarande i egenskap av ledamot av fattigvårdsstyrelsen. Två veckor senare sammanträdde fattigvårdsstyrelsen på nytt. Sammanträdet var föranlett av en skrivelse från Crona i vilken han hänvisade till föregående sammanträde och hemställde att styrelsen måtte ta de då fattade besluten under omprövning. Då priserna på livsmedel och andra förnödenheter, enligt Cronas åsikt, "sjunkit *högst avsevärt*, göra det enligt mitt förmenande alldeles nödvändigt, att en revision kommer till stånd".[4]

I sin skrivelse föreslog Crona belopp som varierade mellan 250 och 450 kronor per individ. Vid det andra sammanträdet i december 1921 beslutade fattigvårdsstyrelsen i stort sett i enlighet med Cronas förslag. För några fattigvårdstagare innebar det nya beslutet att understödet minskade till hälften av vad som ursprungligen hade bestämts. Endast fyra understödstagare erhöll högre belopp än de av Crona föreslagna.

Antalet understödstagare som berördes av Cronas skrivelse var 14 vuxna och 13 barn till dessa. Från början hade beslutet gällt utgifter på sammanlagt 7 590 kronor medan Crona ville att kommunen skulle fördela endast 6 040 kronor. Skillnaden 1 550 kronor var en utgift som var mindre än en procent av kommunens totala utgifter. En utgift som knappast kunde betecknas som särskilt betungande för kommunen. För de personer som drabbades var det däremot säkert fråga om en kännbar minskning av understödet.[5]

På två olika sätt har således Söderfors bruk engagerat sig i fattigvården. Dels har bruket som företag gjort en insats främst genom att man drog försorg helt eller delvis om gamla bruksarbetare och änkor till sådana. Dels har också två högt uppsatta tjänstemän, bruksförvaltare Crona och kassör Sundstedt, under större delen av undersökningsperioden tagit en mycket aktiv del i arbetet och besluten rörande fattigvården.

I detta sammanhang frapperas man av bruksförvaltare Cronas detaljkännedom och hans förmåga att hinna intressera sig också för vad som måste betecknas som futiliteter på ett område som egentligen låg utanför hans egentliga arbetsområde. Sannolikt hängde detta samman med Cronas strävan att bibehålla det patriarkaliska systemet.

[4] Fattigvårdsstyrelsen protokoll den 15 december 1921 och den 30 ds med bilaga (Cronas skrivelse till fattigvårdsstyrelsen).

[5] Ibid.

IV. Gratial och gratialister

Under Claes Grills tid som brukspatron i Söderfors 1748—1767 började företaget lämna ett ekonomiskt understöd s.k. gratial till änkor och åldringar vid bruket.[1] Detta understöd utgick från början i enbart pengar men kom mot 1700-talets slut allt mer att utbetalas in natura. De som erhöll gratial var änkor efter tidigare anställda vid järnbruket samt ej arbetsföra män, tidigare anställda inom järnbruksrörelsen. Det gratial som man erhöll bestod av spannmål, strömming eller sill samt salt och i vissa fall äng eller s.k. kålhage. Vilka kvantiteter man erhöll berodde i hög grad på mannens tjänsteställning vid bruket och om änkorna hade minderåriga barn att försörja. Änkan efter en ankarmästare erhöll således betydligt mer i gratial än änkan efter en ankardräng.[2] I slutet av 1800-talet var naturaprodukter som gratial helt dominerande medan de kontanta medlen spelade en underordnad roll.

I fortsättningen kommer ordet *gratial* att användas i betydelsen en förmån som i huvudsak utgått i form av naturaprodukter till tidigare anställda vid Söderfors bruk eller till anhörig till tidigare anställd. Som gratial räknas också de fall då naturaprodukterna har förvandlats till motsvarande värde i kontanter, och alltså utbetalats i kontanter. Med *penninggratial* avses på motsvarande sätt en förmån som i huvudsak utgått i form av kontanta medel utan att vara knuten till eller direkt ersätta en eller flera naturaprodukter. Penninggratial utgick fr.o.m. år 1911 och sammanlagt erhöll endast 13 individer sådant understöd under hela undersökningsperioden.[3] Penninggratial bör ses som en övergångsform till en mer modern pensionsform där hela förmånen utbetalas i kontanta medel. En förmån som utbetalats av företaget i enbart kontanta medel och som ej är upptagen på gratiallistor kommer att benämnas *pension*.

När Söderfors bruk 1908 övergick till Stora Kopparberg överlämnades från de förutvarande aktieägarna 400 000 kronor till en pensionsfond vars avkastning skulle användas till "pensionering av arbetsförmän och arbetare vid de verk med tillhörande skogs- och lantegendomar vilka vid 1908 års ingång tillhört bolaget".[4] Först 1922 kom emellertid Söderfors bruk att betala ut pensioner i den bemärkelse som angivits ovan.

[1] Mottagare av gratial benämns gratialist.

[2] Sjöberg, Sven, Söderfors, s. 118 f.

[3] De kontanta belopp som utbetaldes som penninggratial varierade per individ och år från 200 kronor till 800 kronor. Förutom det kontanta beloppet utgick till de flesta som fick penninggratial fri bostad samt tre famnar ved och i flera fall erhöll man även en bit jord att bruka.

[4] Gåvobrev undertecknat av P.G. Tamm den 20 januari 1908. Stora Kopparbergs centralarkiv, Falun.

De källor som finns angående gratial är främst gratiallistor som omfattar åren 1897, 1905, 1908, 1910–1920. Gratiallistorna upptar gratialisternas namn, civilstånd och födelseår. Listorna visar även vilka slags produkter och i vilka kvantiteter dessa produkter utgick samt vilka kontanta belopp som utbetalats. Gratiallistorna måste ses som den huvudsakliga källan för vetskapen om gratial och gratialister. Ingen annanstans finns uppgifter om vilka personer som erhöll gratial och vad detta bestod av. Via bokföringsmaterial kan vi visserligen få fram en del av dessa uppgifter men då inte alls lika detaljerat eller lika fullständigt som med hjälp av gratiallistorna.

De uppgifter som framkommer via kassa- och kapitalböcker angående gratial inskränker sig till vilka gratialister som fått kontanta medel. En kontroll beträffande överensstämmelsen mellan gratiallistorna och kassaböckerna angående de kontanta belopp som utgått är därför möjlig. En sådan kontroll visar att de båda källorna i stort stämmer överens. Det finns emellertid olikheter. I kassaböckerna har t.ex. en del år ett antal personer angetts som gratialister utan att vara medtagna på gratiallistan för året. Gratiallistorna upptar fr.o.m. år 1905 datum för utbetalandet av respektive gratialists kontanta belopp varför det är möjligt att kontrollera att de angivna beloppen också har betalats ut. Det visar sig att inte så sällan har beloppen betalts ut först i början av nästkommande år.

Uppgifter från kapitalbokens konto Pensions- och gratialstaten skiljer sig ibland också från gratiallistornas. I 1915 års kapitalbok t.ex. har man på detta konto fört bl.a. utgifter för medicin, för en sjukhusresa och till och med för en likkiskta.

Gratialister och gratialprodukter.

Bland gratialisterna dominerade kvinnorna. Av det totala antalet utgjorde kvinnorna som mest 82 procent år 1905 och som minst 64 procent år 1920. Samtliga kvinnliga gratialister var änkor med undantag för några enstaka ogifta kvinnor. Bland männen var de flesta gratialisterna gifta varför i praktiken även gifta par erhöll gratial. I gratiallistorna är dock mannen i sådana fall noterad som mottagare av gratialet. Både bland män och kvinnor återfinns de flesta gratialisterna i åldern 67 år och däröver.

Enstaka barn kunde erhålla gratial och i gratiallistorna stå som mottagare av förmånen. Ännu vanligare var att yngre änkor med barn erhöll gratialet helt eller delvis med tanke på barnen. De största gratialen har för övrigt delats ut till änkor med barn och till gifta män. Som exempel härpå kan anges att en änka som 1920 var 46 år och hade fyra barn erhöll gratial till ett värde av 412 kronor, en ett år yngre änka med fem barn fick gratial motsvarande 410 kronor. En gift man erhöll samma år gratial värderat till 412 kronor. Dessa tre representerade de

värdemässigt största gratialen som utdelades detta år. Som jämförelse kan nämnas att medelvärdet för samtliga gratial detta år var 210 kronor.[5]

Närmare 90 procent av alla gratialister eller män vars änkor erhöll gratial representerade arbetare inom järnbruksrörelsen.[6] Den mest förekommande titeln var bruksarbetare. Endast tre tjänstemän, en byggmästare, en boddräng och en förrådsförvaltare har fått gratial. Av förmännen har bara fem fått gratial. Det är naturligtvis för få tjänstemän och förmän för att några slutsatser skall kunna dragas beträffande eventuella skillnader i fråga om gratialets storlek beroende av tidigare tjänsteställning vid bruket.

Ett förslag år 1901 från jägmästaren i Söderfors att även Söderfors bruks arrendatorer och torpare "efter att minst 25 år oförvitligt tjänat Bolaget och fullgjort sina förbindelser till detsamma samt till följd av ålderdom eller skröplighet upphör med arrendet"[7] skulle få gratial avvisades av företagets styrelse. I en välvillig gest överlät visserligen styrelsen, trots sin avvisande hållning, till disponenten och jägmästaren i Söderfors att i samråd besluta "om och i vad mån de naturaförmåner som av jägmästaren ifrågasatts kunde och borde lämnas till avgående gamla arrendatorer".[8] Varken torpare eller arrendatorer kom i praktiken att få gratial och naturligtvis inte heller änkor efter sådana personer.

Så gott som samtliga änkor[9] som bodde i tätorten Söderfors fick gratial. Möjligheterna att skaffa sig en egen inkomst måste ha varit synnerligen begränsade både för yngre kvinnor med hemmavarande barn och för äldre ensamstående kvinnor. Ett mindre antal änkor har emellertid inte fått gratial trots att deras män under sin livstid arbetade inom järnbruksrörelsen. Dessa änkor är i regel yngre än 67 år och utan hemmavarande barn. Troligen har dessa ansetts kunna försörja sig själva. Tänkbart är givetvis också att mannen i några fall kan ha haft för kort anställningstid hos Söderfors bruk för att berättiga änkan till gratial. De få änkor boende i själva tätorten Söderfors som ej fick gratial fick i regel fattigvård av kommunen liksom de änkor som bodde på landsbygden runtomkring tätorten. Av de senare fick t.ex. 1905 15 av 21 änkor och 1910 16 av totalt 24 änkor fattigvård.[1]

För männens del bör möjligheterna att skaffa inkomst via eget arbete ha varit större än för kvinnorna vilket också visar sig i att endast ett fåtal män under 67 års ålder fått gratial liksom i det faktum att inte ens alla män som arbetat i järnbruksrörelsen och var fyllda 67 år fått gratial. Av de sistnämnda har alla med få undantag haft inkomst av eget arbete. Nytillkomna manliga gratialister har haft

[5] Gratialbok. Stora Kopparbergs centralarkiv, Falun.

[6] De resterande 10 procenten bar titlar som målare, snickare, byggnästare och trädgårdsmästare.

[7] Söderfors bruks styrelseprotokoll den 8 mars 1901'

[8] Ibid.

[9] Till gruppen änkor räknas i detta sammanhang även några få ensamstående kvinnor med titeln "Ogifta" i mantalslängden.

[1] Mantalslängd och fattigvårdsliggare för Söderfors.

"ålderdom eller skröplighet" ej kunnat förtjäna sitt levebröd på annat sätt.

De produkter som man erhöll som gratial i slutet av 1800-talet var främst rågmjöl, kornmjöl, salt och strömming. De flesta gratialisterna fick även en lott äng och en lott jord upplåten av bruket. Även potatis förekom som gratialprodukt och dessutom utgick till en del gratialister ett kontant belopp oftast 9 kronor kallat "mjölkpengar" eller "ängspengar".

Vissa gratialprodukter har förekommit under större delen av undersökningsperioden nämligen mjöl, salt, strömming, potatis, kontanter och jordlotter. Mjölk var gratialprodukt hela perioden utom under 1905 och 1908 medan ved började tilldelas någon enstaka person fr.o.m. 1914. Ängslotter förekom endast de tre första undersökningsåren. I stället erhöll vissa gratialister hö under resten av perioden. Kornmjöl slutligen förekom endast år 1897 men ej under de övriga undersökningsåren.[3]

Den viktigaste gratialprodukten kvantitativt sett var utan tvekan mjöl som varje år utgick i stora kvantiteter. Under större delen av undersökningsperioden utdelade Söderfors bruk 18—19 ton mjöl som gratial varje år. Även salt och strömming utdelades i betydande mängder.[4] Dessa tre produkter utdelades till så gott som samtliga gratialister. Mjölk som gratialprodukt förekom däremot i måttliga mängder jämfört med de tre förut nämnda produkterna och med tanke på mjölkens betydelse som baslivsmedel. Ett par år utdelades ingen mjölk alls och som mest utdelades drygt 3 000 liter under ett enskilt år (1912). Endast ett fåtal personer fick för övrigt mjölk.[5] Hur många av gratialisterna som hade en eller flera kor är naturligvis omöjligt att veta. Antar vi att alla gratialisterna som hade en ko också fick äng eller hö som gratial var det mer än hälften av alla gratialister som hade en ko år 1897 men bara en tredjedel år 1905 och ännu färre 1920.[6]

Potatis och framför allt ved utdelades i relativt små kvantiteter och till ganska få personer. Att potatis inte tillhörde de vanligast förekommande gratialprodukterna berodde på att många gratialister hade en lott jord att bruka varför de själva kunde odla potatis.

Att rågmjöl, salt och strömming utgick i så stora kvantiteter beror förmodligen dels på ett konsumtionsmönster som skiljer sig avsevärt från vår tids och dels på den tidens konserveringsmetoder.

Enligt ett beslut av Söderfors bruks styrelse år 1901 skulle storleken på de gratial som dittills utgått höjas. Tre olika storlekar av gratial skulle det enligt

[2] Mantalslängder, taxeringslängder och gratialbok.
[3] Gratialbok.
[4] Jfr tab. B. 12.
[5] Gratialbok.
[6] Jfr tab. B.9. och B. 10.
Enligt Björkman, Anders, Händelser vid södra forsen, s. 83 ff. måste smeder och övriga bruksarbetare för sitt livsuppehälle ha kor, får och getter. 1920 var sista året som en familj boende i själva bruksorten Söderfors hade kor enligt författaren.

styrelseprotokollet finnas. Alla gratialister skulle erhålla samma produkter men beroende på kön och civilstånd i olika kvantiteter.[7] Om gratialen verkligen delades ut på detta sätt 1901 och åren närmast före och efter detta kan vi inte avgöra men under de år för vilka gratiallistor finns gick det inte till på det sättet.

De enskilda gratialisterna har bara undantagsvis fått exakt lika stora gratial. Det beror på att alla inte har fått samma kvantitet av samtliga produkter eller att man inte alls har fått en eller flera produkter. Skillnaderna kan tyckas små men upplevdes förmodligen av de berörda som betydelsefulla. Orsakerna till dessa skillnader är förutom kön och civilstånd även barnantal men också mera svårmätbara faktorer som har att göra med gratialisternas ekonomiska och sociala situation.

Under hela undersökningsperioden utdelades dock rågmjöl, salt, strömming och potatis samt det kontanta beloppet i vissa bestämda kvantiteter, dock inte i absolut givna kvantiteter för olika grupper av gratialister. Således förekommer olika kvantiteter även bland samma kön och i samma åldersgrupp. Den största uniformiteten återfinns bland gifta par.

De nämnda gratialprodukterna utdelades med få undantag i följande kvantiteter:

Salt lit	Strömming kg	Potatis hl	Kontanta belopp kr	Rågmjöl kg
20 30 40	13 26 39	3 5	9 18 27 36	158 315 479 (1897–1911) 160 320 480 (1912–1920)

Tre "baskombinationer" har varit vanliga under hela undersökningsperioden, nämligen a) 160 kg mjöl, 13 kg strömming och 20 l salt. b) 320 kg mjöl, 26 kg strömming och 30 l salt c) 480 kg mjöl, 39 kg strömming och 40 l salt. Den första "baskombinationen" erhöll i regel kvinnor den andra ensamstående män, medan den tredje slutligen gick till gifta par. Naturligtvis kan enskilda individer inom de olika grupperna av gratialister ha fått gratial i en annan kombination än den vanliga.

Förutom de produkter som ingick i "baskombinationen" tillkom i de flesta fall en jordlott av varierande storlek och ofta ytterligare en eller ett par produkter. Det blev t.ex. allt vanligare att gratialisterna förutom naturaprodukterna även fick ett mindre kontant belopp, däremot har allt färre erhållit hö jämfört med det antal personer som fick en ängslott 1897 och 1905. Den senare utvecklingen hänger samman med den tilltagande bristen på ängar i brukssamhällets närhet.

Anmärkningsvärt är att gratialisterna tilläts bruka en betydligt mindre areal jord 1905 och 1908 jämfört med övriga år. Antalet individer som erhöll jord att bruka var 1905 och 1908 bara hälften så många jämfört med 1897 och ännu färre jämfört med 1910 och tiden därefter. Dessutom var jordlotternas areal i medeltal

[7] Söderfors bruks styrelseprotokoll den 8 mars 1901.

Tabell 27. Antal personer som erhöll jordlott och jordlotternas storlek i medeltal.

	1897	1905	1908	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916
Antal personer	44	24	22	54	53	49	51	48	50	44
Storlek i kvm Median	408	231	231	459	396	412	487	507	515	464

	1917	1918	1919	1920
Antal personer	47	47	50	60
Storlek i kvm Median	370	379	385	409

Källa: Gratialbok.

mindre 1905 och 1908 än övriga år vilket beror på att det endast var änkor över 67 års ålder som i huvudsak fått land i samma utsträckning som övriga år. Deras jordlotter var i medeltal mindre än övriga gruppers. Någon förklaring till varför så få fick land som gratial dessa år har dock inte gått att finna. Ingen väsentlig skillnad rådde nämligen ifråga om gratialisternas antal, kön, ålder och civilstånd jämfört med övriga undersökningsår.

De förändringar som ägt rum i fråga om gratialprodukternas kvantitet[8] är till stor del beroende av förändringar bland gratialisterna själva. Antalet personer som erhållit gratial har växlat år från år liksom fördelningen av kvinnor, män och gifta par. 1905 erhöll t.ex. gratialisterna 243 kg mjöl i medeltal, medan man 1920 fick 291 kg. Även salt och strömming uppvisar högre medeltal 1920 jämfört med periodens början. Det bottnar i att antalet kvinnor i stort sett är oförändrat, medan antalet män är betydligt flera vid periodens slut än vid dess början.

Lätt att förklara är även att ett större belopp kontanta medel än eljest utbetalades 1918. De flesta gratialisterna har detta år fått ett kontant belopp som var dubbelt så stort jämfört med vad man fick övriga år. Detta extra belopp kan helt enkelt ses som ett dyrtidstillägg motsvarande de dyrtidstillägg som av Söderfors bruk under första världskrigets år utbetalades till de anställda.[9]

Fri bostad.

Av kommunala handlingar att döma lär även fri bostad ha ingått i gratialet.[1] Hur vanligt det var med fri bostad är dock inte möjligt att avgöra. På gratiallistorna finns inga anteckningar om fri bostad. Enda undantaget härifrån är att för de personer som erhållit penninggratial har noteringar om fri bostad gjorts i de fall som sådana har utgått.

I den redan nämnda skrivelsen från jägmästaren i Söderfors anser denne att de tilltänkta gratialisterna om de var i behövande omständigheter skulle få "husrum om sådant finnes eller utan kostnad kan beredas". Fri bostad tycks alltså ha varit relativt vanligt.

[8] Jfr. tab. B. 12.
[9] Söderfors bruks kapitalböcker.
[1] Jfr. t.ex. kommunalnämndens protokoll den 19 augusti 1908.

Å andra sidan rådde en viss brist på lägenheter i Söderfors under hela perioden 1897—1925. Denna brist var mest märkbar dels omkring sekelskiftet och dels vid slutet av första världskriget. 1899 t.ex. rådde brist på "minst 26 fullständiga bostadslägenheter och 20 ungkarlsrum".[2] Efterfrågan på bostäder var således större än tillgången och 1899 skrev disponent P.G. Tamm till Söderfors sockens kommunalstämma: "Till följd av den vid Söderfors bruk rådande bostadsbristen för Brukets arbetare har jag gång efter annan måst avböja framställningar om bostad från äldre hemlösa fruntimmer, vilka på grund av att de äro födda eller de vistats länger tid inom densamma hava hemortsrätt".[3]

På P.G. Tamms hemställan tillsatte kommunen år 1899 en kommitté som fick i uppdrag att utreda bostadsbristens omfattning och föreslå åtgärder mot den.[4] Följden blev att ett stort antal lägenheter byggdes under det första decenniet på 1900-talet. Det fick till följd en mera balanserad bostadsmarknad som dock bara varade under några år. Till följd av den högkonjunktur som rådde i Söderfors under första världskriget kom nämligen antalet arbetare att öka kraftigt vilket gjorde att bristen på bostäder åter kom att accentueras mot slutet av första världskriget. En del äldre personer lär då ha förflyttats från Söderfors till Gysinge respektive Strömbergs bruk för att bereda plats för fast anställd personal.[5]

1918 byggde Söderfors bruk ett hus om 15 rum och ett hus om sju rum avsett för arbetare. Även de närmaste åren färdigställdes byggnader avsedda som arbetarbostäder. Trots det måste bruksförvaltare Fritz Crona i 1919 års årsberättelse konstatera att "bristen på bostäder är och blir för en överskådlig framtid hårt kännbar".[6] Till en del berodde det säkerligen på företagets bostadspolitik vid tiden för första världskrigets slut och som av Crona uttrycktes i följande ord: byggande av arbetarbostäder "har, som förut, pågått i den omfattning, som tillgången på byggnadsarbetare utan allt för mycket uppskruvande av arbetslönerna medgivit".[7]

Under en stor del av undersökningsperioden har alltså bostadsbristen varit markant vilket bör ha gått ut över gratialisternas bostadsförmån. Under perioden 1914—1920 var det som mest sex penninggratialister som hade fri bostad respektive år. Då är att märka att antalet penninggratialister var mycket litet. Det uppgick till åtta-nio per år.

För åren 1923—1925 finns uppgifter om fri bostad för en speciell grupp av gratialister, nämligen de som samtidigt med sitt gratial erhöll fattigvård. Det gäller sammanlagt 17 personer varav två föräldralösa barn. Två ensamstående män och två änkor utan minderåriga barn bodde på ålderdomshem. De återstående 11

[2] Söderfors bruks styrelseprotokoll den 26 oktober 1899.
[3] Brevet återfinns i "Redogörelse för fattigvården 1895—1922."
[4] Kommunalstämmoprotokoll den 30 mars 1899.
[5] Sjöberg, a.a., s. 346.
[6] Söderfors bruks årsberättelse år 1919.
[7] Söderfors bruks årsberättelse år 1918. Uttalanden av liknande innebörd återfinns även i 1919 och 1920 års årsberättelser.

vuxna var samtliga änkor med ett eller flera minderåriga barn och alla dessa erhöll gratis bostad av Söderfors bruk.[8]

Några mera långtgående slutsatser kan naturligtvis inte dragas av detta. Tidsperioden är för kort och antalet individer som berörs är för litet och tillhör dessutom i ekonomiskt avseende de absolut svagaste. Det bekräftar dock vad som nämnts i samband med redogörelsen för fattigvården, nämligen att änkor med minderåriga barn i möjligaste mån bereddes tillfälle att bo hyresfritt i företagets bostäder, medan änkor utan minderåriga barn i mån av plats fick bo i änkehuset — ålderdomshemmet.[9]

Gratialprodukters värde.

Utgångspunkten för beräkningen av priserna på mjöl, strömming, potatis och salt har varit Söderfors handels priser.[1] Tyvärr finns prisuppgifter från Söderfors handel bevarade endast t.o.m. 1907. Därefter och fram t.o.m. 1918 har priserna på dessa produkter hämtats från respektive års kassa- och kapitalböcker. I vilken mån prisuppgifter som ej är hämtade från Söderfors handel överensstämmer med de faktiska priserna är givetvis svårt att veta.

Då inga upplysningar står att få i kassa- och kapitalböckerna från år 1919 och 1920 har prisuppgifterna för dessa år måst beräknas med ledning av officiell statistik.

Värdet av de jordlotter som gratialisterna fick att bruka kan periden 1897—1914 beräknas till 1,2 öre per kvm.[2] Söderfors bruk var den ende jordägaren och någon försäljning av mark förekom ej. Därav följer att arrendevärdet för en jordlott snarast måste betecknas som ett bokföringspris. Efter 1915 saknas uppgifter om värdet av en jordlott men detta har beräknats med tanke på den inflation som ägde rum under och omedelbart efter första världskriget. Måhända kan detta anses felaktigt då någon markspekulation som kunde driva upp priset på mark ej förekom.

Åren 1897, 1905 och 1908 erhöll en del gratialister en lott äng som gratial. Det finns ingen uppgift om storleken av dessa ängar. På grundval av de uppgifter som finns i Söderfors bruks löneböcker har dock varje ängslott beräknats vara värd 25 kronor. 116 personer fick år 1894 en lott äng som lön in natura. Varje sådan ängslott värderades då till 25 kronor. Ett litet antal personer behöll denna naturaförmån fram t.o.m. 1902, varvid värdet var oförändrat. 25 kronor per äng måste naturligtvis betraktas som en både ungefärlig och generell uppskattning särskilt som varje äng näppeligen kunde vara exakt lika vare sig till kvantitet eller kvalitet.

[8] Uppgifterna återfinns i volym betecknad "Kommunalmännens efterlämnade handlingar". Söderfors kommuns arkiv.

[9] Jfr. avsnittet om inackordering i kapitel 3.

[1] Betr. priserna på mjölk och ved hänvisas till den tidigare redogörelsen i kapitel 2.

[2] Arrendevärdet 1,2 öre per kvm har räknats fram med ledning av lantarbetarnas jordlott. Jfr redogörelsen i kapitel 2. Avräkningsböcker med Söderfors lantgårdar.

Tabell 28. Priser på gratialprodukter i Söderfors.

År	Hö kr/ett lass	Land öre/kvm	Rågmjöl öre/kg	Kornmjöl öre/kg	Potatis kr/hl	Salt öre/l	Strömming öre/kg	Ved kr/famn[a)]	Mjölk öre/l
1897	8:33	1,2	16	18	2:35	2,5	19		10
1905	12:75	1,2	17		3:–	2,3	20		11
1908	8:50	1,2	17		3:–	2,3	15		12
1910	8:50	1,2	18		3:–	2,3	15		13
1911	11:–	1,2	17		3:–	2,3	25		13
1912	8:50	1,2	19		3:–	3,5	25		14
1913	11:69	1,2	18		3:50	3,5	25	6:–	14
1914	14:87	1,2	23		5:–	4,0	25	6:–	14
1915	18:06	1,2	28		6:50	6,0	35	6:–	14
1916	10:63	1,6	27		6:–	10,0	65	6:–	14
1917	31:88	2,0	36		6:–	15,0	75	9:–	14
1918	34:53	2,8	36		8:–	20,0	110	11:33	14
1919	31:87	3,2	55		8:–	20,0	100	11:33	14
1920	21:25	3,2	53		8:–	20,0	93	14:70	14

Äng värderades till 25 kronor per ängslott under hela perioden.
Priserna på potatis och salt är uppskattade fr.o.m. 1917 respektive 1912.
Mjölk och ved är beräknat efter bruksprís.
Anm.: a) 1 famn = 2,83 kbm.
Källor: Avräkningsbok med Söderfors handel. Avräkningsbok med Sönderfors lantgårdar. Markegångstaxa för Söderfors socken. Markegångstaxa för Örbyhus fögderi. Söderfors bruks kapitalböcker. Söderfors bruks löneböcker. SOS. Detaljpriser och indexberäkningar åren 1913–1920 utg. av Kungl. Socialstyrelsen.

1910 övergick företaget från att dela ut ängslotter till att ge vissa gratialister ett eller flera lass hö. 19 gratialister fick 1910 hö för i medeltal 32 kronor. Värdet av en ängslott verkar således rimligt. Priset på hö har hämtats från markegångstaxa för Söderfors socken utom för åren 1910 och 1911 då markegångspriset för Örbyhus fögderi använts. De beräknade priserna på de olika gratialprodukterna framgår av ovanstående tabell.

I tabell B 9, visas storleken av gratialet fördelat på olika grupper av individer. Som synes har det totala värdet av de utdelade gratialerna ökat betydligt. Att värdet i kronor räknat ökat så mycket kan synas anmärkningsvärt men då är att notera att gratialisterna under perioden ökat i antal från 61 personer 1897 till 92 1920 och att priserna på livsmedel och andra produkter snabbt steg under första världskriget och omedelbart därefter. Räknat i fast penningvärde utdelades gratial till största värdet 1914—1915 både totalt och i genomsnitt per individ.

Mycket betydelsefullt för gratialisterna var emellertid att gratialerna inte utbetalades i ett visst penningbelopp utan huvudsakligen utgick i form av vissa bestämda kvantiteter av de olika produkterna. Därigenom berördes inte gratialerna av inflationen i negativ riktning utan behöll sitt realvärde oberoende av prisstegringarna. För att få en uppfattning om förändringarna av gratialets storlek bör man därför främst se på förändringar i kvantiteten och inte i värdet.

Det kan dock vara av ett visst intresse att jämföra värdet av de utdelade gratialen med medelinkomsten för bruksarbetare vid några olika tidpunkter. År 1897 hade bruksarbetare i Söderfors i medeltal knappt 800 kronor i årsinkomst, medan motsvarande inkomst för 1905 och 1915 var 1 080 kronor respektive 1 400 kronor.[3]

År 1897 erhöll majoriteten av gratialisterna gratial som värdemässigt klart understeg 100 kronor. Åtta år senare hade värdet av gratialerna i kronor räknat stigit men fortfarande hade majoriteten av gratialisterna ett understöd från Söderfors bruk som understeg 100 kronors värde. 1915 fick de kvinnliga gratialisterna över 67 år i medeltal gratial för 88 kronor och de under 67 års ålder fick gratial för i medeltal 108 kronor. Gruppen gifta män, som fick de största gratialen, fick i medeltal gratial till ett värde av 190 kronor.

Grovt räknat har gratialisterna i medeltal fått gratial till ett värde motsvarande en tiondel av bruksarbetarnas löneinkomster. Man måste dock betänka att gratialisternas hushåll oftast bestått av endast en person medan de aktiva inkomsttagarna i de flesta fall ingått i ett flerpersonshushåll. Jämförelsen är därför inte helt rättvis.

Vi har kunnat konstatera att gratialprodukternas totala kvantitet i vissa fall varit förvånansvärt stor men hur mycket betydde gratialerna som kostnad för företaget? En jämförelse mellan lönerna till de i järnbruksrörelsen anställda och det totala värdet av gratialerna kan vara på sin plats.

Tabell 29. Löner till arbetare och tjänstemän anställda inom järnbruksrörelsen vid Söderfors bruk samt sammanlagt värde av utdelade gratial 1897–1920.

År	Löner till arbetare och förmän kr	Värde av gratial kr
1897	445 300	4 443
1905	534 800	4 735
1908	555 300	4 181
1910	615 600	5 853
1911	637 500	6 153
1912	680 900	6 224
1913	709 200	6 622
1914	682 100	7 648
1915	813 400	8 790
1916	975 100	8 617
1917	1 181 400	12 072
1918	1 463 600	13 835
1919	2 200 100	17 532
1920	1 878 900	19 513

Källa: Sammandrag av arbetsförtjänster vid Söderfors bruk. Gratialbok.

[3] Söderfors bruks löneböcker

Företagets kostnader för gratialer uppgick således till ca en procent av de löner som betalats ut till arbetare och förmän. Söderfors bruks kostnader för gratial var med andra ord jämförelsevis ringa.

En jämförelse mellan kommunens fattigvård och den av företaget bedrivna gratialverksamheten visar att den senare omfattade flera personer och även värdemässigt klart överskred kommunens fattigvård. Antalet gratialister var ungefär dubbelt så stort jämfört med antalet fattigvårdstagare medan värdet av gratialerna översteg värdet av kommunens fattigvård med i genomsnitt 50 procent. Följande tablå visar hur mycket värdet av gratialerna översteg värdet av fattigvården i procent respektive år.

År	1897	1905	1908	1910	1911	1912	1913	1914
%	65	100	18	39	45	47	47	77

1915	1916	1917	1918	1919	1920
61	35	59	91	52	13

I detta sammanhang är det viktigt att lägga märke till att i det totala värdet av gratialerna har inte värdet av fri bostad medräknats vilket framför allt beror på avsaknaden av uppgifter om hur många gratialister som hade hyresfri bostad. Det i olika tabeller angiva totala värdet av gratialerna bör därför ses som ett minimivärde för respektive år. Värdet av penninggratial som i genomsnitt kan beräknas till 3 800 kronor per år är inte heller inräknat i det totala värdet. Om penninggratialerna medräknas överstiger värdet av företagets gratialverksamhet värdet av kommunens fattigvård med i genomsnitt 128 procent under perioden 1911–1920.

Gratialverksamheten tillsammans med företagets inflytande över den kommunala fattigvården gjorde att Söderfors bruk hade ett dominerande inflytande över den sociala hjälpverksamheten i kommunen.

Sannolikt skulle kommunens utgifter för fattigvård varit större om inte företagets gratialverksamhet varit så pass stor. Söderfors kommuns utgifter för fattigvård tillhörde således under lång tid de lägsta i hela riket räknat per capita.[4] Det är också tydligt att de kommunala förtroendemännen inom fattigvården förväntade sig att företaget i många fall skulle gripa in i konkreta fattigvårdsfall och därvid lämna gratial. I flera fall vägrades personer fattigvård av kommunen med hänvisning till att gratial utgick till vederbörande eller att gratial sannolikt skulle komma att utdelas till den fattigvårdssökande.

Endast i ett mindre antal fall förekom det att en individ fick gratial av Söderfors bruk och samtidigt fick fattigvård av kommunen. Dock förändrades förhållandena mot undersökningsperiodens slut så till vida att flera personer fick både gratial och fattigvård samtidigt. Ett exempel på detta är från 1923 då en änka med fyra

[4] SOS. Fattigvården

barn skulle få 25 kronor per månad och barn i kommunalt fattigvårdsunderstöd "dock skulle från beloppet avgå den summa vartill den från Bruket erhållna gratialen för dem värderas".[5]

I praktiken fick alltså änkan för vart och ett av barnen ändå inte mer än 25 kronor per månad sammanlagt. För änkan bör det ha varit likgiltigt varifrån underhållet kom men kommunen tjänade på att företaget betalade ut gratial genom att detta räknades ifrån det kommunala fattigvårdsunderstödet. Att detta inte var en enstaka företeelse, åtminstone inte på 1920-talet, framkommer i ett av fattigvårdsstyrelsens protokoll från 1924 där det sägs att från fattigkassans utgifter för 1925 skulle ,frånräknas "beräknat bidrag för understödstagare såsom gratial, pension, sjukhjälp".[6]

Perioden 1921—1925.

1920 års gratiallista upptar 92 personer. 24 av dessa (23 kvinnor och en man) fick mjölkpengar år 1925 och behöll förmodligen dessutom sina tidigare gratialförmåner. Av de 92 personerna upptagna på 1920 års gratiallista fick vidare 20 män och en kvinna pension år 1925. Sammanlagt fick 32 män gratial 1920.[7] För majoriteten av dessa 32 har således de tidigare gratialförmånerna omvandlats till en fast summa pengar år 1925.

Av dem som erhöll gratial år 1920 och som varken fick mjölkpengar, gratial eller pension från företaget år 1925 var 28 kvinnor, 11 män och ett föräldralöst barn. Flertalet av dessa kan vi förutsätta har avlidit under mellanperioden. Medelåldern var nämligen hög redan 1920 och uppgick då till 77 år för män och 73 år för kvinnor.[8]

Det är endast för den period som gratiallistorna gäller, d.v.s. t.o.m. år 1920 som vi kan säga vilket slags gratial som utgått och i vilka kvantiteter och hur mycket var och en av gratialisterna har fått. Efter 1920 återstår bokföringsmaterial som viktigaste källa. Det är främst kassaböcker ur vilka vi kan få veta vilka personer som fått sitt gratial helt eller delvis i kontanter. Det är däremot omöjligt att för perioden 1921—1925 fastställa vilka naturaprodukter som utdelades.

1925 har 26 personer i kontanta bidrag fått enbart s.k. mjölkpengar, d.v.s. ett mycket litet kontant belopp. Förutom dessa 26 personer har åtta personer fått ett kontant belopp som i 1925 års kassabok är betitlat gratial. Sju av dessa åtta fick ej mjölkpengar år 1925.

Perioden 1915—1920 fick ca 80 procent av alla gratialister mjölkpengar. Vi kan antaga att år 1925 procentuellt sett lika många personer som tidigare fick

[5] Fattigvårdsstyrelsens protokoll den 15 november 1923.

[6] Fattigvårdsstyrelsens protokoll den 29 augusti 1924.

[7] Totalt fanns det 61 män i åldern 67 år och däröver boende i tätorten Söderfors år 1920. 37 av dessa hade i mantalslängden titlar som tydde på aktivt yrkesarbete.

[8] Till kvinnornas relativt höga medelålder bidrar det faktum att sju medelålders kvinnor ej är medräknade då deras gratial upphörde när deras repektive yngsta barn fyllde 16 år.

Tabell 30. Antal personer som erhöll mjölkpengar som kontant bidrag i sin gratialförmån samt summa mjölkpengar 1920–1925.

År	Summa kr	Antal personer
1920	1 009	62
1921	825	–
1922	736	45
1923	486	37
1924	360	33
1925	351	27

Källor: Kassaverifikationer för respektive år.

mjölkpengar. Det skulle innebära, om inga större förändringar i övrigt inträffat, att antalet gratialister år 1925 skulle uppgå till 34 à 35, d.v.s. de ovan omtalade. Av dessa 35 personer återfinns 31 i 1920 års gratiallista.

Då mjölkpengarna var nära förbundna med övrigt gratial kan nergången av mjölkpengarna tagas som en bekräftelse på att gratial i dess ursprungliga betydelse mer och mer försvann. Ytterligare stöd får denna tanke i det faktum att av de 27 personer som erhöll mjölkpengar 1925 fick 24 av dessa gratial år 1920. Troligt är att dessa hade kvar sina gratial 1925. Naturligtvis skulle man kunna tänka sig att de enbart fick mjölkpengar utan att få gratial därutöver. Exempel härpå finns från tidigare år men det är enstaka fall. En annan möjlighet är att flera gratialister än tidigare fick gratial utbetalt enbart i naturaprodukter utan att samtidigt få mjölkpengar. Det finns dock ingenting som tyder på en sådan utveckling. Tvärtom har i stället gratialerna i dess ursprungliga bemärkelse övergått till kontanta medel, d.v.s. pension. I januari 1922 fick således 22 personer pension av företaget. Under år 1923 och i början av 1924 hade 44 personer pension från bruket för att i slutet av 1925 ha sjunkit till 36. I medeltal uppgick pensionbeloppet till 360 kronor per år och person vilket ungefär motsvarade värdet av de gratialprodukter som gifta män fick 1920. Redan under första världskrigets senare år ersattes för övrigt ibland gratialets naturaprodukter av kontanta medel.[9]

Personer som ej erhöll gratial 1920 fick som framgår av den tidigare redogörelsen i mycket ringa utsträckning mjölkpengar efter 1920. På goda grunder kan därför antagas att antalet nytillkomna gratialister efter 1920 var mycket litet.

Sammanlagt erhöll 39 personer pension från Söderfors bruk år 1925. 37 av dessa var män. Slutsatsen blir att Söderfors bruk under 1920-talet till en del började överge sin gamla förmyndarmentalitet. Genom att de tidigare gratialförmånerna övergick till pensioner fick främst männen större frihet att själva bestämma över sina från företaget utbetalade sociala förmåner. Samtidigt kom Söderfors bruk att i allt mindre grad ta direkt ansvar för änkor till tidigare anställda.

[9] Söderfors bruks kassa- och kapitalböcker för respektive år.

Ytterligare stöd för tanken om företagets avveckling av gratialverksamheten under 1920-talet ger det faktum att 1922 var det sista året då den officiella fattigvårdsstatistiken anger att det i Söderfors kommun fanns ett enskilt fattigvårdssamhälle. Med enskilt fattigvårdssamhälle förstås i det här fallet att företaget betalade ut gratialer.[1]

Orsaker till och verkan av gratialverksamhetens förändring.

Vilka faktorer kan då tänkas ligga bakom den här skisserade utvecklingen? Spelade utvecklingen i det svenska samhället i stort någon roll för avvecklingen av gratialverksamheten i Söderfors? Kan demokratiseringsprocessen och därmed förknippade politiska beslut som avskaffandet av 40-gradiga skalan och den allmänna rösträttens införande ha påverkat företagsledningen i Söderfors? Vilken inverkan på gratialverksamheten hade offentliga sociala reformer?

Vilken roll den allmänna demokratiseringen av samhället spelade för företagets beslut att avveckla gratialverksamheten i Söderfors är svårt att med bestämdhet veta. Möjligheten att så att säga bedriva brukspolitik i kommunalpolitiken begränsades genom rösträttsreformerna samtidigt som den fackliga och politiska arbetarrörelsen växte i styrka och därmed skulle man kunna tänka sig att bruksförvaltningen blev påverkad att förändra företagets sociala verksamhet. Det är dock inte troligt att enbart rösträttsreformerna kan ha haft någon större inverkan i detta sammanhang. Både förvaltare Crona och kassör Sundstedt innehade t.ex. kommunala förtroendeposter i samma utsträckning under första hälften av 1920-talet som under tidigare år.

År 1913 är ett märkesår därigenom att två i varje fall på sikt mycket viktiga offentliga sociala reformer då beslutades. Den ena var av lokal kommunal karaktär. Kommunalfullmäktige i Söderfors beslutade nämligen detta år att kommunens invånare skulle erhålla fri sjukhusvård å länets sjukhus.[2] Den andra var folkpensionsreformen.

För de anställda vid Söderfors bruk hade sjukvården redan tidigare delvis varit ordnad därigenom att företaget hade en läkare anställd. Den 1913 beslutade reformen tillsammans med företagets hälsovård gav invånarna i Söderfors en ökad trygghet vid sjukdom. Att detta skulle ha påverkat företagets gratialverksamhet är emellertid inte troligt. Dels kom reformen ungefär ett decennium innan gratialverksamheten avtog och dels var reformen snarast ett komplement, om än ett mycket viktigt sådant, till företagets sjukvård.

Vilken roll för avvecklingen av gratialerna spelade då folkpensionsreformen? Ett flertal utredningar hade föregått reformen. Det förslag som till sist segrade var ålderdomsförsäkringskommitténs förslag.[3]

[1] SOS. Fattigvården.

[2] Kommunalnämndens protokoll den 13 oktober 1913. Kommunalstämmoprotokoll den 26 oktober 1913.

[3] Elmér, Åke, Folkpensioneringen i Sverige, s. 16 ff.

Pensionerna i folkpensionssystemet utgjordes dels av en avgiftspension som utgick med en viss procent av summan av erlagda pensionsutgifter och dels av ett pensionstillägg som dock enbart utgick till invalider. Avgiftspension utgick vid 67 års ålder. Med undantag för statstjänstemän, vilka redan hade sin pensionsfråga ordnad och invalidpensionärer, betalade alla svenska medborgare i åldern 16–66 år en grundavgift om tre kronor som uppbars av kommunen i samband med kommunalskatten. Personer med inkomst över 500 kronor per år betalade tilläggsavgift.

De pensionsbelopp som betalades ut ökade mycket långsamt och var ännu 1925 synnerligen ringa och fullständigt omöjliga att försörja sig på.[4]

En ändring i pensionssystemet var att kommunerna fr.o.m. 1919 fick möjlighet att öka ut folkpensionen genom kommunala tillägg s.k. kommunala pensionstillskott. Fattigvårdsstyrelsen skulle ha hand om de kommunala pensionstillskotten och efter behovsprövning kunna utdela medel. Det underströks dock att sådana kommunala tillägg inte skulle vara att betrakta som fattigvård. Någon större utbredning fick aldrig dessa pensionstillskott. De förekom i ungefär en tredjedel av städerna och i landskommuner var de vanligast förekommande i industrikommuner.[5]

I Söderfors utnyttjades möjligheten att betala ut kommunalt pensiontillskott först år 1924. 34 personer fick då tillsammans 4 540 kronor. Året därpå fick 36 personer tillsammans 5 040 kronor.[6] Förslaget om att kommunalt pensionstillskott borde utgå till "sådana understödstagare, som åtnjuta statspension" i Söderfors kom från en av kommunalfullmäktiges ledamöter, modellsnickaren Anton Carlsson. De som önskade bli delaktiga av denna understödsform måste göra en skriftlig anmälan därom hos fattigvårdsstyrelsen. Understöd skulle i regel ej beviljas män vars sammanlagda inkomst per år uppgick till 425 kronor och ej kvinnor med en årlig inkomst om 400 kronor.[7]

Av de kommunala handlingarna framgår ej motiven till varför man i Söderfors kommun började betala ut kommunala pensionstillskott just år 1924. Tanken på ett samband mellan den minskande gratialverksamheten och beslutet om kommunala pensionstillskott ligger dock nära till hands. Förändringen i gratialverksamheten och beslutet om kommunalt pensionstillskott i Söderfors sammanfaller väl tidsmässigt. Drygt dubbelt så många kvinnor som män erhöll kommunalt pensionstillskott i Söderfors både 1924 och 1925. Samtidigt som man fick kommunalt pensionstillskott kunde man erhålla gratial eller fattigvård. 1925 fick således tio gratialister, sex av Söderfors bruks pensionstagare och åtta fattigvårdstagare även kommunalt pensionstillskott. De återstående som fick kommunalt pensions-

[4] Ibid.

[5] Ibid., s. 208 ff.

[6] Förteckning å personer som under åren 1923–1925 erhållit fattigvårdsunderstöd samt kommunalt pensionstillskott och sjukvårdsbidrag.

[7] Fattigvårdsstyrelsens protokoll den 28 september, den 19 oktober och den 16 december 1923.

tillskott var 12 kvinnor. Dessa siffror tyder inte på att förändringen i gratialverksamheten var den faktor som direkt "utlöste" beslutet om kommunalt pensionstillskott i Söderfors vilket dock inte utesluter att den förändrade gratialverksamheten haft betydelse för det kommunala beslutet om pensionstillägg.[8]

Förändringen i gratialverksamheten kom däremot att få till resultat att kommunens utgifter för fattigvård rakade i höjden från 1920 t.o.m. 1925. Under samma period ökade också antalet vuxna fattigvårdstagare snabbt inom Söderfors kommun.

Vid ett av Järnbruksförbundet anordnat extra förbundsmöte den 11 november 1919 föreslog man att naturaförmånerna och då särskilt bostadsförmånen borde evalveras i pengar. Detta gällde således de naturaförmåner som utgick till de anställda vid bruken och inte gratial men idéen är i huvudsak den samma som genomfördes beträffande gratialerna i Söderfors. Några avtal som reglerade gratialverksamheten fanns inte. Det är därför fullt följdriktigt att varken riksavtalen mellan Järnbruksförbundet och Svenska Metallindustriarbetareförbundet eller de lokala avtalen i Söderfors har några bestämmelser därom.

Märkligt nog saknas i fackföreningens[9] protokoll nästan helt uttalanden som berör gratialverksamheten men på ett lockoutmöte år 1923 yttrade en av de ledande personerna inom politik och fackföreningsliv i Söderfors, modellsnickaren Anton Carlsson, "att vi inte har några som helst garantier hur länge bolaget vill underhålla de gamla" och menade "att dir. Crona inte skulle draga sig för att vältra över de gamla på kommunen om det så föll honom in" samt ansåg att "det vore bra om bolagets och kommunens intressen blev skilda åt då först får Söderfors arbetare om kommunen".[1]

Klart är att gratialverksamheten hade vissa positiva sidor för kommunens invånare. Flera av de personer som fick gratial skulle sannolikt ej ha beviljats fattigvård eller ej sökt fattigvård på grund av den sociala förnedringen som låg i detta att bli försörjd av fattigvården och av omgivningen bli betraktad som "fattighjon". Genom gratialverksamheten nåddes därför flera personer av ett ekonomiskt understöd än vad som eljest skulle ha varit fallet. Å andra sidan var gratialisterna och presumtiva sådana i hög grad utelämnade åt bruksförvaltare Cronas eget godtycke. Vidare var kommunalskatten låg i Söderfors jämfört med andra kommuner vilket kan sättas i samband med de relativt låga utgifterna för kommunens fattigvård men naturligtvis även för relativt små utgifter inom andra delar av det kommunala verksamhetsområdet där företaget ingrep ekonomiskt. Som exempel på det senare kan nämnas anläggningsarbeten, polis- och brandväsende, hälso- och sjukvård samt kultur.

Under perioden 1911—1917 finns detaljerade sammanställningar över kom-

[8] Jfr tab. B. 7. och B. 8.

[9] Den fackförening som här avses är Svenska Metallindustriarbetareförbundets avdelning nr 179 i Söderfors.

[1] Lockoutmötets i Söderfors protokoll den 19 mars 1923.

munalskatten i riket. Till de fyra—fem procent kommuner som hade den lägsta kommunalskatten i landet hörde Söderfors. En genomgång av kommunalskattens storlek i samtliga 2 687 kommuner i Sverige år 1918 ger vid handen att endast 13 kommuner detta år hade lägre kommunalskatt än Söderfors.[2] Söderfors bruks andel av den totala kommunalskatten i Söderfors varierade mellan olika år men uppgick vanligen till mellan en tredjedel och en fjärdedel.[3]

Gratialverksamheten bör ha varit av visst PR-värde för företaget och helt legat i linje med bruksledningens patriarkaliska inställning. Det är därför så mycket svårare att förstå varför bruksledningen till synes utan orsak ändrade på denna gamla sedvänja. Måhända var det helt enkelt så att det "föll Crona in" att ändra på gratialverksamheten? Någon enskild faktor eller enstaka händelse som kan förklara förändringen tycks inte finnas. Folkpensionsbeloppet t.ex. var så litet att det inte kunde ha haft någon avgörande inverkan. Däremot kan folkpensionen tillsammans med en rad andra faktorer ha samverkat till den beskrivna utvecklingen. Förutom vad som redan nämnts bör läget på arbetsmarknaden i Söderfors ha bidragit. Priserna var 1920 fortfarande höga och dessutom tillkom arbetslöshet i Söderfors under perioden 1921—1925.[4] Kommunen grep då in och stödde ekonomiskt de drabbade i en för Söderfors kommun tidigare okänd omfattning. Nödhjälpsarbeten igångsattes i samarbete mellan kommunen och företaget. Dessa arbeten pågick fr.o.m. 1921 fram t.o.m. undersökningsperiodens slut.

Fritz Crona beskriver situationen år 1921 i följande ordlag:

"Depressionen har naturligtvis även här gjort sig starkt gällande och arbetarna ha fått vidkännas avsevärda lönereduktioner och ganska omfattande arbetslöshet, vilka båda omständigheter nog haft ett menligt inflytande på "moralen" särskilt då hos det yngre släktet, som ju varit utsatt för den största arbetslösheten, fåfäng gå lärer mycket ont, vänsterriktningen inom politik och fackföreningsrörelse ha haft god vind i seglen".[5]

Nödhjälpsarbeten.

Bakgrunden till de nödhjälpsarbeten som pågick i Söderfors under 1920-talet var den stora arbetslöshet som rådde i kommunen vid denna tid. Förslaget om nödhjälpsarbete kom i början av 1921 från fackföreningens styrelse. De kommunala myndigheterna beslutade då att tillsätta en arbetslöshets- och hjälpkommitté. Ordförande i kommittén blev Fritz Crona.[6]

Två nödhjälpsprojekt genomfördes under den aktuella undersökningsperioden. Det ena var ett vägbygge i Söderfors kommun som finansierades utan hjälp av

[2] Bidrag till SOS U) Kommunernas fattigvård och finanser. Jämförelsen avser kommunalskatt per 100 kronors inkomst.

[3] Debiterings- och uppbördslängder för kommunalutskylder i Söderfors kommun.

[4] Söderfors bruks årsberättelse för åren 1921—1925.

[5] Ibid. 1921.

[6] Kommunalnämndens protokoll den 24 februari 1921, kommunalfullmäktiges protokoll den 9 april 1922.

Söderfors bruk. 63 arbetslösa, varav 45 anställda vid Söderfors bruk, hade arbete under längre eller kortare tid vid detta vägbygge.[7]

Det andra nödhjälpsarbetet bestod i anläggandet av ett avloppsnät i Söderfors. För en kostnad av 95 000 kronor beräknades samtliga hushåll inom själva brukssamhället kunna förses med avlopp från köken. Söderfors bruk skulle stå för allt material vilket beräknades kosta ca 40 000 kronor. Kommunalfullmäktige beslutade i enlighet med det förslag som lagts fram av arbetslöshets- och hjälpkommittén.[8] Beslutet rönte dock oväntat hårt motstånd. Stockholms Gas- och Elverk, ägare till kraftstationen vid Untraverket beläget inom Söderfors kommun, överklagade nämligen hos länsstyrelsen i Uppsala Söderfors kommunalfullmäktiges beslut. Man ansåg att kommunalfullmäktige överskridit sin befogenhet genom att ha "anslagit kommunens medel till förbättrande av fastigheter, tillhöriga ett enskilt företag och sålunda för ett ändamål, som icke vore kommunens gemensamma angelägenhet".[9] I ett förtydligande över sina besvär påpekade Stockholms Gas- och Elverk faran av att kommunala medel användes till rent privata syften och man betonade att värdet av själva avloppsledningarna skulle komma fastighetsägaren, d.v.s. Söderfors bruk, helt till godo och höja värdet av byggnaderna.[1]

Kommunalfullmäktige å sin sida besvarade kritiken genom att betona att det torde finnas få platser där nödhjälpsarbete kunde betecknas som en så gemensam angelägenhet som just i Söderfors där mer än 1 900 av kommunens 2 657 invånare skulle få direkt nytta av nödhjälpsarbetet och dessutom vore förbättrade hygieniska förhållanden av intresse för hela kommunen.[2]

Kommunalfullmäktiges beslut upphävdes av länsstyrelsen som dock lämnade möjligheten öppen för kommunalfullmäktige att ånyo taga upp ärendet. Denna möjlighet begagnade sig kommunalfullmäktige av och i något modifierad form vann beslutet laga kraft. Dessförinnan hade dock underhandlingar förts med Stockholms Gas- och Elverk.

De viktigaste punkterna i det antagna förslaget var:

1. Avloppsledningar skulle införas även i kommunens skolhus och lärarbostäder samt i den utsträckning det var lämpligt även hos enskilda fastighetsägare.
2. Arbetena skulle ledas av bruksförvaltare Crona.
3. Betalning skulle utgå i likhet med brukets liknande arbeten.
4. Kommunen skulle bidraga med 55 000 kronor i övrigt skulle bruksför-

[7] Kommunalfullmäktiges protokoll den 25 mars, den 31 maj 1922.

[8] Kommunalnämndens protokoll den 2 juni 1922, kommunalfullmäktiges protokoll den 9 april 1922.

[9] Kommunalfullmäktiges protokoll den 9 april 1922.

[1] Brev från Stockholms Gas- och Elverk till länsstyrelsen i Uppsala län den 14 juni 1922, bilaga till kommunalfullmäktiges protokoll den 9 april 1922

[2] PM, kommunalfullmäktiges protokollsbok för år 1922.

valtningen stå för alla kostnader för anläggningarna i sina egna fastigheter.[3]

Arbetena med avloppsledningarna påbörjades 1922 och fortsatte under 1923.

[3] Länsstyrelsens utslag nr 824/1922, kommunalnämndens protokoll den 2 juni, den 2 augusti 1922, kommunalfullmäktiges protokoll den 21 juli, den 4 augusti 1922.

V Hälso- och sjukvård

Den hälso- och sjukvård som förekom i Söderfors bekostades förutom av landstinget av dels Söderfors kommun, dels Söderfors bruk dels invånarna själva bland annat genom olika självhjälpskassor. Alldeles i slutet av undersökningsperioden kom även Söderfors församling[1] att bidraga till hälso- och sjukvården genom ett beslut om fri tandvård för samtliga skolbarn i församlingen.[2]

Kommunens utgifter för hälso- och sjukvård var under 1800-talets fem sista år relativt måttliga jämfört med företagets.[3] Vid tiden för sekelskiftet uppgick kommunens utgifter till omkring 1 000 kronor medan företagets utgifter för hälso- och sjukvård var dubbelt så stora. Till detta bör nämnas att de utgifter kommunen hade för sin hälso- och sjukvård inte var liktydiga med kommunens kostnader för detta då en del av utgifterna återbetalades av landstinget. Detta gäller främst kommunens utgifter för vård av mentalpatienter som återbetalades av landstinget. Även en del av utgifterna för epidemivården i Söderfors betalades tillbaka. Utgifterna för mentalvården fram t.o.m. 1913 utgjorde omkring 50 procent av kommunens totala utgifter för hälso- och sjukvård.[4] Således var kommunens kostnader under de flesta åren 1895 t.o.m. 1905 bara omkring 25 procent av företagets kostnader.

Den största enskilda utgiften för kommunen vad gäller sjukvården var, förutom vården av mentalsjuka kommuninvånare, barnmorskans lön som vid sekelskiftet uppgick till 300 kronor i kontant lön per år jämte fri bostad och vedbrand.

Även under 1900-talets första decennium var Söderfors kommuns utgifter för hälso- och sjukvård av relativt ringa omfattning. Inte förrän 1906 översteg utgifterna för första gången 2 000 kronor per år.[5] Barnmorskans lön, som då stigit till 400 kronor kontant per år, var då fortfarande en stor utgift. Just detta år var också utgifterna för sjukhusvård ovanligt stora. Den största utgiften, 1 300 kronor, hade kommunen för fyra mentalpatienter. I princip var utgiftsfördelningen densamma hela perioden 1906—1913. Ungefär hälften av de sammanlagda

[1] Söderfors församling omfattade förutom Söderfors kommun en mindre del av Hedesunda kommun.

[2] Redan 1913 hade Söderfors socialdemokratiska arbetarkommun föreslagit att skolbarnen skulle få fri tandvård men förslaget strandade på att församlingen inte lyckades anställa någon tandläkare. Söderfors socialdemokratiska arbetarkommuns protokoll 15.10.1913.

[3] Jfr tab. B 13 och B 14.

[4] Söderfors kommuns kassaböcker.

[5] Som en jämförelse kan nämnas att år 1906 uppgick utgifterna för skolväsendet i Söderfors till 11 600 kr och för kyrkan och kyrkliga angelägenheter till drygt 4 000 kr.

utgifterna var utgifter för mentalt sjuka, omkring en fjärdedel gick till barnmorskan och resten till kroppssjukvård, resor till sjukhus etc.[6]

Fr.o.m. 1914 ökade de kommunala utgifterna för hälso- och sjukvård betydligt.[7] Detta berodde främst på kommunens åtagande att sörja för kommuninvånarnas kostnader för vård på sjukhus med därav starkt ökade utgifter. År 1914 hade dessutom kommunen särskilt stora utgifter för epidemiskt sjuka. Efter första världskriget ökade utgifterna ytterligare bl.a. beroende på att kommunen anställde och avlönade en sjuksköterska fr.o.m. år 1924 och att det ekonomiska ansvaret för kommuninvånarnas sanatorievård övertogs av kommunen från att tidigare ha vilat på Söderfors bruk.

Räknat i 1895 års priser blir bilden av kommunens utgifter främst i slutet av undersökningsperioden något annorlunda jämfört med den redan beskrivna, därigenom att utgifterna varje år ligger på en lägre nivå och skillnaderna mellan de olika åren är mindre. Efter första världskriget ökade utgifterna kraftigt även i fast penningvärde och befann sig åren 1921—1925 på en nivå som klart överskred tidigare års. (Jfr. tab. B. 15.).

Den fria sjukhusvården.

Det mest anmärkningsvärda vad gäller kommunens hälso- och sjukvård inträffade år 1913. Det året beslutade Uppsala läns landsting att fr.o.m. 1914 höja legosängsavgifterna vid vård på allmän sal på länets sjukhus från 60 öre per dag till 90 öre. För personer med en taxeringsbar inkomst om 1 500 kronor eller däröver höjdes avgiften till 1:50 kronor per dag. Detta föranledde två av kommunalnämndens socialdemokratiska ledamöter i Söderfors, Axel Ramsten och Emil Nordkvist, att inlämna en skrivelse till kommunalnämnden i vilken de föreslog "en utdebitering av 1 öre per fyrk till sjukhus- och sanatorievård för kommunmedlemmar"; dock skulle högst en krona per dag utgå till kommuninvånare som var intagna för vård ansåg de båda.[8] Deras tanke var att kommunen på detta sätt skulle betala skillnaden mellan den tidigare avgiften och den nya, alltså 30 öre respektive 90 öre per dag för varje kommuninvånare som var i behov av sjukhus- eller sanatorievård. På det följande kommunalnämndssammanträdet diskuterades skrivelsen ingående och samtliga ledamöter i kommunalnämnden uttalade sig positivt i ärendet. På framställning av bruksförvaltare Crona beslutade kommunalnämnden att föreslå kommunalstämman att Söderfors kommuns invånare skulle erhålla fri sjukvård på allmän sal på länets sjukhus.[9] Kommunalnämnden gick alltså ett steg längre än vad motionärerna gjort i sin motion. På kommunalstämman ansågs att de höjda avgifterna vid Akademiska sjukhuset i

[6] Jfr tab. B 13.
[7] Ibid.
[8] Skrivelsen återfinns i volym betitlad Protokollsbilagor 1899—1930. Söderfors kommuns arkiv.
[9] Kommunalnämndens protokoll 13.10.1913.

Uppsala skulle bli mycket betungande för många av Söderfors kommuns invånare i händelse av att de skulle bli intagna på sjukhuset, och "då stämman delade nämndens åsikt, beslöts nu, att ur kommunalkassan skulle utgå alla avgifter, som debiterats Söderfors kommuns medlemmar å allmänt sjukhus intill kr 1:50 per dag".[1] Ett ur primärkommunal synpunkt mycket ovanligt men samtidigt synnerligen viktigt och framsynt beslut hade därmed fattats.

Det ursprungliga beslutet reviderades i flera omgångar. Fram till den 1 januari 1919 gällde bestämmelsen om att högst kronor 1:50 utbetalades per dag av kommunala medel vid vård på länets sjukhus. Därefter togs denna bestämmelse bort och ersattes av följande mening: "Fri sjukhusvård å allmän sal tillkommer varje medlem av kommunen vid tillfällig eller övergående sjukdom, under förutsättning att skattskyldigheten är fullgjord."[2] Samma år beslutades att kommuninvånarna kunde få fri sjukhusvård på Gävle lasarett under förutsättning att läkare eller sjuksköterska förklarat att detta lasarett nödvändigtvis borde anlitas. År 1921 beslutades att den som på läkares eller sjuksköterskas inrådan besökt Akademiska sjukhuset i Uppsala kunde efter ansökan erhålla ersättning för behandlingskostnaden.[3]

I slutet av år 1924 antogs följande reglemente för den fria sjukhusvården:

"I Söderfors socken mantalsskriven medlem av kommunen har vid styrkt sjukdom rätt till fri sjukhus- eller sanatorievård, dock med iakttagande av följande villkor och bestämmelser:

1. Rättigheten inträder för nyinflyttad från och med det kalenderår, då skatt till kommunen för första gången erlägges.
2. Rättigheten upphör för de personer — jämte alla under deras vård hörande — som lämnat kommunen och blivit eller bort bliva i annan kommun mantalsskrivna.
3. Skattskyldigheten till kommunen skall vara fullgjord, dock vare person för vilken fullmäktige i laga ordning avskrivit eller avkortat utskylder icke av den omständigheten hindrad erhålla fri sjukhusvård.
4. Rättigheten innebär:
   a fri sjukhusvård å allmän sal i Uppsala Akademiska sjukhus,
   b ersättning för vård å annan sjukhusinrättning, sjukhus, sanatorium eller vård å enskilt eller halvenskilt rum å Uppsala Akademiska sjukhus, ävenså för vård vid bad- eller brunnsort. Denna ersättning utgår dock med högst samma belopp per dag, som erlägges efter högsta priset för vård å allmän sal vid Uppsala Akademiska sjukhus.
5. Undantagsbestämmelser:
   a I de fall, där läkare eller sjuksköterska bestämt förklarat, att Gävle lasarett nödvändigtvis måste anlitas beviljas fri sjukvård till fulla beloppet å allmän sal vid Gävle lasarett.
   b ersättning för vistelse vid brunns- eller badort utbetalas dock endast i de fall, då kommunen utfärdat ansvarsförbindelse, och då med läkarintyg kan styrkas, att verklig sjukdom föreligger, och att läkare ordinerat vård vid brunns- eller badort."[4]

[1] Kommunalstämmoprotokoll 26.10.1913.
[2] Kommunalfullmäktiges protokoll 25.5.1919.
[3] Ibid 25.5.1919, 28.3.1921. Kommunalnämndens protokoll 23.5.1919, 24.2.1921.
[4] Kommunalfullmäktiges protokoll 26.10.1924.

Eftersom beslutet om fri sjukhusvård gällde alla kommuninvånare och inte bara vissa behövande var sjukvården att anse som en kommunens gemensamma angelägenhet och var alltså inte att betrakta som fattigvård.[5] Före 1914 hade en stor del, ofta hälften eller mer av de utgifter kommunen haft för hälso- och sjukvård, bokförts som fattigvård. Utgifter för resor till sjukhus samt för vård och behandling hade således betraktats som fattigvård. Däremot hade exempelvis utgifter för barnmorskan och vård på epidemisjukstugan i Söderfors liksom utgifter för vaccin och formalin ansetts som varande icke-fattigvårdsutgifter. Även efter 1914 och fortfarande 1925 bokfördes dock utgifter för mentalpatienter på fattigvårdens konto, liksom fattigvårdstagares utgifter i samband med sjukdom.

Som redan tidigare framgått blev verkningarna av den fria sjukhusvården, även i fast penningvärde räknat, ökade kostnader för kommunen.[6] Före 1914 hade varje år en handfull kommuninvånare fått tillbaka sina utlägg för sjukhusvård. 1914 fick 43 personer i Söderfors fri sjukhusvård för sammanlagt 870 kronor. De flesta åren därefter utnyttjades denna rättighet av mellan 55 och 65 personer. Sista undersökningsåret fick inte mindre än 138 söderforsbor vård eller behandling på sjukhus betald av kommunen. 13 av dessa fick vård vid kurorten Sätra brunn utanför Sala och fem fick sanatorievård.[7]

Söderfors bruks hälso- och sjukvård.

Söderfors bruks kostnader för hälso- och sjukvård var större än Söderfors kommuns med undantag för åren 1924—1925. Att brukets kostnader relativt sett var så höga berodde på att företaget erbjöd fri läkarvård till alla sina anställda och deras familjer.[8] Som följd därav hade företaget en läkare anställd. Läkaren, som hade att upprätthålla en extra provinsialläkartjänst och vars distrikt omfattade Älvkarleö och Söderfors socknar, tillsattes självständigt av Söderfors bruk enligt Kungl. Maj:ts brev den 19 december 1873. När ny läkare skulle tillsättas behövde detta endast anmälas till Medicinalstyrelsen som dock först skulle tillfrågas om sökandens kompetens.[9]

Som läkare i Söderfors tjänstgjorde från 1883 till 1913 dr Carl Lidbom. Hans lön som företagsläkare vid Söderfors bruk AB uppgick under den aktuella undersökningsperioden till 4 000 kronor per år.[1] Hälften av lönen betalades av Söderfors bruk med undantag för åren 1909—1913 då bruket betalade cirka tre fjärde-

[5] Redaktör R. Brandell till kassör J. Sundstedt 10.10.1913.
[6] Jfr tab. B 15.
[7] Söderfors kommuns kassaböcker.
[8] Jfr tab. B 13.
I 1908 års avtal mellan Metallindustriarbetareförbundet och Järnbruksförbundet ingår fri läkarvård för de anställda och deras hemmavarande familjemedlemmar.
[9] Generaldirektör K Linroth till disponent E.J. Ljungberg. Stora Kopparbergs arkiv. Falun
[1] 1895—1896 var läkarens lön 3 700 kr varav Söderfors bruk betalade 2 000 kr.

delar av lönen. Den andra hälften var uppdelad på de två andra bruken som ingick i aktiebolaget, nämligen Älvkarleö bruk och Harnäs bruk.[2]

Då dr Lidbom slutade sin tjänst på hösten 1913 anställde företaget dr Petrus Ranström. I anställningskontraktet med denne heter det att dr Ranström skall "bestrida läkartjänsten vid Skutskärs sågverk och fabriker med underlydande egendomar samt vid alla Söderfors bruks AB tillhöriga verk och egendomar och skola genom detta antagande såväl tjänstemän, förmän, arbetare och gratialister som arrendatorer, allt med familjer och tjänare vid nämnda bruk erhålla fri läkarvård av dr Ranström".[3] Läkarlönen till den nyanställde uppgick till 6 000 kronor per år jämte fri bostad och trädgård. 4 000 kronor av dr Ranströms kontanta lön betalades av Stora Kopparberg genom Skutskärsverken. Söderfors bruk bidrog med drygt en fjärdedel av den kontanta lönen medan återstoden var fördelad på Älvkarleö bruk och Harnäs bruk.

Den av Söderfors bruk anställde läkaren hade alltsedan 1883 sin bostad och praktik i Älvkarleö.[4] Det betydde att läkaren en gång i veckan måste resa till Söderfors till sin mottagning där. Bruksbefolkningen i Söderfors ansåg dock att läkaren borde ha mottagning i Söderfors två gånger i veckan och gjorde 1907 en hemställan om detta hos bruksförvaltningen. Frågan avgjordes på ett av företagets styrelsesammanträden och utföll så att man gjorde befolkningen till viljes. Då dr Lidbom genom en andra resa i veckan till Söderfors skulle gå miste om inkomster från sin praktik i Älvkarleö beslutade styrelsen för Söderfors bruk att arvodera honom med 10 kronor per gång för den andra resan i veckan. Att styrelsen ej höjde dr Lidboms årslön berodde på att styrelsen räknade med att dr Lidbom skulle begära pension från bruket när han slutat sin anställning som företagsläkare.[5] Höjde styrelsen årslönen skulle alltså även ett eventuellt framtida pensionsbelopp bli högre. I praktiken kom dock läkaren inte kontinuerligt att resa två gånger i veckan till Söderfors utan den extra resan skedde sporadiskt och antalet extra resor kom därför att variera mellan olika år. I dr Ranströms kontrakt är det klart utsagt att en resa till Söderfors var obligatorisk men då han av förvaltningen eller sjuksköterskan "särskilt kallas, ställa sig till deras förfogande, varför dr Ranström emellertid har att tillgodoräkna sig en extra ersättning av 10 kr per resa".[6]

År 1904 anställde Söderfors bruk en sjuksköterska med stationering i Söderfors. Dennas lön samt läkarens lön utgjorde de två största enskilda utgiftsposterna

[2] Perioden 1897—1908 betalde Söderfors bruk 2000 kr, Älvkarleö bruk 1 200 kr och Harnäs bruk 800 kr av läkarens lön. Under tiden 1909—1913 var fördelningen något växlande men Söderfors bruk bidrog med en något större andel än tidigare, oftast 2 800 kr.

[3] Bilaga till Söderfors bruks styrelseprotokoll 22.5.1913

[4] Läkarbostaden uppfördes som apoteksbyggnad år 1883 och användes som sådan till 1890 då den genomgick en grundlig reparation och tjänstgjorde därefter som läkarbostad. Liljeroth, E., Älvkarleö bruk. Historik. Söderfors bruks styrelseprotokoll 28.12.1889

[5] Söderfors bruks styrelseprotokoll 18.3.1907.

[6] Bilaga till Söderfors bruks styrelseprotokoll 22.5.1913.

i brukets hälso- och sjukvård. Av de totala kostnaderna för hälso- och sjukvård utgjorde löneandelen hälften eller mera under de flesta undersökningsåren. Andra kostnader utgjordes av förband och medicin, sjukhus- och sanatorievård, reseersättningar och administrationskostnader. Dessutom förekom kostnader av mera tillfällig art, som inköp av instrument, difteriprov, desinfektion, reparation av läkarbostad etc.

En stor tillfällig utgift förekom år 1908 då företaget lät inrätta en epidemisjukstuga till en kostnad av 2 379 kronor. Denna sjukstuga hade inrättats efter hemställan av kommunalnämnden och som en följd av den difteriepidemi som inträffat i Söderfors 1907. En liknande difteriepidemi inträffade i kommunen 1911 då 15 personer vårdades på epidemisjukstugan. Även vid flera andra tillfällen kom epidemisjukstugan till användning t.ex. åren 1913—1915 då epidemier av scharlakansfeber härjade i kommunen.[7] Förutom att ställa en lämplig lokal till förfogande bidrog bruket vid några tillfällen med att avlöna en särskild sjuksköterska som ansvarade för vården av de epidemiskt sjuka. Utgifter i övrigt i samband med epidemivården inklusive resor till epidemisjukhuset i Uppsala betalades av kommunen.

Efter Stora Kopparbergs övertagande av Söderfors bruk 1908 ökade brukets utgifter för hälso- och sjukvården. Detta berodde bl.a. på att bruket i fortsättningen tog ansvar för en större del av läkarens lön men även på att företaget gav bidrag till Stora Kopparbergs sanatorievård. För Söderfors bruks del innebar bidragen till sanatorievården 1908 och åren närmast därefter en årlig kostnad på omkring 1 000 kronor. Ingen av de anställda vid Söderfors bruk vårdades då på det av Stora Kopparberg ägda sanatoriet.[8]

År 1922, då konjunkturerna var dåliga för Söderfors bruk, anmodade företaget kommunen att överta omsorgen om de lungsjuka. Fem personer vårdades då på företagets bekostnad på sanatorium till en sammanlagd kostnad av 750 kronor per månad. Någon skyldighet att bekosta de anställdas sanatorievård hade ej företaget utan det var ett frivilligt åtagande.[9] Kommunen måste naturligtvis i detta läge överta ansvaret för de kommuninvånare som behövde sanatorievård. Kommunen lät emellertid samtidigt verkställa en utredning och fann bl.a. därvid att Söderfors bruk t.o.m. år 1922 betalat sanatorievården för de anställda och även för deras hustrur och barn. Utredningen visade även att Domnarvets järnbruk och Skutskärs sågverk likaledes bekostade de anställdas sanatorievård men befattade sig ej med sanatorievården för de anställdas hustrur och barn. De anställda vid Domnarvets järnbruk fick t.o.m. själva betala en krona per dag vid vård på

[7] Kommunalnämndens protokoll 9.12.1907. Kassör J. Sundstedt till länsstyrelsen i Uppsala län 31.7.1914, 23.9.1915.

[8] På initiativ av gruv- och bergsläkaren vid Domnarvet, K. E. Hällsjö, tillkom 1907 Stora Kopparbergs sanatorium vid Bergebo med 24 vårdplatser och 16 lägenheter. Pontén, Johan, Från kronobarberare till företagsläkare, s. 292.

[9] Bruksförvaltare F. Crona till Söderfors kommunalfullmäktige 17.12.1922.Jfr även Söderfors bruks kassa- och kapitalböcker.

sanatorium. Vid Kvarnsvedens pappersbruk betalades vårdavgiften för arbetarna av företaget. De anställdas familjemedlemmar betalade en krona per dag medan återstoden betalades av bolaget.[1]

Självhjälpskassor.

År 1883 bildades Söderfors Arbetares Sjuk- och Begravningskassa till "ömsesidig hjälp folket emellan".[2] Enligt föreningens stadgar var syftemålet "att bereda Söderfors bruks arbetare understöd och hjälp vid förekommande sjukdoms- och dödsfall".[3] Medlem kunde varje arbetare vid Söderfors bruk bli som var i åldern 15—60 år och ej var obotligt sjuk. Inträdesavgiften var 2:50 kronor och månadsavgiften 50 öre. 1915 hade månadsavgiften ökat till en krona. Vid sjukdom med åtföljande arbetsoförmåga skulle medlem erhålla högst 90 dagars sjukhjälp à en krona och därefter i högst 72 dagar 50 öre per dag.[4]

Den sjukpenning som tidigare utgått till arbetarna drogs in vid bildandet av Sjuk- och Begravningskassan men företaget anslog som kompensation ett årligt bidrag till kassan. 1883 bidrog företaget med 250 kronor som ansågs vara vad som i medeltal betalats ut i sjukpenning under de senaste fem åren.[5] Bidragets storlek steg emellertid snabbt och uppgick år 1895 till 500 kronor och åren 1898—1901 till 1 000 kronor. Fr.o.m. 1902, då 1 666 kronor betalades ut varav 400 kronor var att betrakta som gratifikation, betalade bolaget ut tre kronor per medlem. Bidragets storlek var oförändrat t.o.m. 1922. Åren 1924 och 1925 utbetalades inget bidrag.[6]

Företaget bidrog således 1898—1914 med omkring 40 procent och medlemmarna själva med ungefär 60 procent av kassans inkomster. Efter 1914 ökade medlemmarnas andel till knappt 80 procent och företagets följaktligen till drygt 20 procent.

De bidrag som av företaget utbetalades till Sjuk- och Begravningskassan togs från brukshandelns vinstmedel. Kassans medel förvaltades av bruket och ränta betalades av företaget på det innestående kapitalet.[7]

1902 uppgick medlemsantalet i Sjuk- och Begravningskassan till 422 och steg därefter gradvis för att år 1917 nå sin högsta siffra då 578 arbetare var medlemmar. 1922, som är det sista året med uppgift om medlemsantalet, var 546 arbetare medlemmar. Det innebär att 1917 måste anslutningen till kassan ha varit i det närmaste 100-procentig från bruksarbetarnas sida. De två övriga åren var cirka 90 procent av arbetarna medlemmar.[8]

[1] Hälsovårdsnämndens protokoll 12.1.1923, 23.1.1923 med bilaga. Kommunalnämndens protokoll 2.4.1924, 1.8.1924.
[2] Söderfors bruks styrelseprotokoll 19.2.1883—22.2.1883.
[3] Stadgar för Söderfors bruks Begravnings- och Sjukhjälpsförening.
[4] Ibid., Söderfors bruks löneböcker.
[5] Söderfors bruks styrelseprotokoll 19.2.1883—22.2.1883.
[6] Söderfors bruks kassa- och kapitalböcker.
[7] Ibid.
[8] Söderfors bruks kapitalböcker. Enligt Sjöberg, Sven, a.a., s. 449 var medlemskap i kassan obligatorisk för bruksarbetarna.

Ytterligare en hjälpkassa förvaltades av bruket, den s.k. Medicinkassan.[9] Räntan på de innestående medlen betalades av företaget. Arbetarna var obligatoriskt anslutna till denna kassa. När någon behövde läkemedel betalades detta genom kassan. Avgiften till Medicinkassan var till att börja med två procent men sjönk för att under den här aktuella undersökningsperioden uppgå till en procent av de anställdas bruttolön.[1]

Avgiftens storlek kan jämföras med den statliga skattens storlek som enligt Bevillningsförordningen vid sekelskiftet uppgick till en procent av den beskattningsbara inkomsten. En arbetare som år 1900 tjänade t.ex. 75 kronor per månad,d.v.s. 900 kronor per år, hade efter taxeringsnämndens avdrag om 450 kronor en beskattningsbar inkomst om 450 kronor. Den statliga inkomstskatten blev i detta fall 4:50 kronor. I avgift till Medicinkassan betalade arbetaren i exemplet en procent av 900 kronor d.v.s. 9 kronor per år. Lägger man därtill sex kronor per år i avgift för Sjuk- och Begravningskassan finner man att sjukförsäkringsavgifterna i exemplet var tre gånger så stora som den direkta statliga skatten.

Arbetarnas utgifter för läkemedel var således relativt stora. Under 1925 t.ex. hade Medicinkassans medlemmar erhållit läkemedel från apoteket i Älvkarleö för 7 732 kronor. Dessutom fanns ett medicinförråd i Söderfors vilket förestods av sjuksköterskan och varifrån bruksborna kunde erhålla läkemedel som huvudvärkspulver, ricinolja och liknande medikamenter. Sammanlagt hade Medicinkassan år 1925 utgifter för sammanlagt 9 060 kronor. I denna summa ingår 600 kronor för städning m.m. av sjukstugan i Söderfors. Inbetalningarna uppgick till 7 780 kronor varför kassan detta år gick med underskott vilket sannolikt hade samband med den utbredda arbetslösheten i Söderfors detta år.[2]

År 1923 diskuterade fackföreningen hur Medicinkassan sköttes. Av diskussionen framgår att ingen kontroll fanns av kassans skötsel. I början av 1924 diskuterade man i fackföreningen åter Medicinkassan som genom konflikten på arbetsmarknaden 1923 fått skulder vilka under 1924 måste uttaxeras på medlemmarna. En av fackföreningens ledamöter, Otto Ekström, redogjorde för Medicinkassans ekonomiska ställning och framhöll "att den medicin som sjuksköterskan lämnar ut från medicinförrådet går till en cirka 400 kr per månad, vilket betydligt överstiger den medicin som doktorn ordinerar ut, ansåg han att folk använder, särskilt huvudpulver till missbruk".[3] Fackföreningsmötet uttalade som sin åsikt att kassan måste reorganiseras. Om någon reorganisation kom till stånd och i vilket avseende har ej gått att finna.

[9] Kassan har i brukets räkenskapsmaterial kunnat spåras tillbaka till år 1880. Om kassan fanns dessförinnan är osäkert. År 1879 fanns emellertid "Söderfors bönders och torpares medicinkassa". Volym 2576 Stora Kopparbergs centralarkiv. Falun

[1] Söderfors bruks löneböcker.

[2] Söderfors bruks kassaböcker.

[3] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 10.10.1923, 25.1.1924.

Olycksfallsförsäkring.

För att komplettera bilden av hälso- och sjukvården kan också nämnas att varje arbetare genom brukets försorg sedan 1899 var olycksfallsförsäkrad under arbetstiden. Den högsta summa som enligt bestämmelserna kunde utgå för en person var ett tusen kronor. Denna summa motsvarade i stort sett en årsarbetslön för en bruksarbetare i Söderfors vid sekelskiftet.[4]

Brukets respektive kommunens hälso- och sjukvård — en jämförelse.

Kommunens och företagets hälso- och sjukvård kompletterade i hög grad varandra. Företaget ansvarade för läkare och sjuksköterska och ställde erforderliga lokaler till förfogande samt ansvarade 1908—1922 för sanatorievården. Bruket hade även det administrativa ansvaret för Medicinkassan och Sjuk- och Begravningskassan. Kommunen å sin sida bidrog främst med den fria sjukhusvården, barnmorskan och mentalvården.

Fram till 1914 var kommunens utgifter hälften eller ännu mindre jämfört med brukets. Fr.o.m. 1914 ökade kommunens utgifter jämfört med företagets för att under 1924 och 1925 vara större än brukets.

I detta sammanhang bör också arbetarnas avgifter till de båda hjälpkassorna jämföras med brukets utgifter för hälso- och sjukvård. De avgifter medlemmarna betalade var ungefär dubbelt så stora som de utgifter företaget hade för hälso- och sjukvård. Så sent som 1925 uppgick de sammanlagda medlemsavgifterna till Sjuk- och Begravningskassan och till Medicinkassan till 17 080 kronor, vilket kan jämföras med 8 735 kronor som var brukets utgifter detta år för hälso- och sjukvård.[5]

Företagets sjukvård var ganska omfattande med hänsyn till det antal människor som berördes av den. Det fanns dock en minoritet av människor som ej berördes av företagets sjukvårdsorganisation, t.ex. anställda vid Untraverket och självständiga hantverkare. Före Untraverkets tillkomst måste dock antalet sådana människor ha varit försvinnande litet. Först 1924 utjämnades i viss mån skillnaderna mellan dem som hade anknytning till bruket och därmed omfattades av brukets sjukvårdsorganisation och övriga invånare i kommunen. Den 1 januari 1924 anställde nämligen kommunen en sjuksköterska efter anmodan från landstinget. Efter påtryckningar från personalen vid Untraverket kom sjuksköterskan

[4] För att hela försäkringbeloppet skulle utfalla måste olycksfallet ha lett till den anställdes död och den avlidne måste dessutom efterlämna änka eller omyndigt barn. Hela försäkringsumman utbetalades även vid olycksfall som ledde till fullständig invaliditet. Om olycksfallet ledde till tillfällig arbetsoförmåga erhöll den försäkrade fr.o.m. den fjärde dagen efter det att han kommit under läkarbehandling en krona per dag och det i högst 180 dagar. Bestämmelser gällande för Söderfors bruks AB:s arbetares olycksfallsförsäkring.

[5] Söderfors bruks kassa- och kapitalböcker samt löneböcker.

att placeras vid kraftverket där Stockholms gas- och elektricitetsverk upplät en bostad åt henne.[6]

Att kommuner i början av 1900-talet erbjöd sina invånare fri sjukhusvård tycks ha varit mycket ovanligt.[7] Brukets omfattande sjukvård i Söderfors bör ha varit en förutsättning eller i varje fall haft stor betydelse för det beslut om fri sjukhusvård som fattades i Söderfors. Den sjukvård som enskilda nu fick via Söderfors bruk skulle de eljest själva ha fått betala och till en del skulle detta sannolikt ha fallit tillbaka på kommunen i form av ökade fattigvårdsutgifter.

[6] Kommunalfullmäktiges protokoll 12.3.1922, 17.3.1922, 15.7.1922, 21.10.1923. Hälsovårdsnämndens protokoll 27.2.1922, 11.3.1922. Stockholms gas- och elverk till J. Sundstedt 1.9.1923.
[7] Sjöberg, Sven, a.a., s. 337.

VI Fackföreningsrörelsen och dess förhållande till bruksförvaltningen

"Nu tycks som organisationen även på Söderfors börjat vinna gehör både hos arbetsledningen som allmänheten, de senare erkänna åtminstone organisationens nytta och nödvändighet."
Ur 1918 års årsberättelse för Svenska Metallindustriarbetareförbundets avd. 179, Söderfors.

År 1886 hölls en skandinavisk fackföreningskongress i Göteborg. Det var efter denna kongress som systemet med fackförbund kom till. Det första industriarbetareförbundet, Jern- och metallarbetareförbundet, bildades år 1888. Förbundsledningen intresserade sig till att börja med främst för att försöka organisera städernas verkstadsarbetare och det dröjde till tiden för sekelskiftet innan järnbruksarbetare började organisera fackföreningar.

Fackföreningsrörelsen mötte redan från första stund ett mycket hårt motstånd från arbetsgivarhåll, inte minst var det fallet vid järnbruken där den patriarkaliska andan var mycket stark. Avskedanden och trakasserier av olika slag gentemot de modiga som vågade gå med i fackföreningen var synnerligen vanligt. Särskilt hårt drabbades givetvis fackföreningarnas initiativtagare.[1]

I Söderfors var under den aktuella undersökningsperioden tre fackföreningar verksamma, nämligen Svenska metallindustriarbetareförbundets avdelning 179, Svenska gjutareförbundets avdelning 89 samt Svenska kommunalarbetareförbundets avdelning 134. Gjutarefackföreningen bildades år 1903 men upplöstes redan efter några dagar på order av bruksförvaltare Crona. Gjutarefackföreningen bildades på nytt år 1907 och hade vid starten 25 medlemmar. År 1944 upplöstes gjutarefackföreningen och uppgick i Metallindustriarbetareförbundets avdelning 179. Kommunalarbetareförbundets avdelning nr 134 bildades år 1920 vid det av Stockholm stad ägda kraftverket Untraverket och hade som främsta syfte att bevaka de av Stockholms stad anställda kollektivarbetarnas intressen.[2] Den sistnämnda fackföreningen kommer i fortsättningen inte att behandlas. Inte heller

[1] Inledningen bygger på Lindgren, John m.fl. Svenska Metallindustriarbetareförbundet del 2 s. 61 ff., Sjöberg, Sven a.a. s. 427 f., Olsson, Sven Järnbruksförbundet s. 15 ff.
[2] Arbetarbladet 21.4 1903, Sjöberg, Sven a.a s. 427 ff

gjutarefackföreningen kommer närmare att beröras då antalet medlemmar i denna var lågt. Intresset knyts i stället till den utan tvekan viktigaste fackliga påtryckningsgruppen i Söderfors, nämligen Metallindustriarbetareförbundets avdelning 179.

Söderfors bruk var under den behandlade tidsperioden ett medelstort svenskt järnbruk. Den utveckling som ägde rum vid Söderfors bruk under de 25 första åren av 1900-talet torde i stort spegla den allmänna utvecklingen även vid andra järnbruk under samma tidsperiod med avseende på fackföreningarnas möjligheter att agera vid järnbruken. Händelser och personer växlade naturligtvis från järnbruk till järnbruk men utvecklingen i relationerna mellan bruksförvaltning och fackföreningsrörelse bör i princip ha varit densamma.[3]

Källor.

De källor som använts är framför allt protokoll förda vid fackföreningens avdelningsmöten och vid avdelningsstyrelsens sammanträden. I mindre grad har källor från arbetsgivarparten använts vilket inte beror på något förbiseende utan snarare på tvingande nödvändighet. De sammanträffanden som ägde rum mellan bruksförvaltaren vid Söderfors bruk, Fritz Crona, och fackföreningens representanter, varvid man dryftat olika frågor, har redovisats i fackföreningens protokoll men har däremot mera sällan avsatt några skriftliga spår hos arbetsgivarparten.

Fackföreningsprotokollen är utomordentligt värdefulla som källa genom att de är s.k. diskussionsprotokoll. Möten och underhandlingar mellan bruksförvaltare Crona och fackföreningen beskrivs på ett sätt som gör att båda parters åsikter och motiv klart framträder. Självklart ligger det i sakens natur att en viss ensidighet kan förekomma i protokollen dock utan att detta på något sätt behöver innebära någon medveten förvrängning av fakta.

Fackföreningsrörelsens framväxt i Söderfors.

Vid tiden för sekelskiftet kunde ingen öppen agitation för en fackförening försiggå i Söderfors med mindre än att agitatorn riskerade både sitt arbete och sin bostad. Däremot förekom agitation i smyg i form av propaganda- och upplysningsskrifter som delades ut till arbetarna. Med tanke på de repressalier som kunde drabba de ansvariga för agitationen måste den ske i så stor hemlighet som möjligt. Det förekom därför att broschyrer låg utlagda i verkstäderna på respektive arbetsplats när arbetet började på morgonen. En av dem som stod bakom denna agitationskampanj var en arbetare vid namn C.A. Thorsberg som flyttat till Söderfors från Garpensbergs bruk 1898. Thorsberg fick 1903 avsked från Söderfors bruk på grund av sitt fackliga engagemang.[4]

[3] Lindgren, John m.fl. a.a. s. 77 ff, 82 f, 385, 460 f. Olsson, Sven a.a. s. 76, 82.
[4] Jubileumsskrift 60 år. Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 Söderfors, s. 9 f.

Det kompakta motståndet från bruksförvaltningens sida mot en fackförening i Söderfors gjorde att en del söderforsarbetare först gick med som medlemmar i Svenska järn- och metallarbetareförbundets avdelning 2 i Gävle. De fyra första som vågade detta steg var G. Törnhult, O. Ramsten, G. W. Sporre och ovannämnde C. A. Thorsberg. I ett brev till avdelningen i Gävle anhöll de fyra om att få bli medlemmar i fackföreningen. Brevet är undertecknat den 22 februari 1903.[5]

I mars 1903 begärde de ledande för agitationskampanjen i Söderfors hjälp från avdelning 2 i Gävle. Man ville att ordföranden i avdelning 2, Axel Frydén, skulle resa till Söderfors "icke i avsikt att hålla ett föredrag ty det skulle väcka förtryckarnas vanvettiga raseri" men för att ge "muntliga råd och upplysningar". Att stor försiktighet var av nöden framgår därav att G. W. Sporre i brev till A. Frydén bad denne att vid ankomsten till Söderfors station vara godhetsfull uppträda som kusin till Sporre. De båda herrarna kände bara varandra genom brevväxling. Sporre framhöll därför att Frydén måste ge ett tecken med en näsduk som signalement "så att jag kan hälsa på eder som en gammal bekant för att ej väcka uppseende".[6]

Vid överläggningen med Frydén kom man överens om att vänta med bildandet av en egen fackförening i Söderfors. De arbetare som var intresserade i Söderfors skulle i stället anmäla sig som medlemmar i avdelning 2 i Gävle. Det resulterade i att ett 40-tal söderforsarbetare anslöt sig till fackföreningen i Gävle. Detta tillvägagångssätt stod helt i överensstämmelse med de anvisningar som A. Frydén fått av Svenska järn- och metallarbetareförbundet.[7]

Bruksförvaltare Fritz Crona nåddes så småningom av ryktet som berättade om den fackliga agitationskampanjen och talade om det förestående bildandet av en fackförening. Märkligt nog kunde inte bruksförvaltaren få fram namnen på dem som stod bakom kampanjen. Solidariteten bland brukets arbetare hade därmed visat sig mycket stark. Naturligtvis kunde inte Crona låta utvecklingen löpa vidare utan att ingripa men då det inte fanns några personer som han konkret kunde visa sitt missnöje mot återstod endast att sätta upp en skrivelse inom bruksområdet:

> "Vädjan:
>
> Det har kommit till mig ett rykte, att en del arbetare här vid bruket skulle stå i begrepp att ingå i 'fackförening'. Jag kan ej tro att detta är med verkligheten överensstämmande men vill ändock ej underlåta att, för den händelse så illa skulle vara, genast erinra om de olycksaliga och ödesdigra följder, som härav skulle uppstå, och jag ställer på förhand de skyldiga till ansvar för vad som kan inträffa för de åtgärder, som kommer att vidtagas av mig eller disponenten. Betänk I, som till äventyrs sysslar med ovannämnda idéer, att det ej blott är eder själva I dragen i olycka, utan att

[5] G. W. Sporre till A. Frydén 22.2.1903
[6] G.W. Sporre till A. Frydén 2.3.1903.
[7] Svenska Järn- och Metallarbetareförbundets styrelse till A. Frydén 2.3. 1903

oskyldiga får lida med de skyldiga. Jag vädjar till alla rättänkande att biträda mig i mina strävanden att förhindra, det en stor olycka övergår det gamla Söderfors och dess hederliga arbetarkår.

Söderfors den 16 april 1903
För Söderfors bruk
Fritz Crona."[8]

Följden av skrivelsen blev att några representanter för gävleavdelningen inbjöds till Söderfors för att hålla möte. Den enda plats i Söderfors kommun som inte ägdes av företaget var en tomt i Mandal ca 3 km från själva tätorten Söderfors. Tomten ägdes av en bryggare och denne upplät sin tomt för mötet.[9]

Till mötet i Mandal den 19 april 1903 var tre talare kallade, nämligen A. Frydén och A. Eklund som representanter för fackföreningen i Gävle samt medarbetaren i Arbetarbladet, C.F. Boman. Talen som hölls behandlade fackföreningarnas syfte och betydelse i arbetarnas frigörelsekamp. De tre talarna hade före mötets början varit missmodiga om utgången dels på grund av det från bruksförvaltningen rådande motståndet emot fackföreningsrörelsen och dels på grund av det dåliga väder som rådde före mötesförhandlingarna. Resultatet blev dock betydligt bättre än vad man haft anledning att befara. Mer än 200 personer hade slutit upp och innan man skildes åt hade en fackförening bildats. Redan vid starten erhöll den nya fackföreningen 114 medlemmar och var tre dagar efter bildandet uppe i 185 medlemmar. Även en gjutarefackförening, dock bara med 16 medlemmar vid starten, bildades vid samma tillfälle.[1]

Från Järn- och metallarbetareförbundets sida hade man sedan tidigare haft dåliga erfarenheter av tidningsartiklar vilka behandlat förhållandena vid olika järnbruk; de hade lett till svårigheter och avbräck för fackföreningsrörelsen på olika bruksorter. Inför försöken att bilda en fackförening i Söderfors hade man därför från förbundsledningens sida i förväg tillskrivit Arbetarbladet och bett tidningen att gå försiktigt fram och inte göra alltför stor affär av bildandet av en fackförening i Söderfors. Dessutom varnade man särskilt för angrepp på bruksförvaltaren.[2] Stick i stäv med de framförda önskemålen skrevs en tvåspaltig artikel i Arbetarbladet med en utförlig redogörelse för föreningsbildandet. Artikeln innehöll även ett hätskt angrepp på bruksförvaltare Crona. Denne betecknades som en "fullständig despot". Denna beteckning beledsagades dessutom av några konkreta exempel på det vrångsinne och den illvilja artikelförfattaren ville tillskriva bruksförvaltaren. Vidare förklarades att "Söderfors är, i likhet med nästan alla bruk, ett fullständigt patriarkaliskt styrt samhälle. De styrande behandla sitt folk så som det faller dem för gott. Man fordrar fullständig underkastelse."[3]

[8] Jubileumsskrift 60 år. a.a. s. 13.
[9] G. W. Sporre till A. Frydén 16.4 1903.
[1] Arbetarbladet 21.4 1903.
[2] Lindgren John m.fl. a.a. s. 78 f.
[3] Arbetarbladet 21.4 1903.

Motangreppet lät inte vänta på sig. I en skrivelse hotade brukets ägare, disponent P. G. Tamm, fackföreningsmedlemmarna med avsked och vräkning ur företagets bostäder om arbetarna ej gick ur fackföreningen före den 28 april 1903. Medlemmarna fick därför underteckna ett kontrakt att inte tillhöra någon fackförening och inte syssla med fackligt arbete. Alla utom åtta medlemmar undertecknade kontraktet. Dessa åtta fick avsked från Söderfors bruk och tvingades söka arbete på annat håll.[4]

Arbetarna i Söderfors gav dock inte upp hoppet om att få bilda en fackförening. Den politiska och fackliga agitationen fortsatte. Arbetet härmed gav så småningom resultat. Den 14 april 1907 bildades en socialdemokratisk ungdomsklubb i Söderfors och redan en vecka senare bildades en järn- och metallarbetarefackförening på initiativ av den nybildade ungdomsklubben.Det gamla kontraktet som förbjöd medlemskap i fackföreningen hade dessförinnan makulerats. Tilläggas skall att Söderfors bruk gick med som medlem i Svenska arbetsgivareföreningen redan i mars 1903.[5]

Ingenstans i källorna återfinns något som tyder på att ledningen för Söderfors bruk skulle ha vidtagit åtgärder som försvårat bildandet av fackföreningen 1907. Onekligen måste man därför fråga sig vad som hade gjort att bruksförvaltningen under de fyra år som gått radikalt ändrat intällning till en fackförening i Söderfors. Personerna i bruksförvaltningen var desamma 1907 som 1903. Försäljningen av bruket till Stora Kopparbergs Bergslag AB var däremot nära förestående. Att försäljningen av bruket skulle ha spelat någon väsentlig roll för inställningen till fackföreningsbildandet är dock inte troligt. Kanske var det helt enkelt så att bruksförvaltningen inte alls — eller inte i någon högre grad — ändrade inställning mellan 1903 och 1907.

Om Arbetarbladet följt rådet att inte publicera artikeln om fackföreningsbildandet i Söderfors 1903 hade möjligheterna för fackföreningen att fortleva varit betydligt större, trots Cronas motstånd. Det vill nämligen synas som om artikeln var det som rågade bägaren. Det som styrker den uppfattningen är att Järn- och metallarbetareförbundets sekreterare, J. Th. Johansson, i ett brev till styrelsen för gävleavdelningen skrev: "Den uppfattning man fick vid samtal med vederbörande befäl vid Söderfors var att denna artikel varit orsaken till att de vidtagit sådana energiska åtgärder för att tvinga arbetarna ur föreningen."[6]

En månad efter den nya avdelningens tillblivelse hade 109 arbetare begärt medlemskap. Antalet medlemmar ökade därefter stadigt för att vid årsskiftet 1907—1908 vara uppe i 291 medlemmar. Det första halvårets positiva medlemsutveckling förbyttes dock redan under 1908 i dess motsats. Vid 1908 års slut hade antalet medlemmar sjunkit till 223. Under det följande året, storstrejkens år, förlorade fackföreningen 66 medlemmar. Det är värt att lägga märke till att

[4] Sjöberg, Sven a.a. s. 430. Jubileumsskrift 60 år. a.a. s. 14 f.
[5] Jämför volym 4400 akt IV:38, Stora Kopparbergs centralarkiv, Falun.
[6] Lindgren, John m.fl. a.a. s. 78 f.

Tabell 31. Medlemsutvecklingen i Svenska Metallindustriarbetareförbundets avdelning 179, Söderfors, 1907–1925.

År	Antal medlemmar
1907	109
1908	291
1909	223
1910	157
1911	110
1912	96
1913	93
1914	104
1915	121
1916	154
1917	189
1918	255
1919	255
1920	264
1921	276
1922	282
1923	262
1924	295
1925	328

Anm.: Uppgifterna avser 1.1 respektive år med undantag för år 1907 vars uppgift hänför sig till den 1.6 1907.
Källa: Svenska Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll.

avdelningen dock tappade flera medlemmar under 1908 än under 1909. Den negativa utvecklingen fortsatte under de närmast följande åren. Den absoluta bottennoteringen nåddes hösten 1912 då endast 91 arbetare var registrerade. Vändningen kom först ett år senare och 1913 innebar en medlemsökning om 11 personer. De fyra närmaste åren därefter kunde fackföreningen varje år inregistrera en ökning som var större än den under det närmast föregående året. År 1917 ökade således avdelningen med inte mindre än 66 medlemmar. Ökningstakten minskade därefter kraftigt och 1922 måste avdelningen inregistrera en minskning om 20 personer. Först i december 1923 hade fackföreningen växt sig större än vad den var ett halvår efter avdelningens tillblivelse och vid årsskiftet 1923–1924 kunde den trehundrade medlemmen hälsas välkommen.[7]

För att få en uppfattning om hur stor del av antalet arbetare inom järnbruksrörelsen vid Söderfors bruk som var medlemmar i fackföreningen kan nämnas att åren 1907, 1915 respektive 1925 var 526, 557 respektive 570 arbetare anställda minst sex månader. Med dessa siffror som utgångspunkt blir organisationsprocenten den 1 juli 1907 21 procent och i början av 1915 22 procent samt 1925 58 procent. Redan i december 1907 var organisationsprocenten 55 procent men

[7] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll för respektive år.

genom den kraftiga medlemsavtappningen under åren fram till första världskrigets år kom det att dröja ända till 1921 innan avdelningen åter kunde visa upp en 50-procentig anslutning bland arbetarna.[8]

Organisationsprocenten varierade kraftigt mellan olika järnbruksorter. Omkring 1912 beräknades 33 procent av arbetarna hos Järnbruksförbundets medlemmar vara organiserade. Vid 10 bruk var emellertid mer än två tredjedelar av arbetarna organiserade, medan organisationen var mycket dåligt företrädd vid nästan lika många bruk, däribland Söderfors.[9]

Många av fackföreningens medlemmar i Söderfors som försvann ur avdelningen blev helt enkelt uteslutna på grund av att de ej betalade medlemsavgiften. De bakomliggande faktorerna till den bristande betalningen kan naturligvis vara svåra att komma åt. I ett fall angav en medlem att han begärde utträde ur fackföreningen därför att "han inte kunde komma undan med avgiften med anledning av att hans hustru var avogt stämd gentemot fackföreningen".[1] Det är högst sannolikt ett särfall och majoriteten av dem som uteslöts har sannolikt ansett att fackföreningen inte varit tillräckligt stark för att kunna tillvarataga medlemmarnas intressen.

Under 1908 inträffade en konjunkturförsämring som berörde flera områden på arbetsmarknaden, bl.a. järnbruken, med lönesänkningar som följd vid några järnbruk.[2] Vid Söderfors hade redan i februari några arbetare avskedats med motivering att arbetskris var för handen. En av de avskedade, en arbetare vid namn Holmgren, som enligt ryktet var den ende arbetsgivaren ville avskeda erhöll ett intyg från sin förman att han alltid varit skötsam och att hans uppförande alltid varit gott. Den avskedade själv ansåg att huvudskälet för hans avskedande var "en hämnd för hans livliga deltagande" då fackföreningen bildades i Söderfors.[3] Fackföreningen agerade genom att via en kommitté underhandla med Crona. Resultatet av underhandlingen blev att de avskedade skulle ha företräde då arbete åter kunde beredas. Avskedandet av Holmgren skulle dock stå fast vilket av Crona motiverades med att ett spänt förhållande rått mellan Holmgren och hans förman och att han dessutom inte skötte sitt arbete punktligt. Fackföreningen agerade inte vidare trots att man inom fackföreningen ansåg Cronas anförda skäl motbevisade genom intyget från förmannen.[4]

[8] Till de fackföreningsanslutna arbetarna hörde även gjutarna. Dessa är inte medräknade här då de som nämnts i texten hade bildat en egen fackförening vid sidan av Metallindustriarbetareförbundets. Gjutarna var dock relativt få, 1907 t.ex. fanns det totalt ca 30 gjutare anställda vid Söderfors bruk. 1917 var dock 8,7% av arbetarna vid Söderfors bruk organiserade i gjutarfackföreningen. Organisationprocenten var således totalt sett högre än vad som anges i texten. Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 10.2. 1918.

[9] Lindgren, John m.fl. a.a. s. 460 f. Olsson, Sven a.a. s. 75.

[1] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 5.3. 1911.

[2] Olsson, Sven a.a. s. 53

[3] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 16.2. 1908.

[4] Ibid. 16.2, 1.3 1908

I början av augusti 1908 avskedade Crona 21 organiserade verkstadsarbetare. På ett avdelningsmöte diskuterades den uppkomna situationen varvid skarp kritik riktades mot Crona. Verkstadsklubbens representant förklarade bl.a. att man ansåg avskedandena som en kränkning av föreningsrätten. Crona hade hänvisat till att det rådde arbetsbrist och att han därför tvingats avskeda. Arbetarna i fackföreningen gick med på att en viss arbetsbrist var för handen men att den inte var så stor att den motiverade några avskedanden. "Befälet" hade dessutom framhållit att den egentliga orsaken till avskedandena var att det enligt bruksförvaltaren hade förekommit en "brutal agitation" från fackföreningsmedlemmars sida.[5]

En månad efter det att avskedandena ägt rum avblåstes striden; samtliga 21 arbetare hade då återanställts. Crona förklarade att han i framtiden skulle iakttaga den stipulerade uppsägningstiden men "att han på inga villkor meddelade Järnbruksförbundet att han återtagit avskedandena för det skulle se ut som om han kapitulerat".[6] Fackföreningen hade därmed avgått med segern men det inträffade hade samtidigt skapat oro bland medlemmarna.

Av de 68 arbetarna som lämnade fackföreningen i Söderfors under 1908 var det inte mindre än 58 som utträdde eller uteslöts efter den 1 augusti. Ansvariga inom avdelningen kände helt naturligt oro inför framtiden då så många lämnade den fackliga organisationen. För att försöka stoppa den negativa utvecklingen beslutade man att medlem som ville utträda först skulle anmäla detta inför styrelsen och ange orsakerna för att sedan kunna ställas till svars inför avdelningsmötet.[7]

På ett avdelningsmöte 1908 meddelade avdelningens ordförande, Gottfrid Nilsson, att "han varit kallad till förvaltaren och fått order att vi inte fingo ha våra möten i lokalen då främmande personer voro närvarande och därvidlag intet undantag gjordes för våra förtroendemän."[8] Cronas uttalande var föranlett av att avdelningen hade satt sig i förbindelse med förbundsstyrelsen och tillkallat en ombudsman.

Under våren 1909 löstes frågan om en sammanträdeslokal för fackföreningen. Den lokal som upplåts till fackföreningen var "den minsta och billigaste i bruket".[9] Hyran bestämdes till 12 kronor per år. Även i fortsättningen gällde dock förvaltarens förbud att inga främmande personer fick deltaga i fackföreningens möten. På hösten 1912 måste man t.ex. gå till Crona och be om lov att få taga dit gävleavdelningens ordförande Axel Frydén. Innan lokalfrågan blev löst hade man inte haft tillgång till någon bestämd lokal utan tvingats låna olika lokaler vilket i längden var otillfredsställande särskilt som företaget då lättare kunde för-

[5] Ibid 9.8, 30.8 1908
[6] Ibid. 6.9 1908
[7] Ibid 1.11 1908.
[8] Ibid 18.8 1908.
[9] Ibid 6.6 1909.

svåra fackföreningsarbetet. Ett vittnesbörd härom ger följande protokollsutdrag: ”Med anledning av order från förvaltningen att inga möten fingo pågå längre än till kl.10 e.m. i lokalen måste mötet avbrytas och fortsättas utanför lokalen . . .”.[1]

Storstrejken 1909

Den allt överskuggande händelsen på den svenska arbetsmarknaden under år 1909 var givetvis storstrejken. Redan i maj 1909 hade engroskonfektionsindustrin drabbats av lockout och i juli var turen kommen till delar av cellulosaindustrin.[2] Även andra delar av arbetsmarknaden kom att beröras av stridsåtgärder. Den 14 juli utfärdade SAF ett ultimatum som gick ut på att om inte uppgörelse var nådd den 26 juli skulle konflikten utvidgas till att omfatta pappersmasse-, textilindustri- och sågverksförbunden. Den 2 augusti skulle lockout följa vid järnbruk och gruvor. Stridsåtgärderna gick i verkställelse. LO som inte ville retirera svarade med strejk och följden blev att den 4 augusti drabbades hela LO-området av konflikten. Undantag gjordes för arbete i sjukvården, för skötsel av levande djur och för arbete vid belysnings-, vatten- och renhållningsverk.

På grund av ekonomiska svårigheter måste LO ”klyva” strejken i början av september så att strejken skulle avbrytas vid alla företag som ej tillhörde SAF. I slutet av samma månad kom nästa frontförändring då striden mer och mer koncentrerades till gruvor och järnbruk. Stridströttheten blev påtaglig redan i september bland arbetarna, särskilt bland gruvarbetarna, och gjorde sig märkbar i oktober även på arbetsgivarhåll.

I slutet av juli beräknas sammanlagt 300 000 arbetare ha berörts av lockouterna och strejken. Efter klyvningen av strejken i början av september beräknas antalet berörda arbetare ha uppgått till 96 000.

Flera medlingar förekom under konfliktens gång och efter att den sista strandat upphävde SAF den 13 november lockouten vid järnbruken.

I Söderfors tillsattes den 2 augusti en strejkkommitté av avdelningsmötet. Kommittén bestod av nio personer, varav två oorganiserade arbetare. Dess första uppgift skulle vara att anteckna namnen på alla oorganiserade arbetare som ställt sig solidariska med de organiserade för att kommittén skulle kunna få överblick över de strejkandes understödsbehov.[3]

Samma dag som strejkkommittén tillsattes hade bruksförvaltare Crona enligt egen uppgift haft besök av några äldre personer som ”varit alldeles vettskrämda” av oro för att ordningen inte skulle kunna upprätthållas under konflikten. Förvaltaren lät därför tala med fackföreningens ordförande om detta. Crona tyckte visserligen att det var onödigt att påpeka att ordningen måste upprätthållas men

[1] Ibid 5.7 1908. Jämför även 28.2, 7.3, 6.6 1909 och 29.9 1912.
[2] Detta och nedanstående bygger på Lindgren, John m.fl. a.a. s. 321 ff, Olsson, Sven a.a. s. 56 ff.
[3] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 2.8 1909.

uppmanade ändå fackföreningens medlemmar att inte tillåta sig några övergrepp mot dem som eventuellt var arbetsvilliga.[4]

Under strejken utgick understöd till fackföreningsmedlemmar med sju kronor per vecka till ensamstående och 10 kronor per vecka till familjeförsörjare; dessutom utbetalades 50 öre för varje barn. Då inte bara medlemmar av fackföreningen strejkade utan även icke organiserade arbetare deltog i strejken kom även dessa att få understöd. Deras understöd var dock lägre än de organiserades. En strejkande icke organiserad arbetare fick om han var ensamstående fyra kronor per vecka medan familjeförsörjare fick sex kronor. De oorganiserade fick snart sina belopp sänkta till tre kronor respektive fem kronor och 50 öre.[5]

Solidariteten bland söderforsarbetarna sattes naturligtvis på mycket hårda prov. Redan ett par veckor efter strejkens början förekom rykten om att några oorganiserade varit hos Crona och bett att få börja arbeta. Om ryktena var med sanningen överensstämmande framgår inte av protokollen. Den 23 augusti omtalade emellertid ordförande i avdelning 179, Gottfrid Nilsson, vid ett strejkmöte i bruksparken att en stor del av de oorganiserade och Svenska arbetareförbundets medlemmar samma dag återgått i arbetet.[6]

Vid 1909 års ingång uppgick antalet medlemmar i fackföreningen till 223 och sjönk sedan stadigt fram till den 1 augusti då antalet medlemmar uppgick till 179. Samtidigt som ett stort antal oorganiserade arbetare uppträdde som strejkbrytare kom under augusti ett antal tidigare oorganiserade att begära inträde i avdelningen. Under augusti kom därför fackföreningen att öka med 21 medlemmar och ytterligare fem tillkom i september. Det var dock en tillfällig vändning ty under oktober sjönk antalet medlemmar med 44, varav 43 blev uteslutna. Den 1 september beräknades lågt räknat 240 organiserade och 24 oorganiserade deltaga i striden.[7] Ingen av de till metallfackföreningen eller gjutarefackföreningen anslutna arbetarna hade återgått till arbetet. Det skulle dröja ytterligare en månad innan några av dessa blev strejkbrytare. I slutet av september ställdes på ett avdelningsmöte frågan: "Anser avdelningen att alla våra resurser nu är använda så att vi måste antaga arbetsgivarens villkor?" Svaret på frågan blev ett enhälligt nej. Dessförinnan hade frågan dock diskuterats och därvid framkom att en del medlemmar blivit ganska modstulna men de flesta tycktes vara vid gott mod. Någon verklig nöd tycks inte ha rått även om de medlemmar som ett par dagar senare återgick till arbetet hade ekonomiska skäl därtill.[8]

Den första sprickan i solidariteten bland de organiserade kom i månadsskiftet september-oktober. Några av de organiserade arbetarna hade då varit hos bruksförvaltaren och hört sig för om möjligheterna att erhålla arbete. Reaktionen hos

[4] Ibid.
[5] Ibid 19.9, 26.9 1909.
[6] 1909 års lockoutkommittés i Söderfors protokoll 13.8 1909.
[7] Ibid 2.9 1909
[8] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 prokoll 3.10 1909.

de övriga medlemmarna blev blandad. På ett avdelningsmöte den 3 oktober kunde man emellertid så småningom ena sig om ett uttalande om att stå eniga till stridens slut men att om någon av ekonomiska skäl ansåg sig tvungen gå till förvaltaren och be om arbete så skulle man först anmäla sig hos avdelningsstyrelsen. När isen väl var bruten kom alltfler organiserade arbetare att återgå till arbetet. Den 11 oktober meddelades det på ett möte för de lockoutade arbetarna att 14 organiserade dittills hade blivit strejkbrytare. En vecka senare följde en lång och ingående diskussion inom avdelningsstyrelsen föranledd av den uppkomna situationen i och med "att så många trots alla löften, enhälligt antagna mötesuttalanden och beslut återgått i arbetet, samt att styrelsen blivit meddelad om att säkert ännu många flera kommer att återgå vilken dag som helst".[9] Vid det följande avdelningsmötet föreslog styrelsen att striden skulle fortsätta men gjorde förbehållet att alla medlemmar måste vid en omröstning rätta sig efter majoritetens beslut. Styrelsen befarade att det annars skulle "sluta med rusning till förvaltaren och blind underkastelse".[1] Efter en lång och ibland häftig debatt företogs en sluten omröstning varvid även röstsiffrorna skulle hållas hemliga. Resultatet av omröstningen blev att en stor majoritet av avdelningens medlemmar förordade fortsatt kamp. Ett resultat som hälsades med livliga bravorop.[2]

De organiserade arbetarnas syn på strejkbrytare varierade naturligtvis från medlem till medlem. Ett för hela avdelningen representativt uttalande gjordes emellertid den 1 november 1909 då lockoutmötet som sin åsikt anförde "att det är de organiserades oavvisliga plikt att avvisa strejkbrytare från personligt umgänge och att undandra dem de små tjänster som ger sammanlevnaden en god del av dess bästa innehåll".[3] En något mer nyanserad syn på strejkbrytare framskymtar dock ibland i protokollen. Vid ett tillfälle talas det t.ex. om en gift arbetare med åtta barn vilken deltog i konflikten tills bara några veckor återstod då han av omständigheterna tvingades återgå till arbetet. Förståelsen gentemot denne arbetare och hans situation var helt naturligt stor.[4]

Under strejken förekom en kampanj mot fackföreningen i Söderfors. I augusti skickades t.ex. anonyma skrivelser till icke organiserade arbetare. I dessa skrivelser varnade man för fackföreningen och försökte påvisa hur svag den var. Avdelningsstyrelsen angreps dessutom i en artikel i tidskriften Jernarbetaren. Både de anonyma skrivelserna och artikeln avvisades på det bestämdaste på fackföreningens möten.[5]

Den 15 november kunde fackföreningens ordförande, Gottfrid Nilsson, äntligen läsa upp ett telegram från förbundsstyrelsen om att konflikten var till ända. Avdelningen uppmanades att tillsätta en kommitté för att underhandla med för-

[9] Ibid 17.10 1909.
[1] Ibid 19.10 1909.
[2] Ibid.
[3] 1909 års lockoutkommittés i Söderfors protokoll 1.11 1909.
[4] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 30.1 1910.
[5] Ibid. 16.8, 1.9 1909. Järnarbetaren nr 36 1909.

valtaren angående återgången till arbetet. Den stora striden hade nått sitt slut men efterdyningarna av den rullade vidare under lång tid.[6]

Under tiden konflikten pågick försökte man på olika bruksorter få igång driften igen i samband med konjunkturomsvängningen fram på hösten. Olika slag av trakasserier mot främst de organiserade arbetarna förekom både under och långt efter konflikten. Det förekom t.ex. att genom konflikten ledigblivna platser tillsattes med andra arbetare än de ordinarie. Under konfliktens gång hade SAF dessutom beslutat att arbetsvilliga var tvungna förbinda sig att ej tillhöra någon fackförening under tiden konflikten pågick och att inte heller ge bidrag till de strejkande då konflikten därigenom kunde förlängas. I oktober hotade bruksförvaltningarna i bl.a. Högfors, Horndal och Fagersta med vräkning av i konflikten deltagande arbetare från respektive bruks bostäder. I Horndal blev två arbetare, Erik Flinta och Per Erik Larsson Flygare, vräkta under motivering att hyran ej betalts. Genom att olika tidningar med Arbetarbladet i spetsen tog upp händelsen blev båda helt plötsligt riksbekanta liksom Flygares soffa som envist motstod alla avhysningsförsök.[7]

Återupptagandet av arbetet skedde i allmänhet utan några allvarligare incidenter. Vid en del bruk hade dock tvistigheter uppstått som främst bottnade i bruksförvaltningarnas ovilja att återtaga vissa arbetare. I Degerfors, Hofors, Horndal, Karlholm, Munkfors, Luleå och Söderfors krävde Järn- och metallarbetareförbundet förhandlingar om kränkningar av föreningsrätten. Inte i något av fallen ingrep Järnbruksförbundet mot sina medlemmar. Vid förhandlingar den 20 januari 1910 mellan Järnbruksförbundet och Järn- och metallarbetareförbundet vägrade den förstnämnda organisationens representanter, direktör Mauritz Carlsson och direktör Tord Magnusson, att över huvud diskutera anledningen till avskedandena. De påståenden som framfördes från Järn- och metallarbetareförbundet om att de arbetare som spelat en ledande roll under strejken avskedats på grund av detta avvisades från arbetsgivarhåll.[8]

I Söderfors hade ett par man blivit avskedade innan konflikten var avblåst. Den ena av de bägge avskedade hade den uppfattningen att avskedandet endast berodde på att han tillhörde fackföreningen.[9]

Förhandlingarna mellan förvaltare Crona och fackföreningen i Söderfors angående en återgång till arbetet gav till resultat att alla utom sju arbetare skulle få återgå till de arbetsuppgifter de haft före strejken. Skälen till att de sju ej skulle få återgå till sina platser varierade alltifrån uppstudsighet till att vederbörande varit sjuk.[1] Inom fackföreningen ansåg man att det rörde sig om ett avtalsbrott då ingen av de berörda begått fel i arbetet.[2] Först i mars 1910 gav de förhandlingar

[6] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 15.11 1909.
[7] Olsson, Sven a.a. s. 66.
[8] Lindgren, John m.fl. a.a. s. 385 f.
[9] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 8.11 1909.
[1] Ibid. 15.11 1909.
[2] Ibid. 28.11 1909.

som förts mellan Crona och fackföreningen till resultat att de som ännu ej fått återgå till sina arbeten skulle få göra det så fort tillfälle gavs.[3]

Perioden 1910—1919.

Perioden 1910 t.o.m. första världskrigets slut innebar en relativt lugn period på arbetsmarknaden vid de svenska järnbruken. En bidragande orsak bör den allmänna borgfreden under första världskriget ha varit samt erfarenheterna från storstrejken. Under denna tid var konjunkturerna goda för de svenska järnbruken. Konjunkturtoppar inföll dels åren 1912—1913 och dels våren 1916 samt våren 1917. De flesta konflikterna under tiden 1910—1918 gällde tolkningen av § 2:2 i riksavtalet. Där stadgades att om ny arbetsmetod, förbättrade maskiner eller ugnar infördes skulle ändring av ackord få ske även under avtalstiden. En flera månader lång strejk i Jädraås år 1912 hade t.ex. sitt ursprung i tolkningen av § 2:2. Samma år höjdes för övrigt många kritiska röster mot denna paragraf vid Järn- och metaliarbetareförbundets konferens i Falun. Förbundet ville ha förhandlingar med Järnbruksförbundet om bl.a. § 2:2 men några sådana förhandlingar kom ej till stånd. Andra konflikter gällde arbetsgivarens rätt att fritt antaga och avskeda arbetare (§ 15 i riksavtalet), arbetstidsfrågor, rätten till semester och frågan om hur de anställda skulle kompenseras för de kraftiga prisstegringar som ägde rum under första världskriget.[4]

På Svenska Metallindustriarbetareförbundets[5] avtalskonferens år 1916 kom man överens om att säga upp riksavtalet vilket gällt allt sedan 1908. För Järnbruksförbundets del kom avtalsuppsägningen mycket olämpligt då konjunkturen var god. Efter stora svårigheter med bl.a. strejker i Domnarvet och Fagersta kunde det nya riksavtalet undertecknas den 19 april 1917. Det nya avtalet innebar bl.a. höjda minimilöner, ökade helgdags- och söndagstillägg, förbättrad övertidsersättning och arbetstidsförkortning. Den senare innebar att arbetstiden för icke skiftgående personal minskade med en timma om lördagarna till sammanlagt 57 timmar per vecka. För skiftgående personal ökade veckoslutsledigheten med en timma från 38 till 39 timmar per veckoslut.[6]

Utvecklingen i Söderfors skilde sig i princip inte från den allmänna utvecklingen vid järnbruken i övrigt. De allvarligaste konflikterna inträffade åren 1910 och 1912 och gällde främst tvister om lönesättning och hyrans storlek i de av bruket ägda bostäderna.[7] Tiden i övrigt fram till första världskrigets slut uppvisar en mycket lugn period i relationerna mellan bruksförvaltningen och fackföreningen även om den inte var helt konfliktlös. I fackföreningens årsberättelse för år 1913

[3] Ibid. 6.3 1910.

[4] Olsson, Sven a.a. s. 69 ff.

[5] Svenska järn- och Metallarbetareförbundet ändrade namn fr.o.m. den 1.1. 1914 till Svenska Metallindustriarbetareförbundet.

[6] Olsson, Sven a.a. s. 91 ff.

[7] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 13.11, 3.12, 4.12 1910, 5.4 1912.

heter det t.ex.: "När man kastar blicken tillbaka på det gångna året har det varit ett lugnt år vad den här platsen beträffar, så lungt att en stor del av våra medlemmar nästan hava somnat in i slöhet och liknöjdhet, vilket våra möten under det gångna året burit tydliga vittnesbörd om, avdelningsstyrelsen vill därför tillropa varje medlem att vakna upp ur dåsigheten som nu tycks hava tagit herraväldet".[8]

En helt alldaglig konflikt från denna tid visar i blixtbelysning de två samhällssystem som Crona respektive fackföreningen representerade. Upprinnelsen till konflikten var att företaget hade investerat i nya maskiner och hade börjat använda bättre stål vid städtillverkning och skruvstyckshärdning. Dessutom hade förbättrade arbetsmetoder införts beträffande kokillhopsättningen och städhyvlingen. Detta föranledde Crona att på eget bevåg och utan fackföreningens hörande sänka ackordspriset för de arbetare som berördes av de vidtagna åtgärderna. När det gällde arbetarna i städhärdningen ansåg Crona: "det ej vara någon rim och reson i att de skulle tjäna ända upp till 200 kr per månad och detta på en tid av 45 timmar per vecka." Även när det gällde arbetarna inom skruvstyckshärdningen motiverade han sin sänkning av ackordspriserna med att deras förtjänst var för hög. Samtidigt som Crona sänkte lönerna för de arbetare som genom förbättringarna kom att gynnas av höga löner höjde han ackordspriset utöver de avtalsenliga för degelverksarbetare, malmslagare och stålsynare. Crona betonade att han försökte vara så rättvis som möjligt så att "ej den ene skulle få för mycket och den andre för litet."[9]

Cronas handlingssätt var naturligtvis ett utslag av patriarkalism och skulle kunna betraktas som ett exempel bland många. Det bör dock kanske betonas att i just det här exemplet är det fråga om en variant av patriarkalism som i hög grad påminner om principen om den solidariska lönepolitiken.

Fackföreningen ansåg att ett avtalsbrott var begånget och påpekade att ackordsprislistorna var underskrivna av representanter för fackföreningen varför en eventuell sänkning av ackordspriserna på grund av förbättrade arbetsmetoder måste föregås av underhandlingar mellan fackföreningen och bruksförvaltningen. Detta stod också i överensstämmelse med riksavtalet.[1]

Fackföreningens representanter framhöll att det för dem var en viktig principfråga att avtalet till punkt och pricka hölls. De var rädda för att ett nederlag i den aktuella konflikten skulle bli prejudicerande och att de i framtiden skulle kunna tvingas till att acceptera avtalsbrott av liknande slag.[2]

På flera fackföreningsmöten diskuterades konflikten ingående. Resultatet av underhandlingarna med Crona blev dock att fackföreningen inte fick igenom någon ändring av det man påtalat. De ändringar i ackordsprisen som gjorts både

[8] Ibid. 8.2. 1914.
[9] Ibid 31.9, 4.10, 13.11 1910.
[1] Ibid. 13.11. 1910.
[2] Ibid.

uppåt och nedåt skulle stå kvar. En framgång uppnåddes dock av fackföreningen därigenom att Crona avgav ett löfte om att i fortsättningen underhandlingar först skulle föras med fackföreningen innan några ändringar av ackordspriser vidtogs. Inom fackföreningen var man givetvis inte nöjd med det magra resultatet. Från Metallindustriarbetareförbundets styrelse hade man bett om ett råd om hur man borde handla i den uppkomna situationen. Förbundsstyrelsen fastslog i sitt svar att det från Cronas sida var ett avtalsbrott då han ändrat på ackordspriserna utan att först ha underhandlat med fackföreningen. Förbundsstyrelsen konstaterade dock samtidigt att avdelningen i Söderfors knappast kunde ha handlat annorlunda än vad man gjort.[3]

Ytterligare ett par exempel på det patriarkaliska system som Crona företrädde kan ges. Det första exemplet är hämtat från 1911, som var ett lugnt arbetsmarknadsår för söderforsarbetarna. Helt utan konflikt blev det dock inte då ett löneavdrag gjordes alldeles i slutet av året för götverkspersonalen. Avdelningsstyrelsen sammanträdde med anledning av den företagna åtgärden men fann att det skulle bli svårt för avdelningen att agera, främst därför att avdelningen var för svag för att kunna sätta makt bakom sina ord. Det var bättre ansåg styrelsen att, i stället för att lämna en formell protest, som inte skulle leda till någonting, inte protestera alls hos förvaltaren och därmed inte heller godkänna avdraget. Egendomligt, för att inte säga uppseendeväckande, var att bruksförvaltningen som den främsta anledningen till lönesänkningen angav att en del av götverkspersonalen skämt ut sig genom att, sannolikt i samband med julhelgen, taga ledigt fler dagar än vad övriga arbetare hade råd till.[4]

Nästa mer allvarliga sammandrabbning med förvaltare Crona kom 1912. Det var även denna gång en tvist om ackordspriser. Ett nytt kolhus hade uppförts i Söderfors och kollastarna var missnöjda med det nya ackordspriset som förvaltaren gett dem och som gjorde att de inte ens kom upp till sin normala timförtjänst. De beklagade sig inför Crona men fick ingen rättelse varför de vände sig till fackföreningen som i sin tur tog kontakt med förvaltare Crona. Denne förklarade att han inte ville ha med fackföreningen att göra utan själv ville göra upp med arbetarna om deras löner. "Han var ytterst missbelåten över att kollossarna vänt sig till fackföreningen" och menade att det var "ett misskännande gentemot honom som han var på det högsta missbelåten med."[5] Till sist lovade dock Crona att de berörda kollossarna skulle få gå upp till honom varvid de skulle få veta hur mycket han ville betala. Med det beskedet fick fackföreningen låta sig nöja.[6]

Att Crona agerade på detta sätt har naturligtvis med hans allmänna patriarkaliska inställning att göra, men sannolikt spelade även det låga medlemsantalet i fackföreningen in. Bara omkring en fjärdedel av arbetarna var 1911—1914 fack-

[3] Ibid. 3.12, 4.12 1910.
[4] Ibid. 28.12 1911, 7.1 1912.
[5] Ibid 5.4 1912.
[6] Ibid.

ligt anslutna. (Tab. 31). Crona ansåg därför, kanske med viss rätt, att han kunde förhandla direkt med de enskilda arbetarna.

På hösten 1912 skedde en hyreshöjning i vissa av företaget ägda lägenheter. En kommitté, som fick i uppdrag att protestera mot hyreshöjningen, utsågs på ett fackföreningsmöte. Crona erkände att hans åtgärd stod i strid med avtalets bestämmelse men ansåg ändå att han handlat rätt eftersom han låtit reparera de aktuella bostäderna grundligt. Om fackföreningen ville hålla hårt på avtalet i alla dess delar så skulle Crona i fortsättningen mera sällan och mindre grundligt låta reparera företagets lägenheter.[7]

Vid diskussionen inom fackföreningen kom man så småningom till klarhet om att även om man med hjälp av Metallindustriarbetareförbundet skulle kunna tvinga förvaltaren att följa avtalet så var risken för trakasserier uppenbar. Med hänvisning till det låga medlemsantalet i fackföreningen och inför hotet om trakasserier som skulle kunna bidraga till att medlemsantalet sjönk lät man hela frågan bero.[8]

Även om relationerna mellan fackföreningen och Crona under perioden 1910—1919 var relativt goda inträffade incidenter som visar Cronas patriarkaliska inställning. Ett exempel på detta är från 1916: "Ordf. rapporterade att han talat vid förvaltaren att få anordna föredrag å julfesten i jul. Detta kunde ej förvaltaren gå med på. Trodde ej vi hade något nöje av att taga hit talare. Rapporten godkändes."[9]

Ett halvår senare avvisade Crona återigen en begäran från fackföreningen att få låta en talare komma till bruksorten. Den tilltänkte talaren var Zäta Höglund. Till en av medlemmarna i fackföreningen hade Crona sagt att han vore osolidarisk mot sin klass om han upplät brukets mark för Zäta Höglund. Till en annan av ledamöterna i fackföreningen framhöll Crona dessutom att "kvinnor och barn skulle ta skada av Höglunds föredrag".[1]

Dyrtidstillägg.

Under senare delen av år 1915 diskuterades på flera fackföreningsmöten frågan huruvida man från fackföreningens sida borde ingå med en begäran till bruksförvaltningen om att få dyrtidstillägg. I syfte att få veta hur fackföreningar på andra håll inom Stora Kopparberg gjort tillskrevs fackföreningen vid Domnarvet. Därifrån svarades att begäran om dyrtidstillägg gjorts men att man fått nekande svar.[2]

[7] Ibid. 29.9, 3.11 1912.
[8] Ibid. 10.11, 1.12 1912.
[9] Ibid. 2.12 1916.
[1] Ibid. 20.7 1917. Ytterligare ett exempel på Cronas agerande kan hämtas från 1912 då den socialdemokratiska arbetarkommunen hade begärt "att få använda föreläsningssalen för någon av partiets riksdagmän som talare, denna framställning bifölls, med förbehåll endast för riksdagsman herr Hjalmar Branting." Prot. 8.12, 1912.
[2] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 5.9, 19.9 1915.

Fackföreningen i Söderfors tycks ha varit mycket osäker på hur man skulle ställa sig till en begäran om dyrtidstillägg. Vid ett avdelningsmöte den 19 september år 1915, då man bl.a. diskuterade svaret från avdelningen vid Domnarvet, beslutade man att ställa sig i spetsen för en aktion genom att uppmana alla arbetarorganisationer inom Stora Kopparberg att lämna en gemensam skrivelse med begäran om sådana tillägg. Två veckor senare hade man retirerat betydligt ty då beslutade man överlämna hela frågan till avdelningens olika klubbar. Dessa skulle själva, om de ansåg det nödvändigt, göra en framställan om tillägg för enbart de organiserade arbetarna. I slutet av september hade en järnbrukskonferens ägt rum i Gävle varvid man beslutat att varje avdelning skulle göra en anhållan om dyrtidstillägg. Avdelningen i Söderfors följde alltså inte rekommendationen från konferensen i Gävle utan tog ännu ett steg bakåt. Det framgår inte direkt av protokollen varför man tycks ha tappat stridslusten. Det verkar dock som om man redan på förhand var övertygad om att några generella dyrtidstillägg vid denna tidpunkt inte skulle utgå.[3]

Dyrtidstillägg kom dock att utgå till de mest behövande redan under oktober månad 1915. I brev fick Crona genom disponenten för Stora Kopparberg order härom, med hänvisning till de höga livsmedelspriserna. Understöd skulle utdelas till gifta arbetare i förhållande till inkomsten och antalet barn under 15 år i enlighet med nedanstående tablå.[4]

	Antal barn							
Genomsnittlig månadsinkomst	1	2	3	4	5	6	7	8
Mindre än 90 kronor	5:–	10:–	15:–	20:–	25:–	30:–	35:–	40:–/mån.
90–99 kronor			5:–	10:–	15:–	20:–	25:–	30:–/mån.
100–109 kronor					5:–	10:–	15:–	20:–/mån.
110–119 kronor							5:–	10:–/mån.

Det borde tydligt framhållas för arbetarna i Söderfors att understödet endast var en tillfällig nödhjälpsåtgärd som inte kunde påräknas i fortsättningen.[5] Just därför att dyrtidstilläggen kunde betraktas som tillfälliga föredrog i allmänhet arbetsgivarna dem framför ökade löner. Metallindustriarbetareförbundet ville av samma anledning få till stånd höjningar av timlöner och ackordspriser vid järnbruken.[6]

Knappt två månader efter disponentens order om utbetalande av dyrtidstillägg beslutade styrelsen för Söderfors bruk om "nödhjälp till arbetare". Nödhjälpen skulle i princip utgå efter samma grunder som disponenten angivit bara med den skillnaden att det krävdes färre barn i varje inkomstläge för att hjälp skulle erhållas. Vid samma tillfälle beslutade styrelsen att dyrtidstillägg skulle utgå till

[3] Ibid. 19.9, 2.10, 3.10 1915.
[4] Disponent E. Klintin till Söderfors bruk 9.10 1915.
[5] Ibid.
[6] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 1.9 1916. Lindgren, John m.fl. a.a. s. 579 ff.

Tabell 32. Dyrtidstillägg och julgåvor utbetalade vid Söderfors bruk.

År	Arbetare och förmän		Brukstjänstemän	
	kronor	i procent av utbetalad lön under året	kronor	i procent av utbetalad lön under året
1915	17 810	2	2 775	3
1918	275 900	24	41 865	36

Källa: Söderfors bruks kapitalböcker åren 1915 och 1918.

tjänstemän. Gifta tjänstemän med en inkomst understigande 6 000 kronor per år skulle få ett dyrtidstillägg utgörande 10 procent av månadslönen. Detsamma skulle gälla för ogifta tjänstemän med en inkomst understigande 2 000 kronor per år.[7]

År 1916 förbättrades tjänstemännens och förmännens dyrtidstillägg så att detta uppgick till 15 procent av lönen om de var gifta och lönen understeg 6 000 kronor per år. Under 1917 ökade beloppet först till 20 procent och under fjärde kvartalet 1917 till 33 1/3 procent som också gällde under större delen av 1918. I augusti 1918 skedde åter en höjning, denna gång till 75 procent av den kontanta lönen dock högst 5 400 kronor. För de ogifta tjänstemännen var motsvarande siffror 10 procent år 1916, 14 procent år 1917 och 20 procent sista kvartalet 1917 och större delen av 1918. Liksom för de gifta höjdes tilläggen för de ogifta hösten 1918. Tillägget skulle utgöra 50 procent av den kontanta lönen dock högst 3 600 kr.[8]

Ovanstående tabell visar de skillnader som rådde beträffande dyrtidstilläggen mellan arbetare och förmän å ena sidan och brukstjänstemän å den andra.

De låga procentsiffrorna 1915 bör ses mot bakgrund av att tilläggen började betalas ut först i slutet av detta år. Differensen mellan tjänstemännens och arbetarnas dyrtidstillägg var i förhållande till lönen egentligen större än vad tabellen visar. Det beror på att förmännens tillägg, som i procent av lönen var lika stort som tjänstemännens, i tabellen är sammanräknat med arbetarnas.[9]

Förutom brukstjänstemännen fick ytterligare ett antal tjänstemän som ej var direkt knutna till järnbruksrörelsen dyrtidstillägg t.ex. kyrkoherden, läkaren och sjuksköterskan. De tre nämnda fick sammanlagt 2 322 kronor år 1918.[1]

Hösten 1916 började fackföreningen åter agera beträffande dyrtidstilläggen. Avdelningsstyrelsen föreslog att dyrtidstillägg skulle utbetalas med 15 kronor per månad till arbetare som fyllt 18 år och med 10 procent av månadslönen till arbetare under 18 års ålder samt med tre kronor till barn under 15 år och till

[7] Söderfors bruks styrelseprotokoll 27.11 1915.

[8] Ibid 2.12 1916, 30.3, 28.11 1917.

[9] I kapitalböckerna redovisas förmän och arbetare som en grupp både beträffande dyrtidstillägg och löner.

[1] Söderfors bruks kapitalböcker.

åldringar oförmögna att själva försörja sig. Avdelningsmötet anslöt sig till styrelsens förslag med undantag av att arbetare under 18 år borde få fem kronor per månad. En kommitté, som skulle uppvakta Crona i frågan, tillsattes men redan innan kommittén hade hunnit taga kontakt med bruksförvaltaren utbetalade företaget självmant dyrtidstillägg till arbetare över 18 år. Förhandlingar om dyrtidstillägg till arbetare under 18 år kom senare att äga rum mellan fackföreningen och Crona.[2] Först i april 1917 tycks dock samtliga arbetare ha fått tillägg då företagets styrelse beslutade att 15 kronor skulle utgå per månad till familjeförsörjare, 10 kronor till ensamstående arbetare över 18 år och åtta kronor till arbetare under 18 år och dessutom tre kronor för varje barn.[3]

Under de år då dyrtidstillägg utgick erhöll arbetarna även julgåvor i form av mindre penningbelopp. Beloppen varierade i likhet med dyrtidstilläggen beroende på civilstånd, ålder och barnantal. Julen 1915 erhöll gifta arbetare 30 kronor vilket höjdes till 60 kronor ett år senare och dessutom erhöll arbetarna från och med 1916 fem kronor för varje barn i familjen. Samma belopp utgick julen 1917.[4]

På hösten 1918 började fackföreningens representanter förhandla med Crona om lönerna. Denne var till att börja med positivt inställd men förklarade senare att han av Järnbruksförbundet var förhindrad att höja lönerna. Fackföreningen tillskrev då avdelningen i Sandviken och av svaret därifrån framgick att förhandlingar om lönerna skulle inledas där inom kort.[5] Senare kom förhandlingar igång även i Söderfors vilka ledde till att ackordslönerna höjdes med i genomsnitt 15% och timlönen med 10 öre per timma. Förhandlingarna resulterade även i att dyrtidstilläggen i februari 1919 höjdes med 20 kronor för alla arbetare över 21 år, med 15 kronor för arbetare i åldern 18—21 år och med 10 kronor för arbetare under 18 år.[6]

Enligt Järnbruksförbundets statistik, som bygger på uppgifter lämnade av de enskilda bruken, uppgick dyrtidstillägget i Söderfors för en normalfamilj om fyra personer till 900 kronor per år under tiden 1918—1920, till 600 kronor per år 1921 och till 180 kronor åren 1922—1923.[7]

På hösten 1921 sänktes dyrtidstilläggen efter direktiv från Järnbruksförbundet med 41,5 procent vilket motsvarade 10 procent av de år 1920 utgående lönerna. Den 1 mars 1922 upphörde företaget att betala ut dyrtidstillägg med undantag för barntillägg.[8] De senare togs inte bort förrän i februari 1924. Avdelningen i Söderfors tog i början av året 1924 upp förhandlingar med Crona om kompensation för

[2] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 27.8, 1.9, 15.10, 12.11 1916.
[3] Söderfors bruks styrelseprotokoll 24.4 1917.
[4] Ibid. 27.11 1915, 2.12 1916, 28.11 1917.
I november 1917 hade förvaltare Crona till Stora Kopparbergs disponent framfört som sin åsikt att de gifta arbetarna ej borde erhålla någon julgåva för sina respektive barn. Disponenten svarade emellertid att han ansåg "det vara av behovet påkallat".
[5] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 10.11.1918.
[6] Ibid. 23.2. 1919.
[7] Arbetslöner vid järnbruk tillhörande Järnbruksförbundet 1918—1925.
[8] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 15.8, 5.9 1921, 5.2, 5.3 1922.

de indragna barntilläggen. Crona var villig att lämna 4,5 procent tillägg på lönen i stället för barntilläggen. Avdelningsstyrelsen fann det vara en bra uppgörelse varför man för säkerhets skull avkrävde Crona ett skriftligt löfte. Att avdelningsstyrelsen kände sig nöjd berodde bl.a. på att Järnbruksförbundet tidigare ställt sig kallsinnig till kompensation för de indragna barntilläggen.[9]

Avslutningsvis kan konstateras att dyrtidstilläggen och de lönehöjningar som genomfördes ej kunde hålla de kraftiga prisökningarna stången. Konsumentprisindex med 1914 som basår uppgick 1916 till 132, 1918 till 232 och 1920 till 270 för att därefter sjunka.[1] Även om hänsyn tages till att bostadshyrorna var relativt låga och att bruksarbetarna genom brukets försorg fick köpa varor främst ved, mjölk och potatis till av bruket subventionerade priser bör ändå bruksarbetarna ha fått vidkännas en reallöneförsämring.

Utvecklingen på arbetsmarknaden vid järnbruken 1920—1925.

Hösten 1919 antog riksdagen en arbetstidslag som stadgade att arbetstiden skulle vara högst 8,5 timmar per dag måndag—lördag och högst 48 timmar per vecka.[2] Järnbruksarbetarnas arbetstid var i allmänhet mycket lång och speciellt gällde detta för dem som arbetade i martinverk och valsverk. Enligt gällande avtal var arbetstiden per vecka inte mindre än 70,5 timmar vid martinverken och 64,5 timmar vid valsverken, medan arbetstiden vid hyttorna var kortare nämligen 56 timmar.

Både från Metallindustriarbetareförbundet och från arbetsgivarhåll var man på det klara med att en sänkning av arbetstiden till 48 timmar i martinverk och valsverk skulle innebära en nära 50-procentig ökning av arbetarantalet om produktionen skulle kunna upprätthållas. 48-timmarslagen innebar därför en väldig merutgift för bruken till löner och bostäder.

I december 1919 började förhandlingarna om ett nytt avtal för järnbruken. Metallindustriarbetareförbundet var naturligtvis angeläget om att få full kompensation för den förlorade arbetsförtjänsten som arbetstidsförkortningen innebar. Järnbruksförbundet däremot ville bara öka timlönen med 10 procent. Någon förutsättning för enighet förelåg inte och förhandlingarna avbröts. I januari 1920 lades nya avtalsförslag fram men de båda parternas förslag var alltför olika för att samförstånd skulle kunna nås. Ungefär samtidigt strandade Verkstadsföreningens förhandlingar med Metallindutriarbetareförbundet. SAF såg sin chans och proklamerade lockout vid järnbruk och verkstadsindustri samtidigt. Lockouten vid järnbruken tog sin början den 2 februari 1920. En medlingskommission lade den 12 februari fram förslag till ramavtal som vid en omröstning bland Metall-

[9] Ibid. 16.2, 19.2 1924.
[1] SOS Detaljpriser och indexberäkningar åren 1913—1930 s. 89—90.
[2] Detta och nedanstående bygger på Olsson, Sven a.a. s. 101 ff.

industriarbetareförbundets medlemmar gav ett synnerligen negativt resultat. Ett nytt förslag med ur arbetarsynpunkt något bättre villkor lades i början av mars fram för omröstning bland bruksarbetarna. Denna gång lyckades de båda parterna komma överens, förslaget till ramavtal godkändes och lockouten upphävdes. Det nya avtalet skulle gälla fr.o.m. 1920 års utgång.

Vid utgången av 1920 hade något nytt riksavtal ej träffats. Järnbruken, som under våren och sommaren 1920 upplevt en intensiv högkonjunktur, drabbades under senare delen av året av en deflations- och omställningskris som pågick till 1923. Metallindustriarbetareförbundet föredrog i denna situation liksom något senare under krisen även Järnbruksförbundet ett avtalslöst tillstånd. Järnbruksförbundet såg sig på grund av krisen nödsakat att sänka utgående timlön och ackord med 20 procent fr.o.m. den 1 februari 1921. Givetvis protesterade arbetarparten mot detta ensidigt fattade beslut men kunde inte göra något för att hindra beslutets genomförande, allra helst som arbetslösheten ökade och konsumtionsvarupriserna sjönk. Senare under året kungjorde Järnbruksförbundet ytterligare lönesänkningar. Den 1 augusti indrogs det fasta dyrtidstillägget till man och hustru, 25 kronor per månad motsvarande ca 20 procent av lönen, och den 1 september skedde ytterligare en lönesänkning om 10 procent.[3]

1922 blev ett nytt oroligt arbetsmarknadsår vid järnbruken. Strejker förekom vid ett flertal bruk. Några omfattande lönereduceringar i likhet med året innan förekom inte men alldeles i slutet av året beslutade man inom Järnbruksförbundet att draga in dyrtidstilläggen för barn och sänka vissa höglöner. Samtidigt som lönereduceringarna proklamerades den 2 januari 1923 förklarade Järnbruksförbundet att bl.a. söndagsdrift skulle införas vid martinverken i enlighet med överenskommelsen 1920.

Då Järnbruksförbundet vid bruken genomförde sina varslade åtgärder den 15 januari 1923 nonchalerades de nya arbetstiderna helt av arbetarna. Strejk utbröt redan samma dag som åtgärderna genomfördes vid valsverken i Forsbacka, Hagfors, Munkfors, Stjernsund och Söderfors. Den 20 januari utbröt strejk vid martinverken på 13 olika bruksorter. Järnbruksförbundet bedömde läget som så allvarligt att lockoutvapnet måste tillgripas och den 29 januari trädde lockout i kraft.[4]

Efter långa och hårda förhandlingar kunde slutligen ett nytt riksavtal upprättas den 30 juli 1923. I detta avtal stadgades bl.a. att den ordinarie arbetstiden måndag—fredag för icke skiftarbetare skulle vara 8,5 timmar och 5,5 timmar på lördagar. För skiftgående arbetare gällde särskilda regler. Vid martinverken t.ex. skulle söndagsstilleståndet vara 24 timmar i medeltal för sex veckor. Vid "synnerlig brådska" hade dock arbetarna skyldighet att hålla ugnarna igång högst 12 söndagar per år. Vid valsverk med tvåskift skulle söndagsstilleståndet vara minst

[3] Ibid. s. 122 ff.
[4] Olsson, Sven a.a. s. 129 ff.

39 timmar vilket Järnbruksförbundet velat haft betydligt kortare och arbetstiden per dygn skulle få uppgå till högst 10,5 timmar, måltidsraster frånräknade. En nyhet i avtalet var rätten till fyra dagars semester med lön. Järnbruksförbundet måste också ge efter för kraven på barntillägg och dessa kom att utbetalas ända till februari 1924. Utgången av striden var utan tvekan en seger för arbetarparten även om ömsesidiga eftergifter gjorts. Rådman Allan Cederborg, som ledde förlikningskommissionen, betecknade också riksavtalet som i sak "närmast ett nederlag för Järnbruksförbundet". På nästan samtliga punkter hade Järnbruksförbundet tvingats överge sina ursprungliga positioner.[5]

Under hösten 1923 ägde lokala förhandlingar om ackorden rum vid bruken. Järnbruksförbundets direktiv gick ut på att barnbidragen inte skulle kompenseras och att ackorden endast skulle höjas om de var särskilt låga eller för att nå ett mera rättvist löneförhållande mellan brukets olika avdelningar eller slutligen vid personalbesparingar. Enighet nåddes vid de lokala förhandlingarna endast vid sex järnbruk, däribland Söderfors. Först i juli 1924 hade man lyckats nå enighet vid samtliga järnbruk.[6]

Utvecklingen i Söderfors 1920—1925.

Efter det att riksdagen fattat beslut om åttatimmars arbetsdag gjorde fackföreningen i Söderfors en hemställan hos Crona om att icke skiftarbetare skulle få börja arbeta klockan 7 och sluta klockan 16.30 med middagsrast klockan 11—12 utom lördagar då arbetet borde sluta klockan 13. Dessutom begärde fackföreningen att få behålla en halvtimma per dag som frukostrast vilken tidigare hade inräknats i arbetstiden. Crona utnyttjade dock sin avtalsenliga rätt att själv bestämma arbetstidens förläggning under dagen. Han bestämde att arbetet skulle börja klockan 7.30 och sluta klockan 17 vardagar utom lördagar då arbetet skulle sluta klockan 13. Middagsuppehållet förlades av Crona till klockan 12—13. Beträffande uppehållet för frukost skulle det indragas. En underhandlingsdelegation från fackföreningen ville även ta upp frågan om kompensation för den förkortade arbetstiden men Crona förklarade att han var förhindrad av Järnbruksförbundet att underhandla om detta.[7]

När lockouten trädde i kraft den 2 februari 1920 förklarades allt arbete vid Söderfors bruk i blockad. Undantag gjordes för arbetare fyllda 60 år.[8] Enligt Cronas uppgift i Söderfors bruks årsberättelse var 130—140 arbetare sysselsatta med diverse arbeten under lockouten.[9] Enligt fackföreningens protokoll var det dock inte mer än fem—sex arbetare som blev blockadbrytare.[1]

[5] Ibid. s. 137 ff.
[6] Ibid.
[7] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 20.11, 3.12, 21.12 1919, 11.1 1920.
[8] Ibid. 2.2. 1920.
[9] Söderfors bruks årsberättelse år 1920.
[1] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 årsberättelse för år 1920. 1920 års lockoutkommittés i Söderfors protokoll 6.3 1920.

Relationerna mellan Crona och fackföreningen tycks ha varit ovanligt goda för att vara under lockout. Omedelbart efter lockoutens upphörande beslutade man att framföra de organiserade lockoutade arbetarnas tack till Crona för att han fritt ställt lokal till deras förfogande samt för en gratisföreställning på biografen. Ett tack riktades även till prosten Svanbom för att han gratis hållit föreläsningar i stats- och kommunalkunskap.[2]

Den 2 mars var ombudsman Sjöberg i Söderfors och diskuterade konfliktsitionen med de organiserade arbetarna. Han redogjorde för det andra förlikningsförslaget som medlingskommissionen framlagt och som bl.a. innebar en höjning av ackordskompensationen från fem procent till 10 procent vid en förkortning av arbetsveckan från 57 timmar till 48 timmar. En omröstning bland medlemmarna gav till resultat att 91 röstade för det framlagda förslaget medan 98 var motståndare. Ett tidigare framlagt medlingsförslag blev vid Söderfors förkastat med 211 röster mot två.[3]

Som redan nämnts kom huvudorganisationerna överens den 5 mars och lockouten avblåstes. I Söderfors förklarade Crona att alla skulle återgå till arbetet "lika som efter en helg". Några problem vid återgången till arbetet uppstod alltså inte.[4]

Vid de lokala underhandlingarna i Söderfors enades man om arbetstidens indelning vid skiftarbete i tvåskift så att första skift skulle börja klockan 5 och sluta klockan 14, andra skift skulle börja klockan 14 och sluta klockan 23 medan arbetspassen på lördagar skulle pågå mellan klockan 5 och 11 samt mellan klockan 11 och 17. Underhandlingar om lönekompensation gav till resultat att samma förtjänst erhölls på den kortare arbetstiden som tidigare på den längre. Det innebar bl.a. att för skiftarbetare vid martin- och elektrougnar hade arbetstiden tidigare uppgått till 72 timmar per vecka varför lönen nu kompenserades med 50 procent. Inom göt-, vals- och stålverken blev kompensationen 33,5 procent då arbetstiden där varit 64 timmar per vecka. Förutom den rena kompensationen höjdes lönerna inom göt- och valsverk med 10 procent och dessutom genomfördes ytterligare en del smärre löneförhöjningar. Förhandlingar om kompensation för icke skiftarbetare ägde rum redan i mars och gav i princip samma resultat, d.v.s. full kompensation och en del löneförhöjningar därutöver.[5]

I likhet med vad som skedde vid andra bruk sänktes lönerna vid Söderfors bruk med 20 procent fr.o.m. den 1 februari 1921 i enlighet med Järnbruksförbundets direktiv. Den 1 augusti sänktes dyrtidstillägget med 41,5 procent och den 12 september sänktes timlönen och ackordspriserna med ytterligare 10 procent. I medeltal uppgick lönereduceringarna i Söderfors till 38 procent. Fackföreningen protesterade mot de genomförda reduceringarna men kunde inte heller göra något

[2] Ibid.
[3] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 2.3 1920.
[4] 1920 års lockoutkommittés i Söderfors protokoll 6.3 1920.
[5] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 årsberättelse för år 1920.

mera. På ett avdelningsmöte i juli 1921 diskuterade man det avtalslösa tillståndet och lönereduceringarna. Givetvis framförde man skarp kritik mot de senare samtidigt som man insåg att tiderna var dåliga för järnbruken. Man var även enig om att det inte var lämpligt för Metallindustriarbetareförbundet att försöka få till stånd underhandlingar om avtal.[6]

Lönereduceringarna liksom för övrigt fackföreningens inställning till eventuella underhandlingar om nytt avtal bör ses mot bakgrund av att priserna på olika varor sjönk under år 1921. Som exempel kan nämnas att konsumentprisindex sjönk från 270 år 1920 till 231 1921.

Arbetslösheten i Söderfors var under 1921 ganska omfattande men knappast mer utbredd än på andra bruksorter.[7] För att försöka minska svårigheterna gjorde man från fackföreningens sida fåfänga försök att erhålla livsmedel, kläder och skor till priser som låg under de i Söderfors rådande men det visade sig svårt då man på andra orter hade ungefär samma prisläge som i Söderfors. Man började också utreda möjligheterna att starta en kooperativ affär inom kommunen. Ett annat initiativ från fackföreningen kom dock att få större betydelse för kommunens invånare under 1920-talet. Det hade sin upprinnelse i en skrivelse som inlämnades till kommunalnämnden med uppmaning att anordna nödhjälpsarbete och utanordna arbetslöshetsunderstöd vilket senare ledde till de i det tidigare kapitlet omtalade nödhjälpsarbetena.[8]

Arbetslösheten var stor och utbredd även 1922. Till en del kunde arbetslösheten avhjälpas genom det av bruket och kommunen gemensamt igångsatta nödhjälpsarbetet. Från fackföreningens sida hade man framhållit att den lägsta timpenningen vid bruket, 62 öre per timme, skulle vara garanterad timpenning. Crona var dock inte villig att gå med på det utan hotade med att nödhjälpsarbetet skulle upphöra om fackföreningen via sina representanter i kommunalfullmäktige skulle driva igenom kravet på garanterad timpenning. Visserligen betalade kommunen arbetslönerna men det var företaget som betalade material m.m. och dessutom skulle avloppsledningarna grävas på av bolaget ägd mark och anslutas till av bolaget ägda hus.[9] Crona hade därför en reell möjlighet att sätta kraft bakom sina ord.

Från Järnbruksförbundet kom signaler om nya lönesänkningar om cirka 10 procent vilka skulle företagas den 1 mars 1922. Fackföreningen i Söderfors reagerade och beslutade uppvakta Crona med en skrivelse av följande lydelse:

> "Hr Bruksdirektör. Svenska Metallindustriarbetareförbundets avdelning 179 Söderfors har å möte den 5 mars beslutat uttala en bestämd protest emot den ytterligare lönereducering som påbjudits av Järnbruksförbundet fr.o.m. den 1 mars.

[6] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 15.7 1921.

[7] Exakt hur omfattande arbetslösheten var har ej gått att utröna då källorna inte innehåller sifferuppgifter över hur många arbetare som var arbetslösa.

[8] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 6.3 1921, odaterat protokoll hösten 1921, 10.12 1921, 5.2 1922. Söderfors kommunalnämnds protokoll 24.2. 1921.

[9] Skrivelse från Söderfors kommuns arbetslöshetskommitté 4.4 1922. Söderfors kommunalfullmäktiges protokoll 4.4, 4.8 1922.

> Då vi emellertid anse att läget för arbetarna blir sådant att nöden på allvar gör sitt inträde i kommunen och då vi ej likgiltigt kan åse detta anhålles om underhandling med direktören om löner och ackordsförhållanden avseende att hindra följderna av den gjorda reduceringen. Denna begäran om underhandling får ej anses som ett principiellt godkännande av förut gjorda lönereduceringar."[1]

Vid de förhandlingar som därefter kom till stånd uppvisade Crona ett direktiv från Järnbruksförbundet enligt vilket han var ålagd att sänka lönerna. Han hade dock "vägrat göra detta på grund av att han ansåg Söderfors arbetare synnerligen dugliga och skickliga, sade sig även ha varit i förhör för den saken och ansågs av sina överordnade som en kättare".[2] Någon sänkning av lönerna blev det således inte denna gång i Söderfors.

Allteftersom tiden gick växte sig organisationerna på arbetsmarknaden starkare och trycket på medlemmarna i arbetsgivarorganisationen att följa givna direktiv ökade. Det är därför intressant att notera att konflikten mellan Cronas önskan om att självständigt handskas med lönefrågorna och lojaliteten gentemot Järnbruksförbundet i detta fall ledde till en viss solidaritet mellan Crona som den lokala arbetsgivarrepresentanten och arbetarna på orten mot arbetsgivarorganisationen.

I oktober 1922 avskedades en arbetare vid namn Bernhard Lindholm och året efter avskedades ytterligare en arbetare. Båda avskedandena ledde till en långvarig och delvis bitter fejd mellan fackföreningen och Crona. Upprinnelsen till avskedandet var att Lindholm blivit oense med en valsmästare. Enligt Lindholm hade han och hans kamrater av valsmästaren utpekats som lata och det ledde till avskedandet av Lindholm. Avdelningen beslutade att gripa till stridsåtgärder men man hann inte sätta sina planer i verket innan Metallarbetareförbundets styrelse avrådde avdelningen i Söderfors. Ända till augusti 1923 kämpade emellertid fackföreningen för Lindholms rätt att återgå till arbetet vid Söderfors bruk.[3]

Ombud från olika järnbruksavdelningar var i januari 1923 samlade till en konferens i Falun. De samlade ombuden var enhälliga i sitt beslut att ej godkänna Järnbruksförbundets dekret om kontinuerlig drift och lönereducering. Man krävde på konferensen att såväl skiftesgång som avlöningsförhållanden skulle bibehållas oförändrade. Om treskiftessystem skulle införas borde arbetarna ej godkänna 19 skift per vecka eftersom det skulle inverka menligt på söndagsledigheten. Då fackföreningens representanter i Söderfors den 15 januari meddelade Crona avdelningens beslut att inte godtaga den kontinuerliga driften ansåg denne att strejk utbrutit och att valsverks- och stålverksarbetare därför inte kunde få fortsätta arbeta.[4]

Den 29 januari utvidgades konflikten till en allmän lockout vid järnbruken. I Söderfors vidtogs omedelbart åtgärder av fackföreningen. Allt arbete vid Söder-

[1] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 5.3 1922.
[2] Ibid. 2.4 1922.
[3] Ibid. 2.10, 4.10, 5.10, 8.10, 11.10, 14.10, 30.12 1922, 17.2 1924.
[4] Ibid. 13.1, 14.1, 26.1, 26.2, 21.3, 6.7 1923.

fors bruk förklarades i blockad; undantagna från blockaden var arbetare över 60 år samt förmän och tjänstemän som fick utföra det arbete de i normala fall uträttade. Vidare tillsattes ett särskilt konfliktutskott. I ett tidigt skede tillsatte de organiserade arbetarna en särskild kommitté som fick i uppdrag att försöka skaffa livsmedel till de lockoutade. De insamlade medlen skulle komma enbart de organiserade arbetarna till del.[5] När konflikten så småningom kunde biläggas hade man som gåvor erhållit ganska betydande kvantiteter, t.ex. 1 400 kg mjöl samt 17 säckar potatis och dessutom hade ytterligare en del livsmedel av annat slag insamlats.[6]

Relationerna mellan de organiserade lockoutade arbetarna och Crona var till en början ganska goda. Crona följde spelreglerna och avvisade arbetare som bad att få börja arbeta igen. Blockadbrytare dök visserligen upp efter en tid men det stora tvisteämnet blev dock något helt annat. Crona beslutade nämligen företaga en personalinskränkning vid gjuteriets modellverkstad. Två arbetare skulle förflyttas från Söderfors till Strömsberg och två skulle få stanna kvar vid modellverkstaden. En av de två som skulle förflyttas var kassören i fackföreningen, Anton Carlsson, som dessutom var vice ordförande i kommunalfullmäktige och ledamot av kommunalnämnden. Crona motiverade sitt beslut med att han behövde bostäder åt skiftarbetare när konflikten väl var över. Avdelningsstyrelsen ansåg för sin del att det var fråga om trakasseri från Cronas sida.[7] Anton Carlsson själv "ansåg det endast som en fint av dir. för att han skulle bli av med honom ur kommunen, därför att han blivit misshaglig för dir. genom att han fört arbetarnas talan. Men han tänkte inte avflytta från bruket godvilligt utan han skulle trotsa dir. in i det sista".[8]

Vid en underhandling mellan Crona och fackföreningens underhandlingsdelegation för 1923, i vilken Anton Carlsson ingick, hade Crona oförsiktigt nog uttalat sig om hela modellverkstadens eventuella förflyttning från Söderfors till Gysinge. Naturligtvis skulle ett sådant arrangemang innebära klara nackdelar genom att gjuteriet skulle ligga i Söderfors och modellverkstaden i Gysinge. Detta påpekades också av delegationen. Crona lät dock flytta hela modellverkstaden till Gysinge och erbjöd därefter Carlsson och hans tre kamrater fortsatt anställning vid Gysinge. Carlsson nekade emellertid med hänvisning till att modellverkstaden förklarats i blockad även på den nya orten.[9]

Konflikten kom att få flera både olustiga och invecklade inslag, där även förhandlingar på förbundsnivå ingick. Som en följd av konflikten kom inte arbetet vid Söderfors bruk igång i normal omfattning förrän den 21 augusti, två veckor senare än vid övriga järnbruk.[1]

[5] 1923 års lockoutmötes i Söderfors protokoll 29.1, 5.2, 5.3 1923.
[6] Revisionsberättelse över konfliktutskottets räkenskaper 1923.
[7] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 24.2 1923.
[8] Ibid. 26.2 1923.
[9] Ibid. 1.3, 2.3 1923.
[1] Ibid. 5.7, 24.7, 1.8, 4.8, 14.8, 15.8, 6.10, 14.10 1923. 1923 års lockoutmötes i Söderfors protokoll 11.8 1923 Sjöberg, Sven a.a. s. 435.

Först 1923 avblåstes konflikten. Carlsson var då avskedad och bruket hade vidtagit åtgärder för att få honom vräkt ur sin bostad, men innan vräkningen hann verkställas flyttade Carlsson till en lägenhet i det nyuppförda Folkets hus i Söderfors.[2]

Den 31 maj 1925 slutade Fritz Crona sin tjänst som platschef vid Söderfors bruk. Hans efterträdare blev Albert Olsson.[3] Därmed var också en epok slut i Söderfors bruks historia som i hög grad präglats av Cronas egen personlighet. Crona var den siste chefen på Söderfors bruk som försökte upprätthålla en patriarkalisk anda, vilket han också i inte ringa grad lyckades med.

På så gott som alla områden ville Crona själv bestämma inte bara i sådana fall där han som platschef hade både rätt och skyldighet till det utan även i helt andra situationer. Det ledde till att Crona ibland gick utöver sina befogenheter som platschef och stundom, som vi sett exempel på, till gagn för arbetarna. Crona var säkert uppriktig i sin strävan att ha de anställdas bästa för ögonen men hans handlingssätt ledde ibland till befogad kritik liksom lämpligheten i de metoder han ibland kunde tillgripa.

Vi bör dock hålla i minnet att Crona representerade ett system — det patriarkaliska systemet — med dess både negativa och positiva sidor. Omsorg om de anställda och de gamla och orkeslösa hörde till den positiva sidan, medan arbetsgivarnas ofta omfattande och självpåtagna bestämmanderätt tillhörde det negativa i systemet. Kanske blev det de negativa sidorna som var mest framträdande i det tidiga 1900-talet på grund av att det då var en brytningstid mellan gammalt och nytt både på det sociala, fackliga och politiska planet.

Crona mötte med tiden hårt motstånd från fackföreningen. Under en stor del av undersökningsperioden var dock fackföreningen inte tillräckligt stark för att bli en jämbördig förhandlingspartner. Fackföreningen lyckades dock otvivelaktigt skapa en viss respekt för sitt fackliga och politiska arbete hos Crona.

[2] Metallindustriarbetareförbundets avd. 179 protokoll 25.11 1923, 17.2 1924.
[3] Sjöberg, Sven a.a. s. 213 f.

VII Fyrkskalan och dess verkningar

De rösträttsbestämmelser som rådde 1895 gick – med vissa ändringar och tillägg – tillbaka på 1862 års förordning om kommunalstyrelse på landet och 1862 års bevillningsförordning. Kommunal rösträtt hade alla fysiska personer, både män och kvinnor som var myndiga svenska medborgare, samt juridiska personer till exempel aktiebolag. Omyndig person som i övrigt uppfyllde rösträttskraven hade rätt att rösta genom förmyndare. För rösträtt krävdes att man ej häftade i skuld till kommunen för från tidigare år påförda kommunalskatter. Vidare fordrades att man skulle vara upptagen till statlig bevillning för att få rösta vilket i praktiken innebar ett censusstreck.

1883 års Bevillningsförordning stadgade att ägare och brukare av fast egendom vars taxeringsvärde uppgick till lägst 100 kronor var skyldig att erlägga inkomstbevillning till staten. För att behöva betala bevillning på grundval av inkomst ur andra källor var inkomstgränsen betydligt högre. Enligt Bevillningsförordningen krävdes nämligen en lägsta inkomst om 500 kronor av tjänst, rörelse eller kapital för att statlig skatt skulle utkrävas vilket således samtidigt innebar inkomstgräns för den kommunala rösträtten.

Något tvång att vara bosatt i kommunen fanns inte blott man var skattskyldig där eller företrädde en röstägare med skattskyldighet.

När det gäller antalet röster hos olika röstberättigade är det nödvändigt att beakta vissa sidor av skattereglerna. Personer med en inkomst upp till 1 800 kronor beviljades avdrag för existensminimum. Enligt 1883 års Bevillningsförordning uppgick detta avdrag för inkomst av tjänst, rörelse eller kapital till 450 kronor vid en inkomst på 500–1 200 kronor samt till 300 kronor vid inkomster på 1 200–1 800 kronor. Den som enligt dessa grunder var skyldig att betala statlig skatt var även skyldig att i samma mån betala kommunal skatt. I landskommuner beräknades inkomst av jordbruksfastighet efter 1892 uppgå till sex procent av taxeringsvärdet och till fem procent av taxeringsvärdet för annan fastighet. För alla slag av inkomster såväl för fastighet som för tjänst, rörelse och kapital uppgick bevillningen år 1895 till en procent.[1]

Rösträtten var graderad både i städer och i landskommuner. I städerna erhöll man en fyrk (= röst) för varje krona i bevillning; den vars bevillning var lägre än en krona erhöll ändå en fyrk. I landskommunerna erhöll man en röst för 10 öres bevillning. En person som 1895 hade 500 kronor i inkomst och var berättigad till

[1] 1907 sänktes bevillningen till 0,5 procent. SFS 1907 nr 75.

Tabell 33. Röstägarnas fördelning på olika röstklasser i Sveriges landskommuner 1872, 1893 och 1905.

Röstägare med	1872	1893	1905	1872 procent	1893 procent	1905 procent
1–5 röster	78 486	141 050	142 008	21,5	27,2	21,1
6–10 röster	59 979	69 168	84 596	16,4	13,4	12,5
11–25 röster	101 534	123 588	160 176	27,8	23,9	23,7
26–50 röster	69 344	93 160	137 084	19,0	18,0	20,3
51–100 röster	33 368	51 328	85 038	9,1	9,9	12,6
101–250 röster	15 319	26 609	44 412	4,2	5,1	6,6
251–500 röster	4 592	8 140	13 309	1,2	1,6	2,0
501–1 000 röster	1 900	3 230	5 030	0,5	0,6	0,7
över 1 000 röster	1 012	1 771	3 007	0,3	0,3	0,5

Källor: 1874 års utredning s. 120, 1895 års utredning s. X och 118 samt 1907 års utredning s. XIII, XV och 154.

450 kronor i avdrag betalade alltså en procent av 50 kronor i bevillning, d.v.s. 50 öre, vilket i sin tur innebar att personen ifråga var berättigad till fem fyrk under förutsättning att han i övrigt uppfyllde rösträttsvillkoren för en landskommun.

Före år 1900 fanns det i landskommuner ingen begränsning av antalet röster. Det innebar att ett bolag eller en enskild person kunde ha hälften eller mer av kommunens sammanlagda röstetal. År 1900 antog dock riksdagen två maximigränser för röstetalet i landskommuner. De innebar att ingen röstägare skulle få rösta för mer än en tiondel av hela fyrktalet i kommunen och högst 5 000 röster.[2]

Nästa gränsår i utvecklingen mot allmän och lika rösträtt är 1909 då riksdagen lagstiftade om den 40-gradiga skalan, d.v.s. antalet röster begränsades till högst 40 stycken per röstägare. År 1918 slutligen fastställde riksdagen att varje röstberättigad medborgare endast skulle ha en röst vid kommunala val.

I vilken utsträckning förekom det då att en röstägare hade hälften eller mer av kommunens fyrktal? I hur många kommuner var en röstägare den klart dominerande? Officiell statistik som kan ge svar på dessa och liknande frågor finns för åren 1872, 1893 och 1905.[3] Hur röstägarna fördelat sig på olika röstklasser framgår av tabell 33.

[2] I städerna hade rösträttsmaximering införts redan 1869.

[3] Bidrag till SOS Avd. R. Valstatistik, kommunala rösträtten 1871, 1892 och 1904. I den sista av dessa tre utredningar sägs det att "de handlingar, varpå ifrågavarande redogörelse för den kommunala rösträtten grundar sig, är således de mot slutet av år 1904 upprättade fyrktals- och röstlängderna för var och en av rikets kommuner . . . Då nu de längder, som upprättats ett år, åtminstone ifråga om landet tjäna såsom röstlängder huvudsakligen för nästföljande år, redogör utredningen närmast för de kommunala rösträttsförhållandena under år 1905, men har densamma för vinnande av överensstämmelse med de föregående redogörelserna av åren 1871 och 1892 tilldelats årsbeteckningen 1904", s. I-II. Då i föreliggande avhandling praxis varit att låta årsbeteckningen bestämmas av det år då röstlängden gällde sätts i likhet härmed årsbeteckningarna 1872, 1893 och 1905.

Tabell 34. Landskommuner med olika slag av röstfördelning 1872 och 1893.

Kommuner där en röstägare hade ett röstetal av	Antal		Andel i procent	
	1872	1893	1872	1893
över 1/2	54	44	2,3	1,8
1/10 – 1/2	1 386	1 315	58,9	55,1
1/20 – 1/10	709	777	30,1	32,6
övriga kommuner	205	250	8,7	10,5
Summa kommuner	2 354	2 386	100,0	100,0

Källor: 1874 års utredning s. X och 120 f. samt 1895 års utredning s. XI och XVII ff.

Inom samtliga röstklasser ökade antalet röstägare räknat i absoluta tal. De minsta röstägarna med upp till 25 fyrk minskade relativt sett från 65,7 procent år 1872 till 57,3 procent år 1905. Övriga röstklasser ökade sin andel räknat från år 1872 till 1905. För år 1905 har i tabellen ingen hänsyn tagits till de röstbegränsningar som gällde från år 1900. I röstklassen över 1 000 röster berördes 1 166 röstägare av dessa begränsningar år 1905 och 271 röstägare i röstklassen 501—1 000 röster och i övriga röstklasser berördes sammanlagt 197 personer.

I ett fåtal av alla Sveriges landskommuner hade en röstägare före år 1900 hälften eller mer av kommunens sammanlagda röstetal. Däremot fanns det ännu 1905 i mer än hälften av alla landskommuner röstägare vars oreducerade röstetal uppgick till en tiondel eller mer av kommunens hela fyrktal.[4]

Givetvis bör en röstägare som hade en tiondel av kommunens sammanlagda fyrktal ha haft stort inflytande i en kommun. Detta understryks ännu mer då en person ofta röstade dels för eget fyrktal och dels genom fullmakt för ett bolag, ett gods etc. I detta sammanhang är det angeläget att påpeka att till de faktorer som förstärkte fyrktalsväldet hörde de anställdas och främst tjänstemännens lojalitet gentemot arbetsgivaren. Bolagen kunde således räkna med att flera stora röstägare inom en kommun skulle ställa sig på företagets sida vid kommunala omröstningar.

Av det sammanlagda fyrktalet i landskommunerna uppgick aktiebolagens andel till 13,1 procent år 1893 och till 18,2 procent av det oreducerade röstetalet 1905; den sistnämnda procentsiffran reducerades genom förändringen i rösträttsbestämmelserna år 1900 till 10,6 procent. Bland röstägare med 5 000 röster och däröver var aktiebolagen helt dominerande. En tredjedel av de röstägare som ensamma hade majoritet i landskommuner utgjordes av aktiebolag.[5]

Ytterligare en faktor som bidrog till fåtalsväldet var det faktum att människor med en eller några få röster i mycket mindre grad deltog i kommunala omröstningar än de med flera.[6]

[4] Fram till år 1900 överensstämde fyrktalet och röstetalet helt med varandra. Efter 1900 är fyrktalet lika med det oreducerade röstetalet.

[5] Mellquist, Einar D., Rösträtt efter förtjänst? s. 131 ff.

[6] Ibid., s. 130.

De stora röstägarna var ojämt fördelade över landet. I Bergslagens bruksbygder, i södra Norrlands sågverksdistrikt och i Skånes industriområden var de vanligast. Röstägare med mycket höga röstetal förekom även i närheten av storstäder och i industrikommuner i Östergötland och Västergötland. I landet i övrigt var det mycket ovanligt att en röstägare år 1893 hade mer än 5 000 fyrk.[7]

Åtskilliga beslut fattades i landskommunerna utan att någon formell omröstning ägde rum. Redan på förhand visste man i regel hur en sådan omröstning skulle utfalla varför proceduren föreföll meningslös. I vissa kommuner lär för övrigt aldrig den graderade skalan ha använts. Från åtskilliga andra kommuner finns exempel på maktmissbruk, då ett fåtal stora röstägare röstade ner en majoritet av röstägare. Särskilt vanligt var det när det gällde frågor om kommunala bidrag till enskilda järnvägar. Motsättningarna i sådana fall berodde på att olika grupper i samhället, t.ex. industriägare och bönder, företrädde olika ekonomiska intressen.[8]

Formellt sett försvårades maktmissbruk av angivet slag efter år 1900 och naturligtvis i ännu högre grad efter år 1909. Men hur tedde det sig i praktiken? Använde man sig av omröstningar i högre grad än tidigare eller var respekten för de forna "storröstägarna" fortfarande så stor att dessa i praktiken även efter ändringarna av rösträttsbestämmelserna mer eller mindre styrde kommunerna?

Fyrkskalan och dess verkningar i Söderfors

I Söderfors hölls under den aktuella tidsperioden i medeltal åtta kommunalstämmor per år.[9] Ingen fråga har på dessa stämmor avgjorts genom omröstning. Majoriteten av ärenden rörde val av personer till olika förtroendeuppdrag, granskning av längder som debiterings- och uppbördslängd, mantalslängd och fyrktalslängd. En del frågor skulle lätt ha kunnat vålla strid, t.ex. hade stämman att årligen fatta beslut om inkomst- och utgiftsstat för nästkommande år. Någon antydan om oenighet finns emellertid inte i protokollen.

Tyvärr finns det i kommunalstämmoprotokollen från Söderfors ingen uppgift om vilka eller ens hur många personer som var närvarande på kommunalstämmorna. Det är därför omöjligt att veta om enigheten på stämmorna var ett uttryck för en faktisk enighet bland röstägarna i gemen eller om det i själva verket var ett tecken på resignation. Om det senare var fallet bör Söderfors bruk ha spelat en stor roll som storröstägare.

Hur rösterna fördelats på olika grupper inom kommunen ger tabell 35 besked om.

Söderfors bruks fyrktal har kraftigt varierat mellan olika år vilket beror på vilken vinst företaget har redovisat olika år. Under tiden från 1895 och fram till

[7] Ibid., s. 132 ff.
[8] Ibid., s.131 ff.
[9] Rätt att deltaga i kommunalstämmor hade alla i kommunen röstberättigade medborgare.

Tabell 35. Antal fyrk fördelade på olika yrkesgrupper samt juridiska personer i Söderfors kommun 1895–1910.

År	Yrkesgrupp					Söderfors bruk	Övriga juridiska personer	Totalt fyrktal
	1	2	3	4	5			
1895	5 078	904	211	1 869	7 479	5 700	3 053	24 294
1896	6 227	999	275	1 989	6 408	6 051	3 119	25 068
1897	6 022	686	276	2 254	7 681	3 769	3 917	24 605
1898	6 786	930	724	2 088	7 905	12 416	4 086	34 935
1899	6 581	1 300	910	2 952	9 863	10 163	3 738	35 507
1900	6 346	1 173	1 177	3 401	13 414	11 172	4 501	41 184
1901	6 794	1 180	1 221	3 744	15 461	23 721	3 389	55 510
1902	7 311	1 623	1 196	3 651	16 421	19 483	4 090	53 775
1903	7 932	1 590	771	3 573	14 172	4 306	2 645	34 989
1904	7 935	1 760	1 165	3 629	18 684	5 205	1 408	39 786
1905	8 937	2 486	497	3 976	19 127	5 439	2 411	42 873
1906	9 678	3 146	874	3 327	22 054	7 690	3 070	49 839
1907	9 613	3 267	898	3 986	24 430	9 036	9 648	60 878
1908	10 149	2 903	1 057	4 097	27 804	22 532	8 691	77 233
1909	11 118	3 018	1 882	4 723	31 587	16 865	8 302	77 495
1910	296	232	261	429	2 682	40	79	4 019

Källor: Fyrktalslängder för Söderfors kommun.

tiden för fyrkskalans avskaffande har dock Söderfors bruk inte något år haft 50 procent eller mer av det totala antalet fyrk i kommunen. År 1901 nådde man upp till nära 43 procent av det totala fyrktalet och året efter 36 procent men lagstiftningen hade då ändrats så den faktiska röstsiffran i procent räknat var betydligt lägre. Den högsta faktiska andelen av totala röstetalet var 35,5 procent vilket företaget uppnådde år 1898.

Av tabell 35 kan även utläsas att det totala antalet fyrk tredubblats mellan 1895 och 1909. Särskilt snabb var ökningen åren närmast före 1909. Genom att fler och fler människor nådde upp till inkomstgränsen 500 kronor per år, som samtidigt utgjorde rösträttscensus, kom allt fler människor att få rösträtt. Av naturliga skäl var det främst arbetare och lägre tjänstemän som härigenom fick rösträtt. Denna utveckling var självklart inte säregen för Söderfors utan försiggick i hela landet.

År 1895 utgjorde yrkesgrupp 5 drygt 75 procent av samtliga röstberättigade; motsvarande siffra år 1909 var 70 procent. På yrkesgrupp 5 föll dock bara 31 procent av fyrktalet i kommunen år 1895 och 41 procent år 1909. Yrkesgrupp 1 hade 1895 21 procent av fyrktalet men utgjorde bara fem procent av de röstberättigade. Motsvarande siffror för år 1909 var 14 procent respektive tre procent.

Ej röstberättigade 1895–1918 var samtliga i yrkesgrupp 6, d.v.s. halva befolkningen, eftersom dessa personer saknade inkomst. Bland de yrkesarbetande var det framför allt personer i yrkesgrupp 3 som ej nådde upp till en inkomst om 500 kronor per år. Särskilt var det fallet i början av undersökningsperioden. 1895 saknade 94 procent av individerna i yrkesgrupp 3 rösträtt medan siffran 1905

Tabell 36. Antal i kommunala val röstberättigade personer i Söderfors kommun 1895–1909 fördelade på yrkesgrupper.

År	1	2	3	4	5	Juridiska personer	Summa röstberättigade
1895	14	11	9	28	206	5	273
1896	19	13	10	30	212	5	289
1897	17	10	10	35	211	5	288
1898	18	13	22	40	242	4	339
1899	21	15	27	49	258	4	374
1900	21	17	29	52	310	5	434
1901	21	19	30	51	345	5	471
1902	18	27	31	46	326	5	453
1903	21	26	26	43	335	5	456
1904	19	29	34	40	345	4	471
1905	20	28	16	40	364	4	484
1906	20	30	22	38	406	4	519
1907	20	34	24	41	408	5	532
1908	18	34	34	39	412	5	542
1909	19	32	76	42	418	5	596

Källor: Fyrktalslängder för Söderfors kommun.

sjunkit till 87 procent. Dessa siffror kan jämföras med andelen ej röstberättigade i yrkesgrupp 5 som 1895 var 35 procent och 1905 19 procent. Bland tjänstemännen var andelen ej röstberättigade ännu mindre; 1895 17 procent och 1905 fyra procent för högre och lägre tjänstemän tillsammans. Slutligen kan nämnas att motsvarande siffror för yrkesgrupp 4 var 18 procent 1895 och noll procent 1905.

Allt fler av de yrkesarbetande nådde således upp till inkomstgränsen 500 kronor. Det innebar med andra ord att allt färre vuxna människor blev uteslutna från den kommunala rösträtten men ända fram till 1918 var dock de icke-yrkesarbetande uteslutna från rätten att deltaga i kommunala val.[1] I och med riksdagsbeslutet 1918 kom förhållandena på rösträttens område att helt förändras. Varje röstberättigad fick en röst och kravet på en viss inkomst slopades samtidigt som juridiska personer inte längre hade rätt att rösta. Det betydde i princip att alla myndiga invånare i fortsättningen hade rösträtt.

Med tanke på att de högsta tjänstemännen i kommunen var anställda av Söderfors bruk eller åtminstone nära knutna till företaget är det berättigat att behandla företagets röster och de högsta tjänstemännens röster som en grupp. Räknar man således samman grupp 1 och Söderfors bruks röster finner man att dessa tillsammans utgjorde 44 procent av totala antalet röster 1895 och 36 procent av det oreducerade röstetalet 1909. Åren 1898, 1901 och 1902 hade företaget tillsammans med röstberättigade i grupp 1 mer än 50 procent av det totala antalet oreducerade röster.

[1] Givetvis kunde en icke-yrkesarbetande äga fast egendom med ett lägsta taxeringsvärde av 100 kr eller ha inkomst om minst 500 kr av kapital. Sådana personer avses naturligtvis inte här.

Tabell 37. Antal röster fördelade på de största fysiska röstägarna i Söderfors kommun 1895–1910.

År	Bruks-disponent	Bruks-förvaltare	Jägmästare	Kyrkoherde	Ingenjörer[a] A	B	C	Handelsföreståndare	I procent av totala antalet röster i Söderfors
1895	1 740	615	617	423	120			450	16,3
1896	1 740	615	580	478	203			500	16,4
1897	1 790	615	580	488	203			360	16,4
1898	1 910	665	630	516	203			365	12,3
1899	2 048	665	430	526	203			380	12,0
1900	1 964	870	460	499	253			430	10,9
1901	2 359	430	474	587	406			430	12,7
1902	2 830	493	556	500	415	406		330	14,0
1903	2 602	593	610	250	495	320		430	15,5
1904	2 804	693	601	343	538	403		430	15,0
1905	2 997	793	717	344	745	517	328	480	16,6
1906	3 368	842	710	370	676	546	399	535	15,8
1907	3 140	843	705	458	681	523	389	539	13,2
1908	3 604	947	703	453	845	586	486	546	14,1
1909	3 964	1 048	831	453	851	635	539	546	13,9
1910	0	32	30	18	26	21	13	20	4,0

Anm.: a) Beteckningarna A, B, C gäller för de personer som haft titeln ingenjör och inom gruppen ingenjörer haft de högsta röstetalen resp. år. Först 1902 har två ingenjörer haft ett röstetal överskridande 250 röster.
Källor: Söderfors kommuns fyrktalslängder för resp. år.

Av de juridiska personer som har haft rösträtt i Söderfors är det förutom Söderfors bruk endast två som har haft ett stort antal röster, nämligen järnvägsbolaget Uppsala-Margretehills järnväg samt åren 1907—1909 Stockholms stad, som ägde kraftverket Untraverket, och för detta hade att rösta för 6 900 röster respektive år. Järnvägsbolagets röstetal varierade från lägst 1 315 röster år 1904 till högst 4 260 röster år 1900.

Storröstägare i Söderfors kommun förutom de nämnda juridiska personerna återfinns bland de högre tjänstemännen. Det är dock felaktigt att påstå att alla personer inom yrkesgrupp 1 var storröstägare till och med om man med storröstägare sätter gränsen så lågt att man avser personer som ägde 250 röster eller flera. Ingen bokhållare t.ex. är i Söderfors ens i närheten av att äga så många röster. Den största röstägaren var som sig bör bruksdisponenten P.G. Tamm. Andra individer med stort antal röster var främst bruksförvaltaren, jägmästaren, kyrkoherden och några få ingenjörer. Ytterligare några yrkeskategorier som t.ex. stationsinspektor, handelsresande, kamrer och kassör kom upp i 250 röster eller mer åtminstone vissa år. Endast i undantagsfall nådde personer i icke-tjänstemannaställning upp till 250 röster. År 1909 var det t.ex. fem personer, en lokförare, en martinmästare, en valsmästare och två gjutare, varav de två senare till och med hade mycket höga fyrktal, nämligen 462 respektive 511. Samtliga fem hade erhållit sina höga röstetal via inkomst av tjänst.

Det kan vara värt att lägga märke till att bruksförvaltaren hade ett lägre antal röster än jägmästaren åren 1895, 1901—1903; även kyrkoherden hade ett högre antal röster än bruksförvaltaren åren 1901—1902. Detta till synes egendomliga förhållande kan förklaras genom den eftersläpningseffekt som var inbyggd i själva fyrktalssystemet. Hur det fungerade visas enklast genom ett exempel. De ett visst år, t.ex. år 1900, intjänade inkomsterna deklarerades året efter av inkomsttagarna. På grundval av deklarationerna upprättades en taxerings- och uppbördslängd som förelåg färdig i slutet av år 1901. Uppgifterna om beskattningsbar inkomst låg till grund för bestämmandet av antalet röster i fyrktalslängden vilken upprättades under år 1902 och förelåg färdig för granskning och fastställelse på kommunalstämma i slutet av detta år. Uppgifterna i fyrktalslängden gällde för året efter det att fyrktalslängden upprättats, d.v.s. år 1903 fick man rösta för den inkomst och det kapital som man haft under år 1900. Fritz Crona utnämndes till bruksförvaltare år 1900 efter att tidigare ha tjänstgjort som brukets kassör. Först 1903 byggde således hans röstetal på den inkomst han haft som nytillträdd bruksförvaltare år 1900.

Verkningarna i Söderfors av rösträttsmaximeringen år 1900. Två röstägare i Söderfors kommun berördes av riksdagsbeslutet år 1900 om rösträttsmaximering i landskommuner till en tiondel av kommunens totala fyrktal eller maximalt 5 000 röster. De två röstägarna var Söderfors bruk och Stockholms stad. Den senare ägde rösträtt i Söderfors fr.o.m. 1907 och hade att rösta för 6 900 fyrk årligen i kommunen under perioden 1907—1909. Reducerat stannade dock röstetalet vid 5 000 röster. Söderfors bruk berördes i ännu högre grad och företagets röstetal var vissa år betydligt lägre än dess fyrktal vilket framgår av följande tabell.

Både i absoluta tal och i procent räknat var de största differenserna mellan det oreducerade och det reducerade röstetalet störst i början och i slutet av tidsperio-

Tabell 38. Söderfors bruks röstetal i förhållande till det totala röstetalet i kommunen.

År	Kommunens totala		Söderfors bruks		3	4
	oreducerade röstetal	reducerade röstetal	oreducerade röstetal	reducerade röstetal	i procent av 1	i procent av 2
	1	2	3	4		
1901	55 510	36 789	23 721	5 000	42,7	13,5
1902	53 775	39 292	19 483	5 000	36,2	12,7
1903	34 989	34 181	4 306	3 498	12,3	10,2
1904	39 786	38 558	5 205	3 977	13,0	10,3
1905	42 873	41 721	5 439	4 287	12,6	10,3
1906	49 839	47 133	7 690	4 984	15,5	10,6
1907	60 878	54 942	9 036	5 000	14,8	9,1
1908	77 233	57 801	22 532	5 000	29,1	8,6
1909	77 495	63 730	16 865	5 000	21,7	8,0

Källor: Fyrktalslängder för Söderfors kommun.

den. Någon egentlig praktisk politisk betydelse fick dock knappast rösträttsmaximeringen i Söderfors; därtill var den patriarkaliska traditionen alltför levande och respekten för de främsta tjänstemännen alltför påtaglig samtidigt som företagets ekonomiska makt var helt och hållet obruten.

Följderna i Söderfors av 40-gradiga skalan. Det fåtalsvälde som härskat i många landskommuner bröts i och med att riksdagen tog beslutet om 40-gradiga skalan. I Söderfors innebar det att Söderfors bruks formella inflytande på den kommunala rösträtten abrupt försvann. Företagets informella inflytande däremot, som naturligtvis är betydligt svårare att kvantitativt verifiera, kvarstod i det närmaste opåverkat under flera år efter 1909. Detta sagt bl.a. med tanke på att företagets ekonomiska makt var obruten. Företaget var visserligen inte den enda arbetsgivaren på orten men den utan tvekan största och de mångåriga traditionerna och den patriarkalism som länge frodats i företaget och som satt sin prägel på kommunens invånare kunde inte bara brytas tvärt av genom ett lagstiftningsbeslut.

Hur rösterna fördelade sig på de olika rösträttsgrupperna i Söderfors år 1910 framgår av följande tablå.

Yrkesgrupp	1	2	3	4	5	Juridisk person	Summa
Antal röster	296	232	261	429	2 682	119	4 019
Procentuell fördelning	7,4	5,8	6,5	10,7	66,7	3,0	100

De röstägare som haft stora röstetal tidigare drabbades givetvis hårdast av reformen. Vid en jämförelse mellan åren 1909 och 1910 finner man att yrkesgrupp 1 och Söderfors bruk tillsammans hade 26 procent av röstetalet i kommunen (37 procent av fyrktalet) år 1909 men bara knappt 10 procent året efter. Yrkesgrupp 5 hade 1909 49,5 procent av kommunens röstetal (41 procent av fyrktalet) och ökade 1910 sin andel till 67 procent av röstetalet. Därmed hade yrkesgrupp 5 fått en absolut majoritet över rösterna vid kommunala val i Söderfors.

1918 var sista året som 40-gradiga skalan gällde. Rösternas fördelning på olika yrkesgrupper i Söderfors hade under perioden 1910—1918 inte undergått några större förändringar. Den procentuella röstfördelningen i Söderfors 1918 var följande:

Yrkesgrupp	1	2	3	4	5	Juridisk person	Summa
Röster i procent	10,3	5,6	6,9	7,8	66,9	2,5	100

Åtminstone formellt sett bröts fåtalsväldet definitivt i de svenska kommunerna då riksdagen 1918—1919 beslutade om allmän och lika rösträtt för både män och kvinnor såväl vid kommunala val som vid val till riksdagens andra kammare.

VIII Kommunala nämnder och styrelser

Två partier hade lokalavdelningar i Söderfors under undersökningsperioden, nämligen Söderfors socialdemokratiska arbetarkommun som bildades 1910 samt Söderfors kommunistiska arbetarkommun bildad 1921 och föregången av Söderfors socialdemokratiska vänsterförening bildad 1917. Övriga partiers åsikter företräddes av enskilda kommunala förtroendemän vilka dock ej var knutna till något partis lokalavdelning.

Redan tidigt kom arbetarna i Söderfors att få med representanter i kommunala nämnder. 1872 valdes för första gången en arbetare in i kommunalnämnden. Det var på en kommunalstämma i december 1872 som bruksarbetaren J.R. Bouvin invaldes i nämnden. Dessförinnan hade arbetare varit ordinarie ledamöter av nämnder som brandstodskommittén, korådet, stängselföreningen och kommittén för försäkring av hornboskap. Den förste arbetaren som blev ledamot av en mera "modern" kommunal styrelse i Söderfors var enligt kommunalstämmans protokoll av den 28 februari 1869 förre hammarsmeden J.P. Forss som valdes till ledamot av Söderfors sockens sockenbiblioteks kommitté.

Via de högre tjänstemännens medverkan i kommunala organ hade Söderfors bruk ett visst formellt inflytande över olika nämnder och styrelser i kommunen. Att mäta graden av ett sådant inflytande ställer sig dock svårt. Det är t.ex. omöjligt att veta i vilken utsträckning företagets ekonomiska inflytande gjorde sig gällande inom politiken eller i vilken mån övriga förtroendevalda tog hänsyn till bruksförvaltare Cronas dubbla roll som kommunalpolitiker och förvaltare av bruket och i vilken mån han själv kunde eller ville skilja mellan dessa båda roller. Föreliggande sidor är heller inte avsedda att ge ett uttömmande svar på alla de frågor som på så sätt kan uppstå men vill ge en föreställning om vilka nämnder och styrelser som fanns i kommunen, vilka grupper av människor som deltog i det kommunala livet och i vilka kommunala organ som Söderfors bruk var representerat via sina högre tjänstemän samt vilken roll Söderfors socialdemokratiska arbetarkommun spelade.

De kommunala organ som fanns i Söderfors under perioden 1895–1925 var av mycket skiftande slag. Det kan därför vara lämpligt att skilja mellan "tunga" nämnder och styrelser och ur politisk synpunkt mindre betydelsefulla organ. Till vilken grupp en nämnd eller styrelse hänförs får naturligtvis ett visst mått av godtycke över sig. Till de tunga kommunala organen har emellertid följande förts: Posterna som ordförande respektive vice ordförande i kommunalstämman, kommunalnämnden, kommunalfullmäktige (1919), taxeringsnämnden, bevillningsberedningen (upphörde 1907), mantalsskrivningsnämnden, revisor av kommunens räkenskaper, biblioteksstyrelsen (1902), valnämnden (1910), pensions-

nämnden (1913), livsmedelsnämnden (1917), fattigvårdsstyrelsen (1919), arbetslöshets- och hjälpkommittén (1921), nykterhetsnämnden (1924), hälsovårdsnämnden (1924) samt kommunalfullmäktiges beredningsnämnd (1924). I de fall då förtroendeposten eller nämnden ej var inrättad år 1895 har inom parentes angetts vilket år organet inrättades i Söderfors. Exempel på organ eller förtroendeposter som här betraktas som mindre betydelsefulla är: Sockenombud av olika slag, brandstodskommittén, gode män för tillsyn av förmyndarförvaltningen, gode män vid lantmäteriförrättningar, snöplogsfogdar, brandrotemästare/brandsynemän och nämnden för anskaffande av hästar till armén i händelse av krig.

De tre viktigaste kommunala organen var kommunalstämman, kommunalfullmäktige och kommunalnämnden. På kommunalstämman hade alla i kommunen röstberättigade rätt att deltaga. Kommunfullmäktige inrättades först 1919 i Söderfors och denna institution övertog från detta år kommunalstämmans tidigare uppgift att vara det högsta beslutande organet i kommunen. Kommunalstämmor förekom även efter 1918 men deras betydelse hade då i stort sett reducerats till att vara ett organ för val av vissa ur politisk synpunkt mindre betydelsefulla organ som t.ex. snöfogdar och brandrotemästare.

De viktigaste kommunala förtroendeposterna var ordförande och vice ordförande i kommunalstämman, kommunalnämnden och fr.o.m. 1919 i kommunalfullmäktige. En redogörelse för titlarna på de personer vilka innehade dessa poster vid olika tidpunkter kan därför vara på sin plats.

Kommunalstämman

År	ordförande	vice ordförande
1895	bruksförvaltare	jägmästare
1900	pastor	bruksförvaltare
1905	bruksförvaltare	kyrkoherde
1910	kyrkoherde	bruksförvaltare
1915	kyrkoherde	bruksförvaltare
1920	kontraktsprost	martinsmältare
1925	kontraktsprost	martinförman

Kommunalnämnden

År	ordförande	vice ordförande
1895	bruksförvaltare	byggmästare
1900	bruksförvaltare	byggmästare
1905	bruksförvaltare	kyrkoherde
1910	brukskassör	kyrkoherde
1915	brukskassör	kyrkoherde
1920	brukskassör	bruksförvaltare
1925	modellsnickare	bruksförvaltare/gjutare

Kommunalfullmäktige

År	ordförande	vice ordförande
1920	kontraktsprost	modellsnickare
1925	kontraktsprost	f.d. modellsnickare

Tabell 39. Antal kommunala förtroendeposter och antal kommunalt förtroendevalda i Söderfors 1895–1925 fördelade på tunga respektive mindre tunga organ.

Tunga organ

År	Antal organ	Antal förtroendeposter i dessa organ	Antal personer som innehade dessa förtroendeposter	därav yrkesgrupp 1	2	3	4	5	6
1895	6	17	11	6	1	1	1	2	
1900	6	19	12	4	1	4	3		
1905	7	27	16	5	2	3	4	2	
1910	7	28	20	5	3	3	2	7	
1915	8	36	25	5	3	3		14	
1920	11	75	42	7	5	3	3	24	
1925	14	96	45	5	5	3	7	23	2

Mindre tunga organ

År	Antal organ	Antal förtroendeposter i dessa organ	Antal personer som innehade dessa förtroendeposter	därav yrkesgrupp 1	2	3	4	5	6
1895	10	34	27	3	5	14	3	2	
1900	13	54	43	7	4	22	5	5	
1905	12	47	34	5	4	16	4	5	
1910	10	39	28	4	3	15	1	5	
1915	12	41	29	5	3	16	1	4	
1920	11	38	33	7	2	17	2	5	
1925	11	34	28	6	4	13	1	4	

Källor: Söderfors kommuns protokollsböcker.

Bruksförvaltaren, kyrkoherden/kontraktsprosten och brukskassören har som synes haft ett dominerande inflytande på de viktigaste kommunala förtroendeposterna. Först omkring 1920 blir arbetarna representerade då vice ordförandeposten i kommunalstämman och i kommunalfullmäktige innehas av arbetare.

Det finns anledning att fråga sig vilka yrkesgrupper som var representerade i de övriga nämnderna och styrelserna. Deltog tjänstemännen i så hög grad att det blev en social snedrekrytering eller så att man kanske rent av kunde tala om ett fåtalsvälde i de kommunala organen? För att få en överblick över vilka yrkesgrupper som deltagit i det kommunalpolitiska livet har sju år valts som undersökningsår, nämligen vart femte år från 1895 till 1925. För dessa år har varje nämnd och förtroendepost undersökts beträffande personuppsättningen.

Under den aktuella tidsperioden har sammanlagt 163 personer haft minst en kommunal förtroendepost i Söderfors. Av dessa var bara fem kvinnor. Den första kvinnan som fick förtroendet att sitta med i en kommunal styrelse i Söderfors var sjuksköterskan Anna Berg som 1910 invaldes i kommunalnämnden.

Vad beträffar de tunga kommunala organen har dessa dels ökat i antal och dels

har antalet förtroendeposter i dessa organ ökat väsentligt från 17 år 1895 till 96 år 1925 (tab. 39). I de olika styrelserna har även antalet styrelseledamöter i genomsnitt ökat från tre år 1895 till drygt sex på 1920-talet. Yrkesgrupperingen hos de förtroendevalda inom de tunga organen visar en klar tendens, nämligen att arbetare tillhörande yrkesgrupp 5 påtagligt ökar sin andel fr.o.m. 1910.

De arbetare som tillhörde yrkesgrupp 5 och innehade kommunala förtroendeposter i tunga organ 1895, 1905, 1915 och 1925 hade följande titlar:

1895	1925
Järnbärare	El. stålsmältare
Skräddarmästare	Elugnsarbetare
	Filare
1905	Fräsare
Smältare	Gjutare (4)
Valsverksarbetare	Martinarbetare (2)
	Maskinist
1915	Modellsnickare
Filare (2)	Reparatör (2)
Gjutare (2)	Rätare
Martinarbetare (3)	Skrotare
Martinsmältare	Skräddarmästare
Modellsnickare	Stationskarl
Reglerare	Stålräckare
Skrotare	Stålverksarbetare
Stationskarl	Vagnförare
Stålräckare	Valsverksarbetare
Vällare	Ångpanneskötare

Personer som tillhörde yrkesgrupp 4 och innehade kommunala förtroendeuppdrag i tunga kommunala organ hade följande titlar:

1895	1905	1920
Verkstadsförman	Förman (2)	Förman
	Martinmästare	Klensmed
1900	Verkmästare	Skruvstyckssmed
Förman (2)		
Verkmästare	1910	1925
	Förman (2)	Förman (3)
		Klensmed (2)
		Skruvstyckssmed
		Verktygssmed

Arbetarnas yrken var relativt skiftande och påfallande är att 1925 hade många yrken som tydde på ett mekaniserat arbete. Slående är att smederna saknade representanter i de tunga organen före år 1920. Detta skulle kunna tyda på att smederna såsom varande yrkesskickliga hantverkare och med en viss särställning på järnbrukens arbetsmarknad inte ville eller tordes deltaga i det kommunalpolitiska livet i samma utsträckning som de vilka var mer maskinarbetare än hant-

Tabell 40. Andelen yrkesverksamma i åldern 23 år och däröver i Söderfors, 1895–1925, fördelade på yrkesgrupper.

Yrkesgrupp	1895 %	1905 %	1915 %	1925 %
1	4	4	4	6
2	2	4	5	6
3	31	23	17	14
4	7	8	6	4
5	56	61	68	70
Summa yrkesverksamma i %	100	100	100	100

Källa: Mantalslängder.

verksarbetare och som sannolikt kände sig mindre bundna till arbetsgivaren än smederna. Man bör dock hålla i minnet att det totala antalet smeder var litet i förhållande till det totala antalet arbetare i yrkesgrupp 5. Å andra sidan var förmännen, som samtliga år utom 1915 var representerade i de tunga organen, ungefär lika många som smederna.

En stor del av förtroendeposterna inom de kommunala organ som ur politisk synpunkt kan betraktas som mindre viktiga har besatts av representanter från yrkesgrupp 3. Anledningen härtill är att uppgifterna i tre organ: Sexmän, snöfogdar och brandrotemästare/brandsynemän mest var av praktisk natur och organisatoriskt var uppdelade på rotar spridda över hela socknen. Sexmän, som i Söderfors förekom fram till år 1902, var ett slags uppsyningsmän som bl.a. hade att övervaka sedlighet och ordning. Då en polisman utsågs 1902 ansågs det onödigt att i fortsättningen utse sexmän. Antalet sexmän uppgick vid sekelskiftet till åtta. Snöfogdar och brandrotemästare/brandsynemän förekom ännu år 1925 i Söderfors. De förstnämnda var sex till antalet, varav en bodde i själva brukssamhället och de övriga fem på landsbygden runt om. Antalet brandrotemästare/brandsynemän varierade från sex 1895 till 17 år 1900 och 18 år 1905. Från 1910 och fram till periodens slut var deras antal 14. Majoriteten av dessa var kolare och torpare. Genom att vart och ett av de tre nämnda organen hade relativt många förtroendevalda kom dessa att i hög grad påverka yrkesstrukturen i de mindre tunga organen. Bortser man emellertid från dessa tre organ finner man att antalet kvarvarande förtroendeposter är få och att dessa domineras av tjänstemän.

Då alla förtroendevalda i Söderfors var yrkesverksamma, med undantag för endast två personer, torde det vara riktigast att jämföra yrkesstrukturen hos de förtroendevalda med enbart den yrkesverksamma delen av befolkningen. De flesta ej yrkesverksamma ingick ju i ett hushåll tillhörande en yrkesverksam person varför dessa socialt kan räknas till familjeförsörjarens yrkes-/socialgrupp. Vi skulle därför i detta sammanhang kunna räkna med fem socialgrupper liktydigt med yrkesgrupp 1–5.

År 1895 var sex procent av de yrkesverksamma i åldern 23 år och däröver

Tabell 41. Antal förtroendevalda fördelade på yrkesgrupper i procent. Tunga organ.

År	Antal förtroende-valda totalt	därav yrkesgrupp 1	2	3	4	5	6
1895	11	55	9	9	9	18	0
1900	12	33	8	33	25	0	0
1905	16	31	12,5	19	25	12,5	0
1910	20	25	15	15	10	35	0
1915	25	20	12	12	0	56	0
1920	42	17	12	7	7	57	0
1925	45	11	11	7	16	51	4

Källor: Söderfors kommuns protokollsböcker. Mantalslängder.

högre och lägre tjänstemän. Deras andel av de yrkesverksamma steg emellertid under perioden för att 1925 uppgå till 12 procent. Jämförs dessa siffror med tjänstemännens andel bland de kommunala förtroendemännen finner vi att tjänstemännen ännu 1925 var överrepresenterade bland de förtroendevalda. (Se tab. 40 och 41). Yrkesgrupp 5, vars andel av de yrkesverksamma ökade från 56 procent år 1895 till 70 procent år 1925, var hela tiden underrepresenterade såväl i de tunga politiska organen som i de ur politisk synpunkt mindre betydelsefulla organen. Yrkesgrupp 3 minskade sin andel av de yrkesverksamma från 31 procent år 1895 till 14 procent år 1925. Denna yrkesgrupp var underrepresenterad i de politiskt tunga organen men var som redan nämnts överrepresenterad i de mindre tunga organen.

En mycket intressant tendens framgår av tabell 41, nämligen att yrkesgrupp 1 hela tiden från 1895 till 1925 minskar sin andel av de kommunalt förtroendevalda i tunga organ. 55 procent av de personer som 1895 innehade förtroendeposter i tunga organ var högre tjänstemän. Motsvarande procentsiffra för år 1925 uppgick till endast 11 procent. Det stora antalet förtroendevalda som tillkom under periodens lopp var främst arbetare tillhörande yrkesgrupp 5 som påtagligt ökade sin andel fram till 1915 då en stagnation på en 50-procentig nivå inträdde.

Av samtliga förtroendevalda var kvinnorna representerade med endast fem personer. Tre av dessa var yrkesverksamma och hade följande titlar: Lärarinna, sjuksköterska och barnmorska. De övriga två, båda med titeln fru, var de enda som representerade de icke-yrkesverksamma som samtliga undersökningsår utgjorde hälften av befolkningen över 22 år.

Av hela det antal personer som haft någon form av kommunalt förtroendeuppdrag har 101 personer endast innehaft ett enda uppdrag, 28 personer har haft två uppdrag, 11 har haft tre uppdrag, medan 22 personer har haft fler än tre uppdrag.

Dessa siffror ger ytterligare belägg för tjänstemännens starka ställning inom de kommunala organen. Någon hänsyn har emellertid inte tagits till den tid förtroendeuppdraget innehafts. En person kan således ha haft ett förtroendeuppdrag som gällt bara för ett enstaka tillfälle, t.ex. sockenombud av olika slag, medan en

Tabell 42. Antal personer som haft kommunala förtroendeuppdrag i Söderfors 1895–1925 fördelade på antal uppdrag och yrkesgrupper.

Yrkesgrupp	Antal förtroendeuppdrag							
	1	2	3	4	5	6	>6	Summa personer
1	10	5	2	1	1	1	4	24
2	6	5	2	1				14
3	45	3	2				3	53
4	8	4	2	4	1			19
5	31	11	3	3	2		1	51
6	2							2
Summa personer	102	28	11	9	4	1	8	163

Källor: Söderfors kommuns protokollsböcker. Mantalslängder.

annan person har innehaft ett förtroendeuppdrag under en lång tidsperiod. Det var framför allt i de kommunalpolitiskt tunga organen som förtroendeuppdragen gällde under en längre period och för att ge en mer nyanserad bild av situationen skall även antalet personer och deras yrkestillhörighet redovisas för dessa organ.

Hälften av de 86 personer som hade förtroendeuppdrag i kommunalpolitiskt tunga organ hade således bara ett enda sådant uppdrag under perioden 1895–1925. Siffrorna i tabellen bekräftar än en gång tjänstemännens starka ställning inom det kommunalpolitiska livet. Två personer var invalda i fler än sex olika tunga organ. De båda var bruksförvaltare Crona och modellsnickaren Anton Carlsson. Den förre var verksam i kommunalpolitiska sammanhang under hela perioden. Den senare blev revisor för kommunens räkenskaper 1914 och blev ledamot av och tillika vice ordförande i kommunalfullmäktige då detta organ inrättades i Söderfors år 1919. Under 1920-talet tillkom ytterligare uppgifter inom kommunen för Carlsson, bl.a. som ledamot av kommunalnämnden, fattigvårdsstyrelsen, nykterhetsnämnden och taxeringsnämnden.

År 1895 var det 11 personer, därav sex högre och en lägre tjänsteman, som skötte de viktigaste kommunala organen i Söderfors. Dåvarande bruksförvaltaren Tom Bergendahl var detta år ordförande i kommunalstämman, ordförande i kommunalnämnden, ordförande i taxeringsnämnden och en av de två ledamöterna i bevillningsberedningen. Till sin hjälp i de olika nämnderna hade han kyrkoherden, vilken som nämnts var tillsatt av bruket och bodde i den av företaget ägda prästgården samt erhöll en del av sin lön från bruket, två av bruket anställda jägmästare, brukets kassör, förvaltaren på en av brukets lantgårdar, en skogvaktare anställd vid bruket, brukets verkstadsförman, en byggmästare anställd vid företaget, en skräddarmästare och en bruksarbetare.

År 1900 var situationen i stort oförändrad. Bruksförvaltare Crona följde sin företrädare i spåren även i rollen som kommunalman. Enda skillnaden härvidlag jämfört med fem år tidigare var att Crona inte var ordförande i kommunalstämman. Crona var vice ordförande. Han var dessutom elektor vid landstings-

Tabell 43. Antal personer som haft uppdrag i kommunalpolitiskt tunga organ i Söderfors 1895–1925 fördelade på antal uppdrag och yrkesgrupper.

Yrkesgrupp	1	2	3	4	5	6	> 6	Summa personer
1	12	4	1	3			1	21
2	4	3		1				8
3	5		1	2				8
4	2	2	5	1	1			11
5	17	12	2	3	1		1	36
6	2							2
Summa personer	42	21	9	10	2		2	86

Källor: Söderfors kommuns protokollsböcker. Mantalslängder.

mannaval och satt med i nämnden för anskaffande av hästar till armén i händelse av krig. Fem år senare var Cronas kommunala engagemang oförändrat. Nu hade han dock posten som ordförande även i kommunalstämman. Denna post innehade Crona från år 1901 tills han avsade sig uppdraget i december 1907. Även under större delen av år 1918 innehade Crona detta uppdrag. Perioden 1908–1917 var Crona vice ordförande i kommunalstämman. Ordförandeposten innehades under samma period av kyrkoherde Hedmark och efter dennes pensionering av kontraktsprosten K.O. Svanbom som tillträdde ordförandeposten 1919.

Skillnaden mellan periodens början och slut är att i början dominerade tjänstemännen kraftigt medan arbetarna var i klar dominans 1925. Fem högre tjänstemän var visserligen 1925 fortfarande med bland de kommunalt förtroendevalda, däribland Crona, kassör Sundstedt och prosten Svanbom som var ordförande både i kommunalfullmäktige och i kommunalstämman. De övriga två var handelsföreståndaren och brukssekreteraren.

Alldeles i slutet av undersökningsperioden minskade tjänstemännens inflytande kraftigt då Crona avflyttade från bruket och dessutom omvaldes inte kassör Sundstedt 1926 till den viktiga posten som ordförande i fattigvårdsstyrelsen efter ett initiativ av den socialdemokratiska arbetarkommunen.[1]

Ingen annan person hade så många kommunala förtroendeuppdrag i Söderfors under perioden 1895–1925 som just bruksförvaltare Crona vilken hade sammanlagt ett tjugotal olika uppdrag. Många av dessa uppdrag hade Crona under ett flertal år. Han var t.ex. ledamot av kommunalnämnden under hela undersökningsperioden och ledamot av taxeringsnämnden 1897–1925. Då Crona slutade sin anställning 1925 hade han åtta olika kommunala förtroendeuppdrag och samtliga dessa i tunga organ.

Förutom bruksförvaltare Crona och den redan nämnde modellsnickaren A.

[1] Söderfors socialdemokratiska arbetarkommuns protokoll 8.12.1926.

Carlsson hade ytterligare fem personer ett tiotal uppdrag var under undersökningsperioden. Dessa var kassör J. Sundstedt, jägmästare L.E. Hederström, skogvaktare H.A. Henriksson, stationsinspektor C.J. Åberg samt inspektor K.G. Stenberg. De flesta av de uppdrag dessa hade var dock ur politisk synpunkt mindre betydelsefulla. Brukets kassör J. Sundstedt uppehöll dock några mycket betydelsefulla poster eftersom han var kommunalnämndens ordförande 1908—1923 varefter han efterträddes av A. Carlsson; han var vidare ordförande i fattigvårdsstyrelsen från och med denna styrelses tillblivelse i Söderfors 1919 och satt med som ledamot i den arbetslöshets- och hjälpkommitté som bildades 1921.

Frågan om det förekom en social snedrekrytering till de kommunala förtroendeuppdragen kan besvaras med ett obetingat ja med tanke på det antal tjänstemän som var kommunalt förtroendevalda i Söderfors. Då majoriteten av tjänstemännen dessutom var direkt anställda av Söderfors bruk eller åtminstone stod i beroendeställning till företaget inser man lätt att företagets politik och tjänstemännens värderingar och åsikter måste ha avspeglat sig i kommunalpolitiken.

Den socialdemokratiska arbetarkommunen och övriga politiska grupper

Den i december 1910 bildade socialdemokratiska arbetarkommunen hade vid bildandet 48 medlemmar.[2] Åren närmast efter bildandet höll sig antalet medlemmar omkring 50 men ökade senare för att 1917 uppgå till 81.[3] Under 1920-talet började medlemssiffrorna efter några års tillbakagång snabbt att stiga, 1925 uppgick medlemmarna till 134.[4]

Eftersom det inte fanns någon lokalavdelning av något politiskt parti i Söderfors före 1910 kan man dessförinnan inte med säkerhet veta vilken politisk riktning de olika kommunala förtroendemännen företrädde, särskilt som de kommunala protokollen aldrig lämnar upplysningar om olika personers eventuella politiska partitillhörighet. Uttalanden i arbetarkommunens protokoll antyder dock att en del arbetare och tillika kommunala förtroendemän var medlemmar i det socialdemokratiska partiet redan före lokalavdelningens tillkomst.[5] Fram till 1911 får vi emellertid nöja oss med den skiljelinje som fanns mellan arbetare och tjänstemän och den politiska åsiktsskillnad som bör ha förelegat mellan dessa båda grupper.

Den socialdemokratiska arbetarkommunens representation i de tunga kommunala organen framgår av tabell 44. Antalet medlemmar i arbetarkommunen som hade kommunala förtroendeposter ökade från sju år 1911 till 27 år 1925.

[2] Ibid. 17.4.1911.
[3] Ibid. 3.3.1918.
[4] Ibid. åren 1920—1925.
[5] Ibid. 17.4, 23.12.1911.

Tabell 44. Antalet förtroendeposter i tunga kommunala organ besatta av socialdemokrater (1) samt totala antalet förtroendeposter i respektive organ (2). Åren 1911, 1915, 1920 och 1925.

	1911		1915		1920		1925	
	1	2	1	2	1	2	1	2
Kommunalnämnd	3	11	4	11	5	11	5	9
Kommunalfullmäktige					12	21	13	21
Kommunens revisorer	1	2	2	2	1	2	3	3
Taxeringsnämnd	1	4	3	4	2	4	5	8
Valnämnd	2	4	2	4	3	4	3	4
Bibliotekstyrelse			2	5	2	5	1	4
Pensionsnämnd			3	4	2	4	3	4
Fattigvårdsstyrelse					3	10	6	10
Ordf., vice ordf. i kom.stämma					1	2	1	2
Livsmedelsnämnd					3	7	3	7
Mantalsskrivningsnämnd							1	5
Kom.fullmäktiges beredningsnämnd							2	5
Hälsovårdsnämnd							2	5
Nykterhetsnämnd							2	3
Arbetslöshets- och hjälpkommitté							5	6

Källor: Socialdemokratiska arbetarkommunens i Söderfors protokoll. Söderfors kommuns protokoll.

Antalet förtroendeposter som dessa medlemmar innehade steg från sju år 1911 till 50 år 1925. Av det totala antalet kommunala förtroendemän som hade uppdrag i tunga organ tillhörde en tredjedel arbetarkommunen 1911 och omkring halva antalet 1915 och 1920 medan 60 procent var socialdemokrater 1925. År 1911 besatte socialdemokraterna en fjärdedel av posterna i de tunga kommunala organen och knappt hälften åren 1915 och 1920 medan drygt hälften av förtroendeposterna år 1925 innehades av socialdemokrater. Vid den sistnämnda tidpunkten hade således socialdemokraterna en absolut majoritet i kommunen. Denna utveckling bör ses mot bakgrund av de reformer som genomfördes på rösträttens område.

Av arbetarkommunens protokoll framgår det att förutom socialdemokraterna var även högern och liberalerna representerade i de kommunala organen i Söderfors och fr.o.m. 1921 även kommunisterna.[6] Uppgifterna är dock inte så exakta att vi, utom i några få fall, kan avgöra hur många förtroendeposter som partierna innehade i de olika kommunala organen. Ett exempel på detta är från 1912 då fem av kommunalnämndens tio ledamöter skulle utses på en kommunalstämma. Partierna gick fram med en gemensam lista som upptog två socialdemokrater, en liberal och två högermän.[7]

[6] Ibid. 8.12.1912, 10.3.1919, 5.11.1920, 20.3.1921, 23.10.1921.
[7] Ibid. 8.12.1912.

Ett organ i vilket det är möjligt att avgöra ledamöternas politiska hemvist är kommunalfullmäktige. 1919 skulle kommunalfullmäktige väljas för första gången i Söderfors. Den socialdemokratiska vänstergruppen, vars medlemmar utträtt ur arbetarkommunen 1917, hade inkommit med en förfrågan om att få gå tillsammans med den socialdemokratiska arbetarkommunen om en gemensam valsedel.[8] På ett av arbetarkommunens möten diskuterades denna fråga och man beslöt att gå fram med en gemensam valsedel för samtliga partier. "Vidare beslöts att tilldela högern två platser, liberalerna tre samt vänstern fyra."[9] Det var således arbetarkommunen som föreslog hur många kandidatplatser varje parti skulle få sig tilldelat. Från arbetarkommunen uppsattes 12 kandidater.[1] Av naturliga skäl valdes samtliga de 21 kandidaterna.[2]

Även vid 1922 års kommunalfullmäktigeval gick partierna fram med en gemensam vallista. Valda blev tio socialdemokrater, sex kommunister samt tre liberaler och två högermän.[3]

Vid valet till kommunalfullmäktige 1926 stod åter 21 platser på spel. Det fanns två listor att välja på, benämnda Arbetarpartiet med underbeteckningen Socialdemokraterna respektive Samlingslistan. Resultatet blev att Arbetarpartiet tog 17 mandat och Samlingslistan fyra. Invalda blev 17 arbetare, därav en för Samlingslistan, medan titlarna på de övriga invalda var prost, folkskollärare, fru och arrendator. Samlingslistan upptog högermän och liberaler.[4] Ingen kommunist blev vald, men fem av den kommunistiska arbetarkommunens medlemmar, som 1922 invaldes i kommunalfullmäktige, hade under åren 1923—1925 begärt och beviljats inträde i den socialdemokratiska arbetarkommunen och fyra av dessa omvaldes till kommunalfullmäktige 1926.[5]

Arbetarkommunens ställning som politiskt organ tycks ha varit ganska stark redan från starten. Det visar sig bland annat däri att när de olika politiska riktningarna gick fram med en gemensam vallista vid kommunala val var det på arbetarkommunens möten man bestämde antalet kandidater som respektive parti skulle få sig tilldelat.[6] Ofta efter det att man på arbetarkommunens möten utsett kandidater till nämnder och styrelser tillsattes dock en grupp med uppgift att underhandla med Crona om kandidatlistans utseende. Endast i undantagsfall försökte emellertid Crona att få kandidatlistan ändrad.[7]

[8] Ibid. 10.3.1919.
[9] Ibid.
[1] Ibid.
[2] Kommunalfullmäktiges protokollsbok 1919.
[3] Protokoll vid gemensamt möte mellan Söderfors socialdemokratiska arbetarkommun och Söderfors kommunistiska arbetarkommun 10.9.1922. Kommunalfullmäktiges protokollsbok 1922.
[4] Söderfors socialdemokratiska arbetarkommuns protokoll 15.8.1926. Kommunalfullmäktiges protokollsbok 1926.
[5] En av dessa fyra var ledamot av kommunalfullmäktige 1919—1922 men ej perioden 1923—1926. Söderfors socialdemokratiska arbetarkommuns protokoll 9.9.1923, 3.2.1924, 22.2.1925, 24.10.1925, 15.8.1926.
[6] Ibid. 8.12.1912, 10.3.1919, 5.11.1920, 10.9.1922.
[7] Ibid. 8.12.1912, 7.12.1913, 12.12.1915, 10.12.1916, 12.8.1917.

Ett par exempel som visar hur relationerna förändrades mellan arbetarkommunen och bruksförvaltningen är följande. I december 1911 diskuterades på ett av arbetarkommunens möten huruvida man skulle sätta upp någon av arbetarkommunens medlemmar som kandidat till posten som ordförande eller vice ordförande i kommunalnämnden. Efter en livlig debatt enade sig mötesdeltagarna om att ej sätta upp någon kandidat. Under diskussionen yttrade en av medlemmarna att han ej trodde "det skulle möta stort hinder från överhetens sida om arbetarna valde en vice ordförande men det har ännu ej visat sig att vi bör sätta hårt mot hårt och vad beträffar kandidater har vi ej lämpligare än dem som nu finns, vi har ingen nytta utav att besätta denna plats. Vi ser ju hur bolaget har gått framför våra önskningar, som exempelvis epidemisjukstugan. Vi är ju även framför många andra kommuner, genom de många platser vi erhållit inom kommunen . . ."[8]

1923 diskuterade medlemmarna på ett par av arbetarkommunens möten att "skilja kommunens förvaltning helt och hållet från den minsta sammanblandning med Söderfors Bruk". En av de närvarande "förklarade att den här frågan inte var ny utan den diskuterades allaredan när organisationerna bildades här men genom att vi då var så bindande av naturaförmånerna gjorde att vi inte kunde gå så aggressivt tillväga, men trots detta kunde tala rent, framhålla att vi här har genomfört en hel del reformer och förbättringar, trodde det var klokast att även i fortsättningen söka samarbete . . ."[9] En annan av medlemmarna ville "att det skall göras klart för vad kommunen äger och inte äger samt att få klart vilka skyldigheter bolaget har mot de gamla".[1] Kritik riktades mot att brukets kassör, John Sundstedt, innehade så betydelsefulla poster som ordförande både i kommunalnämnden och i fattigvårdsstyrelsen.[2] Det konkreta resultatet av de båda mötena blev att Sundstedt från och med 1924 ersattes som ordförande i kommunalnämnden av Anton Carlsson.[3] Värt att lägga märke till är att de medlemmar som tog initiativet till aktionen och hårdast drev frågan kom från arbetarkommunens sektion vid Untraverket och var således inte anställda vid Söderfors bruk.[4]

Bland de frågor som förutom de redan nämnda behandlades i arbetarkommunen kan nämnas prissättningen på och anskaffandet av nödvändiga livsmedel. I dessa frågor var det vanligt att arbetarkommunen hade kontakter med bruksförvaltare Crona.[5] Till de reformer som arbetarkommunen lyckades genomdriva

[8] Ibid. 23.12.1911.
[9] Ibid. 6.5.1923.
[1] Protokoll vid gemensamt möte mellan Söderfors socialdemokratiska arbetarkommun och Söderfors kommunistiska arbetarkommun 10.6.1923.
[2] Söderfors socialdemokratiska arbetarkommuns protokoll 6.5.1923.
[3] Ibid. 16.12.1923. Carlsson tillhörde den kommunistiska arbetarkommunen men blev 22.2.1925 medlem i den socialdemokratiska arbetarkommunen.
[4] Söderfors socialdemokratiska arbetarkommuns protokoll 6.5.1923.
[5] Ibid. 23.2.1913, 21.8.1915, 14.12.1915, 13.12.1916, 8.8.1917.

hörde fria läroböcker till socknens folkskolebarn. Reformen genomfördes redan 1910.[6] År 1913 ställde arbetarkommunen krav på att alla skolbarn i socknen skulle få fri tandvård. Detta krav kunde dock inte tillgodoses på grund av bristen på tandläkare. Först i slutet av undersökningsperioden blev reformen en verklighet.[7]

Ytterligare en reform lyckades arbetarkommunen få genomförd på skolans område. På ett av arbetarkommunens möten 1911 omtalade en av medlemmarna att pojkar ej längre kunde erhålla arbete vid bruket förrän efter fyllda 14 år. Därvid hade "tanken framkommit att bättre tillvarataga tiden genom förlängd skoltid".[8] En motion inlämnades till socknens myndigheter och bara några veckor senare beslöt kyrkostämman att en skolans högre avdelning skulle inrättas vid bruket.[9]

[6] Ibid. 21.1.1912.
[7] Ibid. 14.9.1913, 5.10.1913, 19.4.1914, 26.9.1925.
[8] Ibid. 17.4.1911.
[9] Kyrkostämmans protokoll 14.5.1911.

IX Sammmanfattning

Söderfors bruk, beläget vid Dalälven i norra Uppland, är ett järnbruk med anor från 1600-talet. 1872 blev bruket aktiebolag utan att förlora sin allmänna karaktär av familjebolag. 1907 köptes det av Stora Kopparberg. Som andra järnbruk hade det traditionellt en omfattande skogs- och jordbruksrörelse.

Antalet invånare i Söderfors kommun var år 1895 1 584, år 1910 1 970 och år 1925 2 365. Antalet anställda som arbetat minst sex månader i järnbruksrörelsen respektive år var: år 1895 410, 1905 518, 1915 557 och 1925 570.

Av de i kommunen mantalsskrivna var följande antal yrkesverksamma: år 1895 572, 1905 689, 1915 836 och 1925 926.

De yrkesverksamma har här delats upp i fem yrkesgrupper:

1. Högre tjänstemän.
2. Lägre tjänstemän.
3. Sysselsatta i jordbruk med binäringar.
4. Förmän, smeder och -mästare.
5. Övriga arbetare.

Tjänstemännen, högre och lägre, utgjorde 1895 fem procent och 1925 12 procent av de yrkesverksamma i kommunen. Arbetarna, d.v.s. yrkesgrupp 5, ökade sin andel från 56 procent år 1895 till cirka 70 procent år 1915 och 1925. En minskad andel av de yrkesverksamma kom däremot sysselsatta i jordbruk med binäringar att utgöra. Denna grupp minskade sin andel från 32 procent år 1895 till 15 procent vid undersökningsperiodens slut. Även gruppen förmän, smeder och -mästare kom att utgöra en allt mindre del av de yrkesverksamma och gruppens andel minskade från sex procent år 1895 till tre procent 1925. Den sistnämnda yrkesgruppen bestod under hela undersökningsperioden av ett drygt trettiotal personer. Att dessa inte ökade i antal berodde på den tekniska utvecklingen som gjorde många av de gamla hantverksskickliga smederna och -mästarna överflödiga.

För vart tionde år med början 1895 undersöktes den genomsnittliga reallönen för de olika yrkeskategorierna. Den högsta reallönen hade de högre tjänstemännen. Anmärkningsvärt är att reallönen för denna grupp kraftigt sjönk från 1905 till 1925. Förklaringen till detta ligger i att de nytillkomna i denna yrkesgrupp var relativt många och att deras löner var låga i förhållande till deras som redan 1895 ingick i yrkesgruppen.

Sysselsatta i jordbruk med binäringar hade en så gott som oförändrad reallön medan de lägre tjänstemännen och yrkesgruppen förmän, smeder och -mästare hade en ökad reallön från 1895 till 1925.

Yrkesgrupp 5 hade sin högsta reallön 1915. Gruppens reallön var 1925 14

procent lägre jämfört med 1915. Att den genomsnittliga reallönen var så låg 1925 sammanhänger med den arbetslöshet som rådde i Söderfors detta år liksom under flera andra år på 1920-talet.

Fram till 1911 då Stockholms stad lät uppföra kraftstationen Untraverket var Söderfors bruk den enda större arbetsgivaren i kommunen. Bland dem som ej var direkt anställda av bruket märks arrendatorer och torpare samt skollärare, järnvägspersonal, självständiga hantverkare och deras anställda. Sammanlagt uppgick dessa personer till ett knappt femtiotal 1895 och var ungefär lika många 1910 medan deras antal 1925 var ett sextiotal.

Även efter 1910 var bruket den dominerande arbetsgivaren men kraftverkets tillkomst innebar ett visst konkurrensförhållande. Exempel på detta är att inkomsterna för de anställda vid Untraverket i genomsnitt var högre än för de vid bruket anställda. Till en del kan detta förklaras med att andelen tjänstemän till att börja med var högre vid kraftverket än vid bruket. Denna skillnad hade dock utjämnats 1925.

De bland Untraverkets arbetare som var fackligt och politiskt verksamma gick stundtals i spetsen för olika reformer och påskyndade därmed utvecklingen mot ett modernare samhälle. Detta kan åtminstone till en del ses som en följd av att många – kanske de flesta – av de vid kraftverket anställda var inflyttade till Söderfors från andra kommuner och saknade erfarenhet av den traditionella bruksmiljön. Ett belysande exempel kan hämtas från 1923 då arbetare från Untraverket i den socialdemokratiska arbetarkommunen förespråkade och drev frågan om att skilja kommunens förvaltning från all sammanblandning med Söderfors bruk. Frågan hade diskuterats redan vid tiden för arbetarkommunens bildande år 1910 men arbetarna hade då inte kunnat eller vågat lösa frågan därför att de då ansåg sig vara alltför bundna till bruket.

Fram t.o.m. 1893 var det i Söderfors synnerligen vanligt att de anställda fick fri bostad samt mjölk och potatis som en del av lönen. Dessutom var det vanligt att man erhöll en äng samt en bit jord att bruka. Övriga produkter som kunde utgöra en del av lönen var ved, hö och halm. Anställda som av någon anledning inte fick naturaprodukter kunde få kontanter i stället. 1894 beslutade styrelsen för Söderfors bruk att för de flesta anställda avskaffa systemet med lön in natura med undantag för de hyresfria bostäderna. 1909 upphörde även systemet med fri bostad.

När lön in natura 1894 togs bort för det stora flertalet anställda kompenserades inte dessa med högre kontant lön. Förändringen innebar därför i praktiken en lönesänkning som av ledningen för Söderfors bruk uppskattades till fyra-fem procent. Bruket tillhandahöll dock även i fortsättningen mjölk, potatis, ved och ängs- och jordlotter – samt från 1909 bostad – fast mot betalning.

1908 slöt Järnbruksförbundet ett riksavtal med Svenska Metallindustriarbetareförbundet. Avtalet kom att gälla t.o.m. 1916 och lönerna ändrades således inte under denna period. Avtalet innebar även att den del av lönen som utgick i form av naturaprodukter skulle bytas ut mot högre kontant lön och att natura-

produkterna i fortsättningen skulle få köpas till ett fast pris. För söderforsarbetarnas del var naturligtvis inte avvecklandet av naturalönen det viktiga eftersom den i princip redan var avskaffad i Söderfors – 1908 var det bara fem procent av de i järnbruksrörelsen anställda som hade lön in natura förutom bostaden.

En värderingsnämnd skulle vid varje bruk uppskatta värdet av produkterna. I Söderfors höjdes värdet av bostaden från 20 kronor per rum till 40—60 kronor, mjölkpriset höjdes från 11 till 12 öre per liter och veden från 1:77 kronor till 2:12 kronor per kbm (från fem kronor till sex kronor per famn). Eftersom bruket var prisledande och någon öppen marknad inte fanns i Söderfors kan det vara svårt att bilda sig en uppfattning om prisläget. Ett visst jämförelsematerial finns dock och vid en jämförelse mellan vad kommunen fick betala för ved och mjölk och vad de anställda fick betala visar det sig att de senare fick köpa varorna till lägre priser, vissa år till och med till betydligt lägre priser.

Det var viktigt att de priser som fastställdes 1908 låg fast så länge avtalet kom att gälla, d.v.s. till 1917. Det medförde att den börjande krigsinflationen inte berörde den mjölk och ved som levererades från bruket, liksom inte heller hyran i brukets bostäder. Här var det givetvis fråga om viktiga delar av arbetarnas budget. I själva verket förblev naturapersedlarna viktiga delar av arbetarnas budget och naturapersedlarna förblev lågt prissatta även efter upphörandet av 1908—1916 års avtalsförhållanden. Åren omedelbart efter första världskriget betalade t.ex. bruksarbetarna fyra-fem kronor per kbm ved och 14 öre per liter mjölk medan kommunen fick betala 15 kronor för samma kvantitet ved och 35—45 öre per liter mjölk.

För åren 1918—1925 har värdet av naturapersedlarna kunnat beräknas med hjälp av Järnbruksförbundets statistik. Skillnaden mellan den normala och verkliga kostnaden i Söderfors för bostadshyra, ved och mjölk beräknat för en familj om fyra personer under ett år uppgick till 507 kronor år 1918 och till 587 kronor år 1919 och första halvåret 1920. Därefter blev skillnaden mindre och var 1923 endast 72 kronor men ökade något och var 1925 149 kronor. Dessa siffror kan sättas i relation till inkomsterna för yrkesgrupp 5 som 1915 i genomsnitt var 1 284 kronor och 1925 1 950 kronor.

Ett av de områden där relationerna mellan företaget och kommunen var livliga är fattigvården. Två av brukets högsta tjänstemän, bruksförvaltare Crona och brukets kassör J. Sundstedt var båda kommunalt verksamma. Båda var ledamöter av kommunalnämnden och av fattigvårdsstyrelsen, som inrättades 1918. Före detta år hade kommunalnämnden hand om kommunens fattigvårdsärenden. Sundstedt var ordförande i kommunalnämnden 1908—1923 och fattigvårdsstyrelsens ordförande 1918—1926.

Under lång tid tillhörde Söderfors de kommuner som hade de lägsta utgifterna för fattigvård i hela riket räknat per 100 kr beskattningsbar inkomst. Utan tvekan bidrog Söderfors bruk till detta förhållande främst genom sin gratialverksamhet. Genom denna verksamhet fick änkor, föräldralösa barn och äldre icke-arbetsföra arbetare en form av pension som huvudsakligen utgick in natura. Det

finns anledning anta att om denna verksamhet ej funnits skulle flera av de som nu erhöll gratial måst söka fattigvård vilket skulle ha inneburit ökade utgifter för kommunen.

I slutet av 1800-talet utgjorde fattigvårdens utgifter 20 procent av kommunens totala utgifter men sjönk några år in på 1900-talet till i medeltal 10 procent. På denna nivå låg fattigvårdsutgifterna fram till 1920-talet då andelen steg till närmare 30 procent. Att fattigvårdsutgifternas andel ökade berodde främst på att flera understödstagare än tidigare blev fullt försörjda av kommunen och att antalet fattigvårdstagare ökade under åren 1923–1925 beroende på att brukets gratialverksamhet upphörde ett par år in på 1920-talet.

Den vanligaste formen av fattigvård i Söderfors var ett understöd kallat fattiglott. T.o.m. 1909 utgick fattiglott så gott som enbart i form av varor från Söderfors handel som ägdes och drevs av bruket och som för övrigt var den enda affären på orten under hela undersökningsperioden. Fattiglotternas storlek var beroende av den behövandes ekonomi och kunde utgå som hel, halv eller kvarts lott. I de flesta fall utdelades halv fattiglott medan kvarts fattiglott var ovanlig. Från 1876 till 1910 bestod hel fattiglott av 12 lispund rågmjöl, 12 lispund kornmjöl, 12 skålpund salt fläsk, 12 kubikfot potatis, två lispund strömming, fyra kappar salt och fyra kronor kontant.

1910 höjdes värdet av fattiglotterna och en tredjedel av det totala värdet utgick i form av kontanter. 1915 ändrades åter fattiglotterna på förslag av bruksförvaltare Crona så att den som hade hel fattiglott skulle få köpa matvaror i brukshandeln för 80 kronor. Detta innebar naturligtvis en större valfrihet för fattiglottsinnehavarna jämfört med tidigare. År 1924 upphörde systemet med fattiglotter och de flesta av de personer som tidigare haft fattiglott fick ett kommunalt pensionstillskott som i sin helhet utbetalades i kontanter och naturligtvis utan föreskrifter om hur pengarna skulle användas.

Under den aktuella undersökningsperioden var det vanligt att äldre manliga bruksarbetare fick bo kvar i sina bostäder. Bostadsfrågan för äldre ensamstående kvinnor löstes genom att dessa i mån av plats fick bostad i företagets ålderdomshem det s.k. Änkehuset. Änkor med minderåriga barn fick däremot bo i någon stuga. En viss bostadsbrist förekom dock och den var mest märkbar omkring sekelskiftet och i slutet av första världskriget. Mot bakgrund av det nu sagda kan det vara förståeligt att tanken på ett kommunalt ålderdomshem inte väcktes förrän 1914. Innan de kommunala myndigheterna hann fatta något beslut erbjöd sig företaget att iordningställa ett ålderdomshem i ett hus som ägdes av bruket. Kommunen erbjöds lokalen hyresfritt jämte vedbrand och fritt lyse. Husmors avlöning skulle företaget bekosta medan kommunen skulle stå för de intagnas kostnader.

1923 fick frågan om ett kommunalt ålderdomshem förnyad aktualitet. Enligt gällande lag skulle nämligen ålderdomshem inrättas i varje fattigvårdssamhälle senast 1929. Frågan togs upp av ordföranden i fattigvårdsstyrelsen, J. Sundstedt. Eftersom företaget ägde så gott som all mark måste Stora Kopparberg kontaktas

om lämplig tomtmark. Det visade sig emellertid att företaget inte ville avstå mark för det planerade ålderdomshemmet. Expropriation måste tillgripas och först 1930 kunde ålderdomshemmet invigas.

Den viktigaste källan för vetskapen om gratialverksamheten är gratiallistor som omfattar åren 1897, 1905, 1908 och 1910—1920. De gratialprodukter som utgick från slutet av 1800-talet till början av 1920-talet var främst mjöl, salt och strömming. Ensamstående änkor erhöll i regel 160 kg mjöl, 13 kg strömming och 20 liter salt per år. Ensamstående män fick dubbelt så stor kvantitet av mjöl och strömming och dessutom 30 liter salt. Gifta män fick 480 kg mjöl, 39 kg strömming och 40 liter salt. Sammanlagt utdelade företaget mjöl till en kvantitet av 18—19 ton varje år. Till detta kan läggas att majoriteten av gratialisterna fick en jordlott att bruka samt ofta ytterligare någon produkt t.ex. hö, ved eller potatis. Dessutom blev det allt vanligare att gratialisterna fick ett blygsamt kontant belopp, oftast nio kronor per år.

Närmare 90 procent av alla gratialister var arbetare eller änkor efter arbetare i järnbruksrörelsen. Endast tre tjänstemän fick gratial under de aktuella åren och av förmännen bara fem. Sammanlagt utgjorde dessa bara fyra procent av alla gratialister.

Sammanlagt erhöll 185 personer gratial. Bland gratialisterna dominerade kvinnorna och bland dessa änkor i åldern 67 år och däröver. De manliga gratialisterna var oftast gifta. Även ensamma barn kunde erhålla gratial.

För männens del ansågs möjligheterna att skaffa inkomst via eget arbete tämligen stora även efter 67 års ålder. Alla bruksarbetare över 67 års ålder fick således inte gratial. Medelåldern på nytillkomna manliga gratialister var 70 år.

Mycket betydelsefullt var att gratialerna inte utbetalades i ett visst penningbelopp utan huvudsakligen utgick i form av vissa bestämda kvantiteter av de olika produkterna. Därigenom berördes inte gratialerna av inflationen. Jämförs värdet av de utdelade gratialerna med en bruksarbetares genomsnittliga inkomst visar det sig att varje gratialist i stort sett fick gratial till ett värde motsvarande en tiondel av en bruksarbetares årsinkomst. Jämförelsen påverkas i sak av att gratialisternas hushåll oftast bestått av endast en person medan de aktiva inkomsttagarna i de flesta fall ingick i ett flerpersonshushåll.

En jämförelse mellan kommunens fattigvård och den av företaget bedrivna gratialverksamheten visar att den senare omfattade flera personer och även värdemässigt klart överskred kommunens fattigvård. Detta tillsammans med det inflytande som bruket hade över fattigvården via sin kassör och förvaltare gjorde att bruket hade ett dominerande inflytande över den sociala verksamheten i kommunen.

Gratialverksamheten hade tveklöst vissa positiva sidor för kommunens invånare. Flera av de personer som fick gratial skulle troligen ej ha beviljats fattigvård eller ej sökt sådan på grund av den sociala förnedring som låg i detta att bli försörjd av fattigvården och av omgivningen bli betraktad som ”fattighjon”. Till det positiva hörde även att kommunalskatten var mycket låg i

Söderfors jämfört med andra kommuner vilket i sin tur främst berodde på de låga utgifterna för kommunens fattigvård. Rent principiellt bör det dock ha varit otillfredsställande för t.ex. kommunalpolitiskt verksamma arbetare att företaget hade ett så stort inflytande över det sociala området där ansvaret huvudsakligen borde ha legat på kommunen. Så länge kommunen inte hade något eget ålderdomshem måste t.ex. bruksförvaltaren varje gång ge sitt medgivande innan en person fick flytta in på ålderdomshemmet.

Företagets utgifter för hälso- och sjukvård översteg från 1895 till 1922 klart de utgifter kommunen hade för samma ändamål. 1924—1925 var däremot kommunens utgifter större än brukets. I medeltal under hela perioden uppgick kommunens utgifter för hälso- och sjukvård till 54 procent av företagets.

Vården av mentalsjuka samt barnmorskans lön utgjorde under hela undersökningsperioden de största enskilda utgifterna för kommunen. Fr.o.m. 1914 tillkom emellertid ytterligare en stor utgiftspost som hade sin upprinnelse i att Uppsala läns landsting år 1913 beslutade att höja avgifterna vid vård å allmän sal på länets sjukhus. En motion om att den höjda avgiften skulle betalas av kommunen väcktes i kommunalnämnden. På framställning av bruksförvaltare Crona utvidgades motionen och kommunalnämnden beslutade föreslå kommunalstämman att invånarna i Söderfors skulle få fri sjukhusvård å allmän sal inom länet. Detta förslag fastställdes därefter på kommunalstämman.

Verkningarna av den fria sjukhusvården blev givetvis ökade kostnader för kommunen. Före 1914 hade varje år fem-sex kommuninvånare fått tillbaka sina utlägg för sjukhusvård. De flesta åren därefter utnyttjades denna rättighet av mellan 55 och 65 personer.

Att företagets utgifter för hälso- och sjukvård i medeltal var nära dubbelt så stora jämfört med kommunens berodde bl.a. på att företaget hade en läkare anställd och fr.o.m. 1904 även en sjuksköterska. Företaget erbjöd fri läkarvård åt alla sina anställda och deras familjer. Läkaren upprätthöll en provinsialläkartjänst vars distrikt omfattade Älvkarleö och Söderfors socknar. Bostad och praktik hade han i Älvkarleö. Enligt kungligt brev från år 1873 hade Söderfors bruk rätt att självständigt utse läkaren.

En gång i veckan reste läkaren till sin mottagning i Söderfors. Bruksbefolkningen i Söderfors ansåg dock att han borde komma till Söderfors två gånger i veckan. 1907 gjordes därför en hemställan hos bruksförvaltningen om detta vilket beviljades. I praktiken kom dock läkaren bara sporadiskt att besöka Söderfors två gånger i veckan.

År 1908 lät företaget inrätta en epidemisjukstuga efter hemställan av kommunalnämnden och som en följd av den difteriepidemi som inträffat i kommunen 1907. Epidemisjukstugan kom vid flera tillfällen till flitig användning t.ex. åren 1913—1915 då epidemier av scharlakansfeber härjade. Efter det att Stora Kopparberg övertagit Söderfors bruk kom bruket även att bekosta sanatorievården för sina anställda. För Söderfors bruks del betydde det att företaget till det av Stora Kopparberg ägda sanatoriet bidrog med omkring tusen kronor från

1908 och några år framöver. År 1922 vistades på brukets bekostnad fem personer på sanatorium till en sammanlagd kostnad av 750 kronor per månad. Den stora skillnaden i belopp mellan de bägge åren beror på att under 1908 var det fråga om ett bidrag men 1922 rörde det sig om faktiska vårdavgifter. Det sistnämnda året, då konjunkturerna för bruket var dåliga, anmodade företaget kommunen att överta sanatorievården. Den i företagets regi bedrivna sanatorievården var baserad på ett frivilligt åtagande och kommunen måste naturligtvis i fortsättningen överta ansvaret för de anställa som var i behov av vård.

Tre perioder kan urskiljas vad gäller företagets utgifter för hälso- och sjukvård räknat i fast penningvärde. Den första perioden sträckte sig från 1895 till 1905. Utgifterna var då ännu låga, i varje fall i förhållande till senare år.

Den andra perioden omfattande åren 1905—1914 och då låg utgifterna på den högsta nivån för att efter 1914 sjunka och stabilisera sig på en något lägre nivå fram till 1925. I 1914 års priser var utgifterna i genomsnitt åren 1895—1904 3 010 kronor och under perioden 1905—1914 7 535 kronor och under åren 1915—1925 5 391 kronor.

De största enskilda utgiftsposterna var läkarens lön och från 1905 även sjuksköterskans lön och hit hörde även fr.o.m. 1908 utgifter för sanatorievården.

Den lön läkaren erhöll i egenskap av företagsläkare uppgick under perioden 1895—1913 till 4 000 kronor. År 1913 anställdes en ny läkare efter den tidigare som avgått med pension. Den nyanställde hade att vara företagsläkare åt förutom Söderfors bruk AB även Skutskärs sågverk med underlydande egendomar. Läkarlönen höjdes till 6 000 kronor varav 4 000 kronor betalades av Stora Kopparberg genom Skutskärsverken. Söderfors bruk betalade drygt en fjärdedel av lönen medan resten föll på Älvkarleö bruk och Harnäs bruk.

År 1883 bildades Söderfors Arbetares Sjuk- och Begravningskassa. Sjukpenning som tidigare utgått till arbetarna från företaget drogs nu in men företaget anslog som kompensation ett årligt bidrag till kassan. Bidragets storlek var 500 kronor år 1895 och 1 000 kronor år 1898. Fr.o.m. 1902 betalade bolaget ut tre kronor per medlem. Bidrag som på detta sätt betalades ut togs från brukshandelns vinstmedel. Sjuk- och Begravningskassans medel förvaltades av bruket och ränta betalades ut av företaget på det innestående kapitalet.

Drygt 90 procent av alla bruksarbetare var medlemmar i kassan. 1902 uppgick medlemsantalet till 422 och steg därefter gradvis för att år 1917 nå sin högsta siffra då 578 arbetare var medlemmar. Arbetarnas avgifter till kassan var till att börja med fem kronor per år men höjdes 1915 till 10 kronor per år. Fram t.o.m. 1914 utgjorde således medlemmarnas andel omkring 60 procent och företagets andel cirka 40 procent av kassans inkomster. Fr.o.m. 1915 ökade medlemmarnas andel till drygt 75 procent.

Enligt Sjuk- och Begravningskassans stadgar skulle sjuk medlem som var oförmögen att arbeta erhålla en krona per dag i högst 90 dagar och därefter i högst 72 dagar 50 öre per dag.

Ytterligare en kassa som förvaltades av bruket var den s.k. Medicinkassan.

När någon blev sjuk och behövde medicin betalades medicinen genom kassan. Avgiften till Medicinkassan var en procent av de anställdas bruttolön. Avgiftens storlek kan jämföras med den statliga direkta skatten, som uppgick till en procent av den beskattningsbara inkomsten. En arbetare som vid sekelskiftet tjänade 900 kronor per år fick efter taxeringsmyndigheternas avdrag om 450 kronor betala 4:50 kronor i statlig skatt men en procent av 900 kronor, d.v.s. nio kronor i avgift till Medicinkassan. Lägger man därtill sex kronor i avgift för Sjuk- och Begravningskassan finner man att sjukförsäkringsavgifterna var betydligt större än den statliga skatten. Den kommunala skatten var dock betydligt högre och åren kring sekelskiftet betalade man i Söderfors ungefär 30 öre per fyrk vilket i vårt exempel skulle betyda 45 x 30 öre = 13:50 kronor i kommunalskatt.

När fackföreningsrörelsen i slutet av 1800-talet växte fram i Sverige mötte den ett mycket hårt motstånd från arbetsgivarhåll. Inte minst var det fallet vid järnbruken där den patriarkaliska andan var mycket stark. Avskedanden och trakasserier gentemot de modiga som vågade gå med i fackföreningen var synnerligen vanligt. Särskilt hårt drabbades givetvis fackföreningarnas initiativtagare.

I Söderfors kunde vid tiden för sekelskiftet ingen öppen agitation för en fackförening försiggå med mindre än agitatorn riskerade både sitt arbete och sin bostad. I smyg förekom däremot agitation i form av skrifter som delades ut till arbetarna. Det kompakta motståndet från bruksförvaltningens sida gjorde att en del arbetare först gick med som medlemmar i Metallarbetareförbundets avdelning i Gävle.

I mars 1903 begärde de ledande för agitationskampanjen i Söderfors hjälp från fackföreningen i Gävle. En månad senare ägde ett möte rum på en plats utanför själva brukssamhället. Mer än 200 personer hade slutit upp och innan man skildes åt hade en fackförening bildats. Redan vid starten fick den nya fackföreningen 114 medlemmar och var tre dagar efter bildandet uppe i 185 medlemmar.

Tidningen Arbetarbladet, som fått direktiv från Metallarbetareförbundet att inte göra alltför stor affär av fackföreningsbildandet i Söderfors, gick stick i stäv mot de framförda önskemålen. I en artikel redogjorde tidningen utförligt för föreningsbildandet. Artikeln innehöll även ett hätskt angrepp på bruksförvaltare Crona. Motangreppet lät inte vänta på sig. I en skrivelse hotade brukets disponent P.G. Tamm fackföreningsmedlemmarna med avsked och vräkning ur företagets bostäder om arbetarna inte gick ur fackföreningen. Medlemmarna fick underteckna ett kontrakt att inte tillhöra någon fackförening och inte syssla med fackligt arbete. Alla utom åtta medlemmar undertecknade kontraktet.

Den fackliga och politiska agitationen fortsatte emellertid och 1907 bildades på nytt en metallarbetarefackförening i Söderfors. Det gamla kontraktet som förbjöd medlemskap i fackföreningen hade dessförinnan makulerats. Arbetarnas organisationsrätt hade nu blivit erkänd även av bruksförvaltningen i Söderfors.

I slutet av år 1907 var 55 procent av arbetarna medlemmar i fackföreningen, men genom en kraftig medlemsavtappning under åren fram till första världskriget kom det att dröja ända till 1921 innan avdelningen åter kunde visa upp en 50-procentig anslutning bland arbetarna.

Konflikterna mellan bruksförvaltare Crona och fackföreningen blev många. Särskilt gäller detta för åren 1908—1909 och åren 1920—1923. De flesta konflikterna gällde lönefrågor och arbetstidens längd men även andra tvistefrågor förekom, t.ex. det berättigade i avskedanden av arbetare.

Det patriarkaliska systemet var omkring sekelskiftet 1900 och dessförinnan karakteristiskt inte bara för Söderfors bruk utan för hela det svenska bruksväsendet. Systemet innebar att ägaren till bruket genom sin ekonomiska och politiska makt och sociala ställning hade ett närmast diktatoriskt välde över sina anställda. Ofta var det dock som i Söderfors i första hand förvaltaren och ej ägaren som utövade den diktatoriska makten. Å andra sidan innebar patriarkalismen även ett visst ansvar för den anställdes mänskliga situation. Detta visade sig t.ex. vad beträffar omhändertagandet av äldre personer liksom av sjuka men också ifråga om anskaffandet av förnödenheter. De bidrag som företaget lämnade var otvivelaktigt små men var å andra sidan fullt jämförliga med vad samhället hade att erbjuda i form av social omvårdnad.

Det trygghetsmoment som de nämnda förmånerna innebar kan ha spelat en, i förhållande till de blygsamma penningbeloppen, ganska betydande roll; man kan jämföra med den effekt som jämförelsevis obetydliga försäkringspremier kan få för försäkringstagarens känsla av trygghet.

Ett av skälen att inte vara nöjd med det patriarkaliska systemet var att självbestämmanderätten saknades. De anställda var oftast helt beroende av företaget och förvaltarens välvilja. Det politiska systemet var så utformat att även bestämmanderätten på det kommunalpolitiska planet var beskuren för inkomsttagare med låga inkomster. Med en viss överdrift kan sägas att företagets ledning efter eget skön kunde leda kommunens angelägenheter.

Under 1900-talets första decennium började det patriarkaliska väldet att på allvar ifrågasättas i Söderfors i samband med att föreningsrätten blev erkänd. Från omkring 1910 och fram till omkring 1925 kan man i Söderfors tala om en övergångstid. Övergångssituationen karakteriserades av att det gamla patriarkaliska systemet, vars främste företrädare var bruksförvaltare Crona, till en del växte bort i slutet av perioden. Samtidigt började ett nytt mera demokratiskt system, företrätt av arbetarnas organisationer att uppträda, och organisationerna började ställa krav som bara ett par årtionden tidigare skulle ha betraktats som orimliga. Därmed är inte sagt att organisationerna fick igenom alla sina krav.

Det nya sedan arbetarnas organisationer blivit etablerade i Söderfors var att Crona inte längre ensam och utan protester kunde styra och ställa helt efter eget huvud. Relationerna mellan Crona och fackföreningen visar med all tydlig önskvärdhet att det var fråga om ett övergångsskede mellan två samhällssystem. Bruksförvaltarens sätt att agera verkar ibland ganska förbryllande. Å ena sidan

ville han vara den som bestämde utan att lyssna efter fackföreningens åsikt och kunde i värsta fall i förtäckta ordalag hota med repressalier om han ej fick sin vilja igenom, å andra sidan ville han uppenbarligen de anställdas bästa och kunde göra långtgående eftergifter ibland mot sina överordnades vilja.

Ett fängslande exempel kan hämtas från 1910 då Crona sänkte lönerna för vissa arbetare som genom en investering av företaget lyckats höja sina inkomster men som Crona ansåg vara för höga. Samtidigt höjde han lönerna för andra arbetare som enligt hans mening hade för låg lön. Fackföreningen protesterade mot hans agerande eftersom det stred mot avtalet. Cronas patriarkaliska handlingssätt påminner dock om solidarisk lönepolitik dock med den viktiga skillnaden att det var arbetsgivarrepresentanten som ensam bestämde lönernas storlek och fördelning.

Vid sekelskiftet var den kommunala rösträtten graderad både i städer och i landskommuner. Före år 1900 fanns det i landskommuner ingen begränsning av antalet röster; ett bolag eller en enskild person kunde ha hälften eller mer av en kommuns sammanlagda röstetal. För att överhuvudtaget få rösta krävdes dock en lägsta taxeringsbar inkomst om 500 kronor. I landskommuner fick man en röst för var tionde krona beskattningsbar inkomst.

År 1900 antog riksdagen två maximigränser för röstetalet i landskommuner. De innebar att ingen röstägare skulle få rösta för mer än en tiondel av hela fyrktalet i kommunen eller ha mer än 5 000 röster. Nästa gränsår i utvecklingen mot allmän och lika rösträtt var år 1909, då riksdagen lagstiftade om den 40-gradiga skalan, d.v.s. antalet röster begränsades till högst 40 per röstägare. År 1918 slutligen fastställde riksdagen att varje röstberättigad medborgare endast skulle ha en röst vid kommunala val.

I ett fåtal av alla Sveriges landskommuner hade en röstägare före år 1900 hälften eller mera av kommunens sammanlagda röstetal. I Söderfors uppgick under perioden 1895—1909 företagets fyrktal som mest till 43 procent år 1901. Riksdagens beslut år 1900 innebar dock att företaget i praktiken endast fick rösta för 5 000 röster vilket motsvarade 13,5 procent av kommunens totala reducerade röstetal. Söderfors bruks andel av kommunens röstetal minskade för övrigt från 13,5 procent år 1901 till 8 procent 1909.

De röstägare som hade stora röstetal drabbades givetvis hårdast av reformen 1909. Vid en jämförelse mellan åren 1909 och 1910 finner man, att de högsta tjänstemännen och Söderfors bruk tillsammans hade 26 procent av röstetalet i kommunen (37 procent av fyrktalet = det oreducerade röstetalet) år 1909 men bara knappt 10 procent året efter. Yrkesgruppen "övriga arbetare" hade 1909 48 procent av kommunens röstetal (39 procent av fyrktalet) och ökade 1910 sin andel till 67 procent av röstetalet. Därmed hade arbetarna fått en absolut majoritet vid kommunala val i Söderfors.

Två partier hade under undersökningsperioden lokalavdelningar i Söderfors, nämligen Söderfors socialdemokratiska arbetarkommun bildad 1910 samt Söderfors kommunistiska arbetarkommun bildad 1921 och föregången av Söder-

fors socialdemokratiska vänsterförening bildad 1917.

Under den aktuella tidsperioden har sammanlagt 162 personer haft minst en kommunal förtroendepost i Söderfors. Av dessa har 101 personer endast innehaft ett enda uppdrag, 28 personer har haft två uppdrag, 11 har haft tre medan 22 haft fler än tre uppdrag. Endast 86 personer har dock haft förtroendeposter i vad som skulle kunna betecknas som kommunalpolitiskt tunga organ.

Ingen annan person hade så många kommunala förtroendeuppdrag som just bruksförvaltare Crona, vilken hade sammanlagt ett tjugotal olika uppdrag. Många av dessa uppdrag hade Crona under ett flertal år. Han var t.ex. ledamot av kommunalnämnden under hela undersökningsperioden och ledamot av taxeringsnämnden 1897—1925. Då Crona slutade sin anställning som bruksförvaltare 1925 hade han åtta olika kommunala förtroendeuppdrag.

För vart femte år med början 1895 undersöktes personuppsättningen i varje kommunal nämnd och styrelse. Perioden innebar en mängd förändringar. Kretsen av förtroendevalda ökade således högst väsentligt från år 1895 till 1925 delvis beroende på att antalet organ och därmed även antalet förtroendeposter ökade. 1895 sköttes kommunens viktigaste organ av endast 11 personer varav sex högre tjänstemän samt bland annat två arbetare tillhöriga yrkesgrupp 5. Antalet tunga organ var då sex. 1905 var antalet förtroendemän 16 men yrkesgrupp 5 representerades fortfarande av endast två personer medan de högre tjänstemännen hade fem representanter. Bara fem år senare var sju av 20 förtroendemän arbetare tillhöriga yrkesgrupp 5 medan drygt hälften av de förtroendevalda 1915, 1920 och 1925 tillhörde yrkesgrupp 5. Antalet högre tjänstemän varierade mellan fyra och sju vilket innebar att deras andel av det totala antalet förtroendemän minskade från drygt 50 procent 1895 till 10 procent 1925.

1925 uppgick antalet tunga förtroendeorgan till 14 och antalet förtroendemän var 45.

Den beskrivna utvecklingen är nära förbunden med dels de reformer som genomfördes på rösträttens område dels med den socialdemokratiska arbetarkommunens verksamhet i Söderfors. Som exempel på det senare kan nämnas att 1911 var sju av de sammanlagt 20 ledamöterna i tunga kommunala organ socialdemokrater. 1925 hade 27 av den socialdemokratiska arbetarkommunens medlemmar förtroendeposter i sådana organ. Det innebär att det sistnämnda året var 61 procent av de förtroendevalda i Söderfors socialdemokrater.

De i många avseenden genomgripande förändringar som ägde rum i det svenska samhället under perioden 1895—1925 avspeglade sig även i Söderfors. Det vid periodens början starkt traditionsbundna och relativt isolerade samhället genomgick en långsam förändring på olika områden. Uppgifter som tidigare skötts av bruket övertogs successivt av kommunen. Exempel på detta kan hämtas från hälso- och sjukvården, liksom från det sociala området där företaget i början av 1920-talet upphörde med att dela ut gratialer. Andra exempel kan hämtas från det kommunalpolitiska planet. Den fackliga och politiska arbetarrörelsens växande styrka återspeglas i den förändrade sammansättningen av

kommunala nämnder och styrelser. Vid sekelskiftet hade några av de högsta tjänstemännen i Söderfors en stark position i det kommunalpolitiska livet, samtidigt som arbetarna spelade en underordnad roll. 1920 hade emellertid arbetarna helt övertagit den kommunalpolitiska makten i Söderfors och 1925 återfinns ingen av de högsta brukstjänstemännen bland de kommunalt förtroendevalda.

Skillnaden mellan 1890-talets patriarkaliskt styrda brukssamhälle och det samhälle som vid mitten av 1920-talet hade förlorat många av sina tidigare mest karakteristiska drag är påfallande. Kommunens och de enskilda individernas ekonomiska beroende av bruket var nästan lika stort 1925 som 1895 men företagets direkta inflytande över kommunens politiska och sociala liv var avsevärt reducerat jämfört med 1895. På område efter område är mönstret ensartat: företagets inflytande över kommunen och de enskilda människorna avtar under undersökningsperiodens gång. Detta bör främst ses som en följd av utvecklingen i samhället i stort t.ex. ifråga om de förändrade rösträttsbestämmelserna vid kommunala val, men kan i någon mån även ses som en följd av ett minskat intresse från företagets sida att engagera sig i de kommunala angelägenheterna. Det var dock förvånansvärt långt fram i tiden som man från bruksledningens sida i vissa fall sökte bromsa utvecklingen genom att hålla fast vid det gamla mönstret. Det gäller t.ex. bruksförvaltningens motstånd mot kommunens planer på att bygga ett eget ålderdomshem eller för att ta ett annat exempel nämligen bruksledningens negativa inställning mot befolkningens önskemål om att få köpa en tomt för att kunna starta en kooperativ affär i Söderfors. Båda byggnaderna blev färdiga 1930. Dessa båda exempel visar — i all sin enkelhet — att företaget ännu 1925 hade kvar en del av sitt inflytande över kommunen och dess invånare på områden som inte tillhörde järnbrukets egentliga verksamhetsområde.

Summary

The object of this work is to describe and analyse the relation between Söderfors bruk on the one hand and Söderfors Commune on the other hand, to the members of the Söderfors Commune and thereby examine the social, economic and political circumstances in Söderfors during the period 1895—1925.

Söderfors bruk, founded in 1676, is situated on Dalälven in north Uppland. During the first years of business the ironworks only produced anchors. In 1686 the ironworks was authorized to produce rod iron, and to-day Söderfors bruk is a modern specialised ironworks.

In 1872 the family owned ironworks, Söderfors bruk, was made a company. At the beginning of the 1900's the sale of the ironworks was brought to the fore and realized in 1907 when it was bought by Stora Kopparbergs Bergslags AB. The number of inhabitants in the Commune was 1584 in 1895 and rose to 2305 in 1925. The number of employees at the ironworks were the following: 1895 410, 1905 518, 1915 557 and 1925 570.

At the turn of the century Söderfors was a relatively isolated community bound by tradition. In this respect it can be considered as a rather typical example of conditions in other ironworks communities at this time.

The ironworks was the major employer and all the inhabitants of the Commune were directly or indirectly dependent on the company. With some exaggeration one can claim that, at the turn of the century, every decision of importance to the community had first to be approved by the ironworks manager.

The ironworks manager during the greater part of the period under study was Fritz Crona. He came to Söderfors as a clerk in 1894, advanced quickly and became manager in 1900 and a director in 1917. Up until his retirement in 1925 he was the personification of the old patriarchal system, governed the ironworks with a firm — perhaps rather hard — hand, and participated lively in communal politics. No other person had so many communal commissions of trust as Fritz Crona. During the entire period of his time in Söderfors he was for example a member of the council.

I have divided the population into six different categories: 1. Higher-grade officials. 2. Lower-grade officials. 3. Farmers with subsidary means of livelihood. 4. Foremen, smiths and forgers. 5. Other workers. 6. Those who neither practised nor had a trade.

Between the years 1895—1925 half the population from the age of 16 and over were employed. The majority were either engaged in the iron industry, or in farming with subsidary means of livelihood. From 1895 until 1925 the number of workers doubled whilst the number of officials increased even quicker. During the

entire period the category "foremen, smiths and forgers" comprised hardly 30. The lack of increase in this group was probably due to the technical development which made many of these old craftsmen superfluous.

The higher-grade officials had the highest real wages. But it is remarkable that there was a substantial decrease in the real wages of this group during the period 1905—1925. The explanation for this is that there were many newcommers to this profession whilst their salaries were lower than those who had been in the profession since 1895.

The wages of those employed in farming with subsidary means of livelihood were more-or-less unchanged. The category "other workers" had its highest real wages in 1915 whilst the remaining categories had an increasing real wage.

The category "other workers" had a lower wage in 1925 than in 1915. The reason that real wages were lower was due to extensive unemployment in Söderfors in 1925 and several other years during the 1920's. Large wage differences existed between the different professions but these differences were smaller at the end of the period under study.

Until the end of 1893 it was a normal procedure for the employees to receive free accommodation, milk and potatoes as part of their wages. It was also common that one received a meadow and a plot of land to cultivate. Other products which could constitute part of the wage were firewood, hay and straw. Employees who for some reason did not receive natural products could take cash instead.

In 1894 the Board of Söderfors bruk decided to abolish the system of wages in kind with the exception of rent-free accommodation. In 1909 even the system of rent-free homes ceased to apply.

In 1908 the Foundry Federation reached its first national agreement with the trade union concerned. The agreement covered the years 1908—1916 and thus wages were not adjusted during this period. The agreement also included regulations concerning the relief of natural benefits. The benefits that were part of the wages were to be exchanged for higher wages. At every ironworks a committee was to estimate the value of the natural benefits. Instead of receiving products "in natura" the employees should be able to buy them from the company at a price agreed on by the valuation committee. A fixed price for former natural benefits was to apply during the period of the agreements duration.

If the prices laid down by the committe were too low in relation to the market value, this meant that increase of the cash payment wages was too low. However, it is important to point out that if inflation forced prices up, the low estimation of the value of firewood, milk and rents was of great significance for the workers as these products constituted a large part of a workers budget. And it is this that happened.

As early as the 1750's the company started to give economic support, so-called "gratial" to widows and the aged. To begin with this support was paid in cash but towards the close of the 18th century it was more often given in the form of natural benefits.

From the end of the 1880's until the 1920's the products which constituted this support were primarily flour, salt and herring. Most of the gratial-takers also received a part of a meadow and a piece of land from the ironworks. Some gratial-takers received cash, often 9 Sw Crs per annum. The most inportant gratial product was flour, and the annual distribution was 18—19 metric ton. Salt and herring were also distributed in considerable amounts. The dominating group of gratial-takers were widows, particularly those over the age of 67. The male gratial-takers were for the most part married, which is why, in practice, even married couples recieved "gratial". Orphans could also be gratial-takers.

Nearly 90 % of all gratial-takers were the workers or widows of those formerly employed in the iron industri. During the 1900's only three officials and five foremen recieved "gratial".

The possibility of earning an income was very limited för both young women with small children and for elder single women. Despite this small proportion of widows did not receive gratial even though their husbands had worked in the iron-industry all ther lives. These widows were as a rule younger than 67 and had no children at home which is why they probably were regarded as able to support themselves.

The men on the other hand had plenty of opportunities of earning an income through their own work even after they were 67 years of age. Consequently not all foundry workers over the age of 67 received gratial. The average age of male gratial-takers was 70.

It was very significant that "gratial" was not paid in cash but basically in the form of certain agreed quantities of the different products. Thereby the gratial products were not affected by inflation. A comparison of the value of the gratial products with an ironworks workers average earnings shows that, in the main, every gratial-taker received gratial to a value corresponding to one tenth of a foundry worker's annual salary.

A comparison between the Commune's public assistance and the company's gratial system shows that the latter comprised more people and clearly exceeded the renumerative value of the Commune's assistance. The cashier of Söderfors bruk was for a long period chairman of the Public Assistance Committee and in addition to this the company was also represented by the foundry manager. This meant that the company had a dominating influence on the Commune's policy regarding social assistance.

It is probable that the Commune's expenses for public assistance would have been appreciably higher if the company had not had a gratial system.

Consequently Söderfors Commune's expenses for public assistance were for a long time the nations lowest. In several cases people were denied public assistance with reference to the fact that they were entitled to "gratial", or that they would probably receive it.

Clearly the gratial policy had positive effects for the Commune's inhabitants. Several people who received gratial would probably not have been granted public

assistance or applied for assistance due to the social degradation to be found in being supported in this manner and being regarded as "paupers". A positive effect was that, compared to other communes, the taxes were low in Söderfors. This can be related to the relatively low expenses incurred by the Commune within other sectors where the company also intervened economically.

The number of adults receiving public assistance in Söderfors varied from between twenty to forty a year. About 10 children a year were directly supported by public assistance. It was women and especially widows who topped the list of the number of adults receiving public assistance.

The two most important types of public assistance in Söderfors were lodgings for those receiving public assistance and the so-called "fattiglott".

Until the end of 1909 fattiglott consisted almost exclusively of products from the company's shop, which was the only one in the community. The following year the value of the fattiglott was increased and approximately a third of the total value was then paid in cash. In 1915 the council decided that those receiving public assistance, i.e. those who had fattiglott should no longer be given food in agreed quantities but that they should buy the items they themselves desired for an amount not exceeding 80 Sw. Crs. per annum. 1924 saw a change in the situation as the majority of those who had formerly received fattiglott were given an additional communal pension. This additional pension was paid entirely in cash.

Accommodation for public assistance-takers was most usual in the case of children. Adults, primarily women were accommodated in the so-called "widows house", owned by Söderfors bruk. Older workers were permitted to keep their homes. Consequently the question of building an old people's home was not brought up until 1914. A suggestion regarding the building of a communal home for the aged was then discussed on the council but before a decision was made the ironworks' Board had made one of their own premises available and equipped it as an old people's home. The Commune was offered rent-free premises, free firewood and electricity and in addition the company was prepared to pay the housemothers's salary. On the other hand the Commune was to maintain and support the old people. However for the inhabitants of the Commune this was not an entirely satisfactory solution. As long as the company and not the Commune owned the old people's home, the management had to give its consent before a person could be admitted to the home.

In 1923 the question of a communal home for the aged was brougth up again. A committe was appointed and given the task of investigating and presenting suggestions regarding the matter. But it was not until December 1930 that the home for the aged was opened.

It was not directly unusual for companies to be involved in public assistance. This basically applies to the 1800's but one can find examples of such involvement during the first decades of the 1900's too. This occurred particularly in smaller communities where one industry dominated the labour market.

The health and medical services in Söderfors were not only paid for by the state

and the County Council but also by the Company and private individuals. The Communes expenses for health and medical care during the last years of the 1800's and the first decade of the 1900's are relatively modest compared with the company's. The largest post for the Commune was the care of the mentally ill and the salaries for midwives. In 1913 a very remarkable decision was made regarding the Commune's health and medical services. Uppsala County Council decided to increase the fee for public wards in the county's hospitals from 1914. This decision induced two of the members of the council to submit a petition to the district council suggesting an increase in communal taxes. The idea was that the Commune could then pay the difference between the former fee and the new. The council was unanimous on this point and went even further than the two members who had raised the question. Following a proposal from the ironworks' manager, Fritz Crona the council decided to recommend the Commune's meeting that the inhabitants of Söderfors be given free hospital care in public wards throughout the county. This decision was also passed by the Commune's meeting. A very unusual, but att the same time exceedingly important and far-sighted decision had thereby been made. The result of this free hospital care was of course increased expenses for the Commune. Prior to 1914 only a handful of the Commune's inhabitants had been refunded for hospital care. During most of the following years between 55 and 65 people made full use of this right.

The ironworks' costs for medical care were relatively high as the company paid the doctors fees for their employees and their families. Consequently the company had employed its own doctor. The doctor, who was also a county medical officer and whose district included the parishes Älvkarleö and Söderfors, was appointed by Söderfors bruk in accordance with a Royal decree dated 1873.

Since 1883 the ironworks doctor lived and worked in Älvkarleö approximately 30 kilometers from Söderfors. This meant that the doctor had to travel to his surgery in Söderfors once a week. However the foundry-estate employees in Söderfors considered that the doctor ought to have his surgery in Söderfors twice a week and in 1907 proposed this to the ironworks' manager. Their proposal was granted. In 1904 the ironworks employed a nurse who was assigned to Söderfors. Her salarey, together with that of the doctors were two of the largest posts in the ironworks' medical service. Their salaries comprised approximately half of the total costs.

In 1908 the company equipped a cottage hospital for infectious diseases at a cost of 2.379 Sw. Crs. This cottage hospital was the result of a proposal from the district council following a diptheria epidemic in the Commune in 1907. The cottage hospital was on several occassions well-frequented, for example from 1913—1915 when epidemics of scarlet-fever raged in the Commune. Following the take-over of Söderfors bruk by Stora Kopparberg, the company even paid for the sanatorium treatment of its employees. This cost Söderfors bruk approximately 1000 Sw. Crs. per annum from 1908 and for the next few years. In 1922 when the economic situation was bad, the company asked the Commune to take over the

costs for the patients at the sanatorium. At that point five people were being treated for chest diseases at a total monthly cost for the company of 750 Sw. Crs. The company had no obligation to pay for the sanatorium treatment of their employees as it was a voluntary undertaking on their part. At this point the Commune had no other choice than to take over the responsibility for those living in the Commune who needed sanatorium treatment.

In 1883 the Söderfors Worker's Sickness and Burial Fund was founded. Sick-pay which had formerly been received by the workers was now abolished, but the company contributed annually to the fund as a form of compensation. The annual contribution was 500 Sw. Crs. in 1895 and 1000 Sw. Crs. in 1898. From 1902 the company paid 3 Sw. Crs. per member. It was the profit from the ironworks shop which paid for this type of contribution. The assets of the Sickness and Burial Fund were administered by the company and the foundry paid interest on the remaining capital.

Nearly 90 % of all the workers were members of the fund. In 1902 the number of members was 422 and gradually rose after this until in 1917 it reached its highest point with 578 members. At the start the workers paid 50 öre a month but this fee increased later and at the beginning of the First World War it had risen to 1 Sw. Cr. per month.

Another fund administered by the ironworks was the so-called "Medicine Fund".When somebody fell ill and needed medicine, this was paid for through the fund. The fee for the "Medicine Fund" was 1 % of the employee's gross earnings. The fee can be compared with national taxes which amounted to 1 % of the taxable income. A worker who at the beginning of the 1900's earned 1.200 Sw. Crs. per annum paid 7:50 Sw. Crs. in national taxes but 12 Sw. Crs. to the Medicine Fund. If one adds the 6 Sw. Crs. the fee for the Sickness and Burial Fund one finds the sickness insurance fees were double the amount paid in national taxes.

When the trade union movement developed in Sweden at the end of the 1800's it was strongly opposed by the employers, and especially at the ironworks where the patriachal atmosphere was very strong. Dismissal and harassment were the usual medicine for the plucky who joined the union. Those who were hit particularly hard were naturally the initiators of the union.

At the turn of the century no open agitation came about in Söderfors without the agitators standing the risk of loosing their jobs and homes. On the other had under-ground agitation came about in the form of brochures distributed to the workers. The compact opposition from the ironworks' management led a number of workers to join the Gävle branch of the Union of Metal Workers.

In March 1903 the leaders of the agitation campaign in Söderfors asked for support from the union in Gävle. A month later a meeting took place outside the ironworks community. More than 200 people assembled and before the meeting closed a union had been formed. 144 people joined the union immedeately and three days after it had been formed it had 185 members.

The paper "Arbetarbladet" which had been asked by the Union of Metal Workers not to make too much of an affair of the newly formed union in Söderfors did the exact opposite. In an article the paper gave a detailed account of the forming of the union. The article also spitefully attacked the ironworks manager Fritz Crona. The counter-attack was not long coming. In an article the ironworks' owner, disponent P.G. Tamm threatened the members of the union with dismissal and eviction from the company's houses if they did not leave the union. The members were forced to sign a contract saying that they did not belong to any union at all and were not involved in union work. All but eight members signed the contract.

However, the workers did not give up hope of forming a trade union, and 1907 saw a new union for metal workers in Söderfors Prior to this old centract wich forbade membership in the union had been annulled. The workers right to be tradeunion members had now been accepted by the ironworks management i Söderfors.

109 workers had asked for membership during the first month following the organisation of the new branch. Membership increased steadily after this and at the turn of the year 1907—1908 the number of members was 291. However, the first six months of steadily increasing membership changed in the opposite direction in 1908. At the close of 1908 the number of members had falled to 223. This negative trend continued during the next few years and reached rock bottom in the autumn of 1912 when only 91 workers were registered members.

However this development took a turn for the better but it was not until December 1923 that the union membershsip was greater than six months after the initial organisation of the Söderfors branch.

At the close of 1907, 55 % of the workers were members were of the union, but due to the drastic decline in membership during the year up until the First World War, it took the branch until 1921 before it could claim a 50 % membership among the workers. There were many conflicts between the ironworks manager Fritz Crona and the trade union. This is especially true of the years 1908—1909 and 1920—1923. Most of the conflicts concerned salaries and hours of work but even other disputes, for example the right to dismiss workers.

The years from 1910—1919 were a relatively stable period for the labour market at the Swedish ironworks. The development at Söderfors did not in principle differ from the general development at ironworks in the main.

The most serious conflicts were apparent during the years 1910 and 1912 and were mainly disputes concerning salaries and rents för company-owned accommodation. At the turn of the century the right to vote was graduated both in towns and rural communes. Prior to 1900 there was no limitation for the number of votes in rural communes. This meant that a company or a private individual could hold half or more of the Commune's total number of votes. In 1900, however, riksdagen (the parliament) fixed two maxima for the number of votes in rural communes. This implied that no "vote-owner" could vote for more than 1/10 of

the total votes in the commune and at the most 5000 votes.

The next step in the development towards universal suffrage and the equal right to vote was in 1909 when riksdagen passed legislation on the forty degree scale, i.e. the numbers of votes were limited to a maximum of 40 per vote-owner. In 1918 riksdagen finally passed a reform wich gave only one vote to every person entitled to vote in the communal elections.

In a few of Swedens rural communes, prior to 1900, a vote-owner had more than half of the commune's total number of votes. In Söderfors during the period 1895—1909 the company's number of votes (fyrktal) amounted to 43 % at the most in 1901, but legislation had then been changed so the actual figure counted in percent was considerably lower.

Naturally it was the vote-owner who had the largest number of votes who were hit the hardest by the 1909 reform. A comparison between the years 1909 and 1910 shows that in 1909 the highest officials at Söderfors bruk had 26 % of the number of votes in the Commune (37 % of fyrktalet = the unreduced number of votes) but scarcely 10 % the following year. The category "other workers" had 48 % of the Commune's number of votes in 1909 (39 % of fyrktalet) and increased their share in 1910 to 67 %. Thereby the workers had an absolute majority in the Communal elections in Söderfors.

During the period under study two political parties had local branches in Söderfors, namely the Söderfors Democratic Labour Party's labour union, founded in 1910, and Söderfors Communist Party's labour union founded in 1921, formerly the Söderfors Social Democratic Labour Party's left wing, founded in 1917. During the period under study a total of 163 people had had at least one post on the council in Söderfors. 101 people had only had one post, 28 persons 2 posts, 11 three posts whilst 22 had had more than tree posts. Only 86 people had however had posts in what could be classified as politically significant organs.

No other person had had so many posts on the council than the ironworks manager Fritz Crona, who had had about 20 different posts, many of which he had held for several years. He was for example a member of the council during the entire period under study and a member of the Assessment Board from 1897—1925. When Crona retired in 1925 he had held eight different posts in the Commune.

Up until the First World War the workers were clearly under-represented in the politically most significant communal organs in relation to other professions, whilst there was an over representation of officials.

In about 1914 the situation changed and more and more workers became politically active within the Commune. This development is closely associated partly with the reforms passed regarding the right to vote and partly the work of the Social Democratic Labour Party's labour union in Söderfors.

These changes which took place in Swedish society during the period 1895—1925 and which in many respects are radical, are reflected in Söderfors

too. This relatively isolated community, so closely bound to tradition experienced a gradual change in different sectors. Matters formerly attended to by the ironworks were successively transferred to the Commune. Examples of this can be seen within the health Service and in social welfare where the company ceased to give gratial support. Other examples can be taken from communal politics. The growing strength of the unions and Labour Movement is reflected in changes made on the council and communal committees. At the turn of the century, it was higher officials in Söderfors who held the major positions in the political life of the Commune and the workers who played a subordinate role. In 1920 the workers had completely taken over communal politics in Söderfors and in 1926 there were no longer any of the highest ironworks officials on the council.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Järnbruksförbundet, Stockholm
Arbetslöner vid järnbruk tillhörande Järnbruksförbundet 1918—1925

Kammararkivet, Stockholm
Inkomsttaxeringslängd för Söderfors 1916

Landsarkivet, Uppsala
Handlingar rörande näringsidkare m.fl.
Inkomsttaxeringslängd för Söderfors 1895—1915, 1917—1926
Mantalslängder 1895—1925

Stora Kopparbergs Bergslags AB's centralarkiv, Falun
Avräkningsböcker för Söderfors Handel 1895—1907
Avräkningsböcker för Söderfors lantgårdar 1895—1918
Gratialbok
Kontrakt mellan Söderfors bruk och vissa tjänstemän
Löneförmåner för anställda vid Söderfors Handel 1907. Volym 2869
Löneförmåner för tjänstemän vid Söderfors bruk 1907. Volym 2869
Reflexioner över Arbetare- och Bostadsförhållandena vid Söderfors. Volym betitlad "Diverse handlingar I och II"
Sammandrag av arbetsförtjänster vid Söderfors bruk
Söderfors bruks kapitalböcker 1895—1918
Söderfors bruks kassaböcker 1895—1925
Söderfors bruks löneböcker 1895—1925
Söderfors bruks styrelseprotokoll med bilagor 1895—1918
Söderfors bruks uppgifter till bevillningsberedningen 1895—1906
Söderfors bruks årsberättelser 1918—1925

Svenska Metallindustriarbetareförbundets avdelning 179, Söderfors
Fackföreningens protokoll 1907—1925
1909 års lockoutkommittés protokoll
1920—1923 års lockoutmötes protokoll med bilagor
G.W. Sporre, Söderfors till A. Frydén, Gävle

Söderfors kommuns arkiv, Tierp
Debiterings- och uppbördslängder för kommunalutskylder 1895—1925
Fattigvårdsstyrelsens kassabok 1919—1925
Fattigvårdsstyrelsens protokoll 1919—1925
Fyrktalslängder 1895—1900, 1905—1914
Förteckning å personer, som under åren 1923—1925 erhållit fattigvårdsunderstöd samt kommunalt pensionstillskott och sjukvårdsbidrag
Kassaböcker för Söderfors kommun
Kommunalfullmäktiges protokoll med bilagor 1919—1925

Kommunalnämndens protokoll med bilagor 1895–1925
Kommunalstämmans protokoll 1895–1925
Markegångstaxa för Söderfors kommun 1912–1920
Markegångstaxa för Örbyhus fögderi 1910–1911
Primärmaterial vid insamling av offentlig statistik (avskrift)
Redogörelse för fattigvården 1895–1922
Röstlängd 1915–1918
Uppgifter angående vissa lantarbetarförhållanden inom Söderfors socken

Söderfors Socialdemokratiska arbetarkommun, Söderfors
Protokoll 1910–1925

Otryckt litteratur

Björkman, Jan Olof, Bruksbor emellan. En sociologisk studie av brukssamhället utförd i Söderfors i Uppland. Lic.avhandling i sociologi. Uppsala 1968.
Liljeroth, E., Harnäs bruk. Historik. Upprättad 1932. Stora Kopparbergs Bergslags AB's centralarkiv, Falun.
Liljeroth, E., Älvkarleö bruk. Historik. Upprättad 1931. Stora Kopparbergs Bergslags AB's centralarkiv, Falun.
Viklund, Ulf, Inkomstfördelningen i Uppsala åren 1924, 1936 och 1962. Ekonomisk-historiska institutionen i Uppsala 1967

Tryckta källor och litteratur

Arbetarbladet 21.4 1903
Bagge, Gösta, Lundberg, Erik, Svennilson, Ingvar, Wages in Sweden 1860–1930, part one. Stockholm 1933.
Bestämmelser gällande för Söderfors Bruks Aktiebolags arbetares olycksfallsförsäkring. Gävle 1899.
Betänkande, underdånigt, med förslag till förordning angående fattigvården i riket m.m. Stockholm 1871
Bidrag till SOS avd. R Valstatistik, Kommunala rösträtten 1871, 1892 och 1904. Stockholm 1874, 1895 och 1907
Blankett nr 44, Svenska fattigvårdsförbundets.
Björkman, Anders, Händelser vid södra forsen. Tierp 1970.
Elmér, Åke, Folkpensioneringen i Sverige. Malmö 1960.
Höjer, Karl, Svensk socialpolitisk histora. Malmö 1952.
Jernarbetaren nr 36 1909.
Jubileumsskrift, 60 år, Metalls avd. 179, Söderfors. Tierp 1967.
Jubileumsskrift, 1910 18/12 1960, Söderfors arbetarkommun. Tierp 1960.
Järnhandlaren nr 5 1938.
Kendall, Mauric George and Babington Smith B., Tables of random sampling numbers. Cambridge 1951.
Lindahl, Erik, Socialpolitik och inkomstfördelning i Sverige. (Socialt Tidskrift, Köpenhamn 1946 nr 10).
Lindgren, John, Tingsten, Herbert, Westerståhl, Jörgen, Svenska metallindustriarbetareförbundets historia, band II, 1906–1925. Stockholm 1948.

Mellquist, Einar D., Rösträtt efter förtjänst? Uppsala 1974.
Montelius, Agda, Samarbete mellan offentlig och enskild fattigvård. (Fattigvård och folkförsäkring. Skriftserie serie 1, Stockholm 1907)
Olsson, Sven, Järnbruksförbundet 1906—1956. Stockholm 1958.
Pontén, Johan, Från kronobarberare till företagsläkare. Örebro 1973.
Reglemente för fattigvården i Söderfors kommun, Kungsgården 1921.
Svensk författningssamling (SFS)
1871:33
1874:114
1883:51
1897:111
1902:84
1907:75
1910:115
1918:422
SOS, Detaljpriser och indexberäkningar 1913—1930. Stockholm 1933.
SOS, Fattigvården.
SOS, U) kommunernas fattigvård och finanser 1895—1925.
Sjöberg, Staffan, Arbetare vid Surahammars järnverk. Löne- och anställningsförhållanden 1936—1969. Stockholm 1973.
Sjöberg, Sven, Söderfors. Stockholm 1956.
Stadgar för Söderfors bruks Begravnings- och sjukhjelpsförening. Gävle 1890.
Svensson, Bengt, Tätorternas gemenskapsformer. (Hundra år under kommunalförfattningarna 1862—1962. Stockholm 1962.)
Söderfors 300 år. Nacka 1976.
Söderfors-notiser 2. Tierp 1945.
Tierpsposten 30.8 1922.
Utredningar, Bostadskommissionens I. 1912—1914 års allmänna bostadsräkningar. Första delen. Stockholm 1920.
Åkerlund, John, Arbetarebostäder vid industriella verk. Stockholm 1917.
Överenskommelse mellan Järnbruksförbundet och vederbörande fackförbund angående arbets- och lönevillkor för arbetarna i järnverkens olika avdelningar. Stockholm 1908.

Tabellbilaga

Tabell B 1. Mantalsskrivna i Söderfors 1895–1925, fördelade på ålder, kön och civilstånd. (Räknat i procent).

År	Civil-stånd	Ålder och kön													
		16–19		20–29		30–39		40–49		50–59		60–66		67–	
		Män	Kv	Män	Kv	Män	Kv	Män	Kv	Män	Kv	Män	Kv	Män	Kv
1895	g			2,8	5,7	7,7	7,7	8,1	5,3	6,1	5,7	2,0	2,0	2,4	2,8
	og	6,9	6,9	9,8	7,3	0,8	0,4	0,4	0,4	0,4				0,4	
	ä					0,4			0,4	0,4	1,2		1,6	1,6	2,0
1905	g			5,0	5,0	12,1	8,7	6,8	8,3	5,0	3,4	2,0	2,4	0,5	1,0
	og	5,0	3,0	11,0	8,0	1,5	2,0				1,0		1,0		
	ä								0,5		2,4	0,5	0,5	1,0	1,5
1915	g			3,3	4,9	9,0	8,2	6,9	4,9	6,5	5,3	2,0	0,8	4,1	2,9
	og	6,9	6,1	9,0	6,9	1,6	1,2	1,2	0,4		0,8	0,8	0,4	0,8	
	ä								0,4		0,4	0,4	0,4	0,4	2,9
1925	g			3,0	4,6	6,8	6,1	9,1	10,0	5,0	7,2	2,7	2,3	2,7	2,3
	og	5,3	6,1	10,0	6,1	1,1	1,5	0,8		0,4	0,4				
	ä								0,4		1,1		2,3	1,5	0,8

Källor: Mantalslängder.

Tabell B 2. Personer inom jordbruk med binäringar i Söderfors. 1895 och 1925.

Titel	1895 Antal individer	1925 Antal individer
Arrendator	7	10
Befallningsman	1	0
Dräng	10	1
Flottningsarbetare	0	5
Flottningsförman	1	3
Fördräng	0	2
Förvaltare	1	0
Husägare	1	0
Inspektor	0	2
Jordbruksarbetare	22	55
Kalvskötare	1	0
Kolare	28	0
Kostillare	2	0
Kusk	1	0
Ladugårdsförman	0	3
Ladugårdskarl	1	1
Mjölkerska	0	1
Mjölkmäterska	0	1
Piga	2	0
Rättare	2	1
Skogsarbetare	0	26
Skogselev	0	1
Skogvaktare	3	4
Slöjdare	1	0
Soldat	2	0
Stallförman	1	0
Stalldräng	2	4
Statdräng	18	9
Torpare	9	9
Torvmästare	0	1
Trädgårdsarbetare	0	1
Trädgårdsdräng	0	2
Trädgårdselev	1	1
Trädgårdsmästare	1	1
Överskogvaktare	1	0
Saknar titel	62	0
Summa individer:	180	144

Källa: Mantalslängd 1895 och 1925.

Tabell B 3. Kumulativ fördelning av hushåll med taxerad inkomst. Realinkomst.

Hushåll procent	1895 Inkomster procent	1905 Inkomster procent	1915 Inkomster procent	1925 Inkomster procent
10	5,0	5,0	4,5	4,6
20	10,8	10,9	9,9	10,3
30	17,2	17,9	16,9	16,8
40	24,1	25,7	24,4	23,8
50	31,8	34,0	32,7	31,2
60	40,5	42,8	41,6	39,3
70	49,8	52,7	51,0	48,9
80	60,0	63,5	61,7	60,0
90	71,5	76,0	74,2	73,2
100	100,0	100,0	100,0	100,0

Källor: Mantalslängder, taxeringslängder.

Tabell B 4. Personer som erhöll lön in natura utöver enbart bostad 1895–1911 fördelade på yrkesgrupper.

År	Yrkesgrupp 1	2	3	4	5	Totalt
1895	11	5	8	17	4	45
1896	14	6	8	15	3	46
1897	13	6	9	15	3	46
1898	16	10	11	15	5	57
1899	12	12	10	17	7	58
1900	12	13	9	17	6	57
1901	14	14	10	15	5	58
1902	14	16	10	22	9	71
1903	16	15	9	24	10	74
1904	16	16	10	17	14	73
1905	14	19	8	21	15	77
1906	15	20	9	19	16	79
1907	15	20	10	15	12	72
1908	13	7	3	1	1	25
1909	13	7	5	1	4	30
1910	10	1	1	0	0	12
1911	7	1	0	0	0	8

Anmärkning: Personer anställda vid Söderfors lantgårdar är inte medräknade, däremot ingår personer som ej direkt har med bruksrörelsen att göra som t.ex. kyrkoherde, lärare och sjuksköterska.
Källa: Sammandrag av arbetsförtjänster. Uppgifter till bevillningsberedningen.

Tabell B 5. a. Antal individer som erhållit fattigvård inom Söderfors fattigvårdssamhälle, fördelade på ålder, kön och civilstånd.

År	Civil-stånd[a)]	Ålder och kön 0–15 Män	Kv	16–66 Män	Kv	67– Män	Kv	Summa
1895	g			1	2	3	2	8
	og	6	2		3		1	12
	ä				9	1	4	14
	Summa	6	2	1	14	4	7	34
1897	g				2	4	2	8
	og	5	6	2	5		1	19
	ä				10	2	5	17
	Summa	5	6	2	17	6	8	44
1899	g				1	3	2	6
	og	5	5	3	4		1	18
	ä				11	2	4	17
	Summa	5	5	3	16	5	7	41
1901	g				2	3	2	7
	og	3	3	2	3			11
	ä				10	2	5	17
	Summa	3	3	2	15	5	7	35

År	civil-stånd	Ålder och kön 0–15 Män	Kv	16–66 Män	Kv	67– Män	Kv	Summa
1903	g							0
	og	4	4	1	4			13
	ä			1	10	5	6	22
	Summa	4	4	2	14	5	6	35
1905	g							0
	og	2	2	1	6			11
	ä			1	8	3	8	20
Summa		2	2	2	14	3	8	31
1907	g				1		1	2
	og	2	3	2	5			12
	ä			1	5	5	10	21
	Summa	2	3	3	11	5	11	35
1909	g			1				1
	og	7	4	1	10	2		24
	ä				7	3	9	19
	Summa	7	4	2	17	5	9	44

Anm.: a) Ingen fattigvårdstagare var under åren 1895 till 1925 skild.
Källa: Söderfors fattigvårdsliggare.

Tabell B 5. b. Antal individer som erhållit fattigvård inom Söderfors fattigvårdssamhälle, fördelade på ålder, kön och civilstånd.

År	Civil-stånd	Ålder och kön 0–15 Män	Kv	16–66 Män	Kv	67– Män	Kv	Summa
1911	g			2				2
	og	4	2	1	10	1		19
	ä				5	4	6	15
	Summa	4	2	3	15	5	6	35
1913	g							0
	og	7	5	2	9	1	1	25
	ä			1	1	5	7	14
	Summa	7	5	3	10	6	8	39
1915	g							0
	og	6	4	3	10	1	1	25
	ä					3	5	9
	Summa	6	4	3	10	4	6	34
1917	g					1	1	2
	og	4	5	3	10	2	2	26
	ä				1	2	4	7
	Summa	4	5	3	11	5	7	35
1919	g			1	1	1	1	4
	og	7	10	2	8	2	3	32
	ä				1	3	3	7
	Summa	7	10	3	10	6	7	43
1921	g							0
	og	13	18	1	8	2	4	46
	ä				5	3	2	10
	Summa	13	18	1	13	5	6	56
1923[a]	g			1	1			2
	og	10	8	4	10	2	2	36
	ä			1	12			13
	Summa	10	8	6	23	2	2	51
1923[b]	g			2	1			3
	og	19	15	4	9	2	2	51
	ä				4	1	2	7
	Summa	19	15	6	14	3	4	61
1925	g			3	1			4
	og	9	8	3	7	2	1	30
	ä				19		3	22
	Summa	9	8	6	27	2	4	56

Anm.: a) Enl. den nyare typen av fattigvårdsliggare. b) Enl. den äldre typen av fattigvårdsliggare.
Källa: Söderfors fattigvårdsliggare.

Tabell B 6. a. Olika slag av fattigvård 1895–1920 i Söderfors kommun. Individer och medianvärde.

År	Fattiglott hel Antal indiv.	kr	halv Antal indiv.	kr	kvarts Antal indiv.	kr	Hjälp till fattiglottsinneh. Antal indiv.	kr	Inackordering Antal indiv.	kr
1895	12	52	8	26	2	13	10	16	5	50
1896	12	53	10	26	0	0	14	24	7	50
1897	12	52	12	26	2	14	12	26	8	100
1898	13	57	11	29	0	0	14	36	6	100
1899	12	64	11	32	0	0	11	27	6	88
1900	11	62	13	31	0	0	14	17	6	100
1901	11	59	13	29	0	0	10	37	6	100
1902	10	59	15	29	0	0	8	25	8	100
1903	10	59	17	30	0	0	11	20	6	88
1904	9	59	17	14	0	0	12	18	6	100
1905	8	63	18	39	4	18	6	15	6	96
1906	7	61	16	31	0	0	2	14	3	100
1907	6	62	13	30	2	15	5	24	6	100
1908	6	69	16	35	0	0	4	17	9	100
1909	7	67	16	34	1	16	4	21	11	100
1910	5	99	17	52	0	0	2	23	12	100
1911	8	100	14	49	2	24	5	20	10	135
1912	8	107	13	53	1	16	4	25	9	183
1913	6	102	12	52	3	22	4	30	11	205
1914	7	106	11	52	0	0	4	22	14	100
1915	7	120	9	59	2	19	3	20	14	174
1916	7	120	10	60	0	0	5	130	14	299
1917	7	120	10	60	0	0	6	93	12	418
1918	12	180	5	90	0	0	5	60	12	360
1919	12	240	3	122	0	0	2	448	13	702
1920	12	240	1	120	1	80	2	443	12	631

Källa: Söderfors kommuns kassaböcker. Fattigvårdsstyrelsens kassabok.

Tabell B 6. b. Olika slag av fattigvård 1895–1920 i Söderfors kommun. Individer och medianvärde.

År	Hjälp till inackorderade personer		Vård och underhåll		Annat slag av understöd	
	Antal indiv.	kr	Antal indiv.	kr	Antal indiv.	kr
1895	0	0	2	13	11	15
1896	1	5	3	40	5	31
1897	3	62	4	55	8	9
1898	3	22	4	30	4	17
1899	2	29	4	81	0	0
1900	2	17	5	30	5	11
1901	3	11	3	40	3	12
1902	3	24	1	30	2	23
1903	1	13	3	9	3	31
1904	2	10	2	65	6	15
1905	1	13	6	40	9	7
1906	2	30	9	33	8	13
1907	3	15	5	50	7	10
1908	2	7	9	78	4	18
1909	3	34	2	80	4	40
1910	1	33	3	125	7	7
1911	1	73	2	100	8	13
1912	0	0	3	100	2	7
1913	2	34	2	100	6	63
1914	2	23	4	43	3	45
1915	3	9	2	90	4	45
1916	4	10	1	150	6	105
1917	0	0	1	150	10	83
1918	1	13	1	180	8	156
1919	0	0	1	300	15	279
1920	0	0	2	165	36	148

Källa: Söderfors kommuns kassaböcker. Fattigvårdsstyrelsens kassabok.

Tabell B 7. a. Fattigvården uppdelad på olika former av understöd samt administration i absoluta tal och i procent av kommunens totala fattigvårdsutgifter.

År	Fattiglotter och kontanta bidrag utan angivande av ändamål		Inackordering		Vård och underhåll		Kläder, tyg och skor		Mjölk		Matvaror förutom mjölk	
	kr	%	kr	%	kr	%	kr	%	kr	%	kr	%
1895	831	44,9	350	18,9	25	1,3	449	24,3	0	0	18	1,0
1896	981	42,8	475	20,7	140	6,1	466	20,3	18	0,8	20	0,9
1897	1 066	39,7	680	25,3	215	8,0	607	22,6	0	0	3	0,1
1898	1 192	41,8	500	17,5	517	18,1	442	15,5	29	1,0	0	0
1899	1 127	46,3	525	21,6	293	12,1	363	14,9	0	0	0	0
1900	1 166	46,2	500	19,8	263	10,4	369	14,6	6	0,2	65	2,6
1901	1 084	47,6	500	22,0	180	7,9	447	19,6	0	0	0	0
1902	1 138	50,4	700	31,0	30	1,3	279	12,4	0	0	0	0
1903	1 201	52,8	550	24,2	165	7,2	224	9,8	65	2,9	0	0
1904	856	39,6	575	26,6	303	14,0	241	11,2	37	1,7	20	0,9
1905	1 317	55,6	467	19,7	343	14,5	211	8,9	2	0,1	0	0
1906	959	47,5	275	13,6	405	20,0	173	8,6	0	0	0	0
1907	825	35,5	909	39,1	325	14,0	142	6,1	38	1,6	43	1,8
1908	1 028	29,0	1 631	46,0	505	14,2	224	6,3	27	0,8	0	0
1909	1 000	26,9	2 045	55,1	185	5,0	197	5,3	7	0,2	60	1,6
1910	1 517	35,9	2 139	50,7	200	4,7	112	2,7	92	2,2	5	0,1
1911	1 598	37,8	2 103	49,7	230	5,4	56	1,3	14	0,3	0	0
1912	1 558	36,8	2 092	49,4	325	7,7	32	0,8	73	1,7	0	0
1913	1 303	28,9	2 313	51,2	356	7,9	107	2,4	73	1,6	0	0
1914	1 311	30,3	2 344	54,1	255	5,9	108	2,5	135	3,1	7	0,1
1915	1 415	25,9	3 415	62,5	180	3,3	43	0,8	100	2,0	25	0,5
1916	2 236	35,0	2 680	42,0	150	2,3	71	1,1	375	5,9	648	10,1
1917	2 424	31,9	3 037	40,0	150	2,0	129	1,7	700	9,2	934	12,3
1918	1 850	25,5	2 280	31,5	180	2,5	93	1,3	802	11,1	1 708	23,6
1919	2 140	18,5	3 480	30,1	300	2,6	363	3,1	1 209	10,5	3 359	29,1
1920	5 878	33,9	4 293	24,8	330	1,9	737	4,3	1 118	6,5	3 361	19,4

Källa: Kassabok för Söderfors kommun. Fattigvårdsstyrelsens kassabok.

Tabell B 7. b. Fattigvården uppdelad på olika former av understöd samt administration i absoluta tal och i procent av kommunens totala fattigvårdsutgifter.

År	Ved		Begravningshjälp		Övriga bidrag		Administration		Summa kr	Summa kr i 1895 års priser
	kr	%	kr	%	kr	%	kr	%		
1895	117	6,3	15	0,8	41	2,2	5	0,3	1 851	1 851
1896	166	7,2	0	0	22	1,0	5	0,2	2 293	2 311
1897	92	3,4	3	0,1	13	0,5	5	0,2	2 684	2 616
1898	90	3,2	28	1,0	29	1,0	25	0,9	2 852	2 655
1899	96	4,0	4	0,2	17	0,7	5	0,2	2 430	2 165
1900	120	4,8	20	0,8	14	0,6	0	0	2 523	2 225
1901	64	2,8	0	0	0	0	0	0	2 275	2 056
1902	34	1,5	66	2,9	10	0,4	0	0	2 257	2 023
1903	67	2,9	0	0	4	0,2	0	0	2 216	1 952
1904	72	3,3	27	1,3	29	1,3	0	0	2 160	1 927
1905	0	0	18	0,8	9	0,4	0	0	2 367	2 068
1906	140	6,9	20	1,0	25	1,2	23	1,1	2 020	1 728
1907	0	0	30	1,3	0	0	13	0,6	2 325	1 892
1908	65	1,8	48	1,4	9	0,3	9	0,3	3 546	2 844
1909	54	1,5	12	0,3	133	3,6	20	0,5	3 713	3 003
1910	106	2,5	8	0,2	9	0,2	32	0,8	4 220	3 416
1911	90	2,2	45	1,1	63	1,5	32	0,8	4 231	3 480
1912	41	1,0	8	0,2	70	1,7	34	0,8	4 233	4 233
1913	107	2,4	27	0,6	199	4,4	30	0,6	4 515	4 515
1914	42	1,0	33	0,8	77	1,8	18	0,4	4 330	4 330
1915	120	2,2	76	1,4	55	1,0	31	0,6	5 460	3 593
1916	91	1,4	0	0	116	1,8	20	0,3	6 387	3 725
1917	140	1,8	0	0	66	0,9	19	0,2	7 599	3 524
1918	140	1,9	25	0,3	121	1,7	42	0,6	7 241	2 403
1919	344	3,0	105	0,9	176	1,5	68	0,6	11 544	3 316
1920	678	3,9	463	2,7	297	1,7	177	1,0	17 332	4 942

Källa: Kassabok för Söderfors kommun. Fattigvårdsstyrelsens kassabok.

Tabell B 8. Söderfors kommuns utgifter för fattigvården 1921–1925. Antal individer som erhållit olika former av understöd. Värde i genomsnitt.

År	Direkta understöd		Inackorderingar		Tillfälliga understöd		Administration och övriga utgifter	Summa kr	Summa kr i 1895 års priser
	Antal indiv.	kr	Antal indiv.	kr	Antal indiv.	kr	kr		
1921	25	718	12	478	1	74	387	24 147	8 049
1922	44	290	14	370	6	425	335	20 825	8 575
1923	57	271	15	448	112[a]	47	4 423	31 854	14 096
1924	40	345	21	364	16	70	767	23 331	10 325
1925	49	272	19	391	12	131	820	23 149	10 070

a) Drygt 100 barn erhöll 1923 kläder och skor på kommunens bekostnad.
Se i övrigt texten i kapitel III.
Källa: Kassabok för Söderfors kommun. Fattigvårdsstyrelsens kassabok.

Tabell B 9.a. Gratialets storlek i kronor fördelat på gratialister efter ålder, kön och civilstånd.

År	Ålder	Ensamstående kvinnor		Ensamstående män		Gifta par		Barn 16 år		Summa gratialister	Fast penningvärde per individ	Summa kronor	Summa kronor fast penningvärde
		Antal	Kronor	Antal	Kronor	Antal	Kronor	Antal	Kronor				
1897	–67	22	1 426					1	150	61	92	4 442	5 623
	67–	22	1 341	6	629	10	896						
1905	–67	29	2 444	1	68					66	81	4 735	5 381
	67–	25	1 315	2	119	9	789						
1908	–67	24	1 702	1	67	3	264	2	102	64	68	4 180	4 354
	67–	27	1 466	3	217	4	362						
1910	–67	28	2 065	1	94			1	50				
	67–	30	1 785	2	187	12	1 671			74	83	5 852	6 160
1911	–67	27	1 997			2	276	1	50				
	67–	30	1 905	4	364	10	1 561			74	89	6 153	6 573
1912	–67	23	1 722			2	310	1	50	68			
	67–	27	1 848	4	536	11	1 758				91	6 224	6 224
1913	–67	21	1 596			2	325	5	229				
	67–	28	1 760	4	552	13	2 159			73	91	6 621	6 621
1914	–67	22	1 984					4	204				
	67–	29	2 331	8	1 358	10	1 769			73	105	7 646	7 646
1915	–67	20	2 291					4	238				
	67–	27	2 517	6	1 091	13	2 651			70	107	8 788	7 511

Källa: Gratialbok.

Tabell B 9.b. Gratialets storlek i kronor fördelat på gratialister efter ålder, kön och civilstånd.

År	Ålder	Ensamstående kvinnor		Ensamstående män		Gifta par		Barn 16 år		Summa gratialister	Fast penningvärde per individ	Summa kronor	Summa kronor fast penningvärde
		Antal	Kronor	Antal	Kronor	Antal	Kronor	Antal	Kronor				
1916	–67	20	2 212	1	64			2	124	72	91	8 618	6 529
	67–	30	2 708	6	906	13	2 604						
1917	–67	21	2 740	1	128			6	293	80	91	12 088	7 282
	67–	32	4 132	7	1 308	13	3 487						
1918	–67	26	3 300					5	430	85	70	13 835	5 963
	67–	33	4 381	9	1 969	12	3 755						
1919	–67	27	4 557			1	83	3	566	90	73	17 534	6 543
	67–	34	5 281	10	2 664	15	4 383						
1920	–67	21	3 936	1	233			1	218	92	78	19 511	7 226
	67–	38	5 572	12	2 966	19	6 586						

Källa: Gratialbok.

Tabell B 10. Antal personer som erhöll gratialprodukter 1897–1920 vid Söderfors bruk fördelade på de olika produkterna. För mjöl, salt och strömming har kolumnerna 1–3 i tabellen använts för att beteckna de kvantiteter av respektive produkt som ingick i baskombinationerna. Kolumn 4 motsvarar övriga kvantiteter.

År	Ängslott	Hölott	Jordlott	Rågmjöl 1[a] 160 kg	Rågmjöl 2[a] 320 kg	Rågmjöl 3[a] 480 kg	Rågmjöl 4	Rågmjöl Totalt	Potatis	Salt 1 20 l.	Salt 2 30 l.	Salt 3 40 l.	Salt 4	Salt Totalt
1897	38		44	25	22	4	7	58	8	26	13	1	6	46
1905	20		24	27	21	7	9	64	7	28	18	3	10	59
1908	16		22	32	18	6	6	62	7	33	16	2	5	56
1910		19	54	36	18	14	4	72	9	36	15	6	9	66
1911		18	53	36	17	14	4	71	11	37	17	7	5	66
1912		17	49	36	13	14	3	66	11	37	20	6	2	65
1913		16	51	35	14	17	3	69	12	35	20	11	2	68
1914		16	48	38	15	14	2	69	14	39	16	11	2	68
1915		15	50	34	13	18	1	66	12	34	13	17	1	65
1916		14	44	37	13	17	1	68	17	37	13	16	1	67
1917		14	47	39	16	15	3	73	16	39	16	13	2	70
1918		10	47	37	17	15	5	74	18	36	16	14	6	72
1919		10	50	38	16	12	14	80	18	43	18	12	4	77
1920		11	60	38	20	21	5	84	17	39	20	21	4	84

Strömming 1 13 kg	Strömming 2 26 kg	Strömming 3 39 kg	Strömming 4	Strömming Totalt	Mjölk	Ved	Kontant 1 9 kr.	Kontant 2 18 kr.	Kontant 3 27 kr.	Övriga belopp	Totalt
25	28	1	1	55	1		10	1	1	5	17
27	32	2	3	64			17	7	3	6	33
32	25	3	1	61			23	6	4	5	38
36	26	8	1	71	2		26	8	7	7	48
36	25	8	1	70	6		27	7	7	9	50
36	13	15	1	65	7		27	7	6	9	49
35	14	18	1	68	6		28	7	8	9	52
38	16	13	1	68	5	1	29	8	7	10	54
34	13	18		65	4	1	24	9	10	7	50
37	13	17		67	3	1	25	10	12	7	54
40	15	16	2	73	3	2	27	14	9	11	61
37	17	15	4	73	3	2	2	31	13	21	67
39	17	12	11	79	7	3	32	15	8	16	71
38	20	21	6	85	6	1	28	18	14	19	79

a) Åren 1897–1911 var motsvarande kvantiteter mjöl 158 kg, 315 kg resp. 479 kg.
År 1897 utgick både rågmjöl och kornmjöl med en sammanlagd kvantitet av 157,5 kg, 315 kg och 479 kg, därav utgjorde rågmjöl 87,5 kg, 175 kg resp. 266 kg.
Källa: Gratialbok.

Tabell B 11. Totalt värde i kronor av utdelat gratial 1897–1920 vid Söderfors bruk fördelat på olika produkter.

År	Ängslott	Hö	Jordlott	Rågmjöl	Potatis	Salt	Strömming	Mjölk	Ved	Kontant	därav hyresbidrag	Totalt
1897	950		259	2 495[a)]	63	29	212	46		388		4 442
1905	500		91	3 090	124	38	283			609		4 735
1908	400		84	2 682	93	33	185			704	50	4 181
1910		609	289	3 516	123	41	228	142		905	98	5 853
1911		771	295	3 268	153	40	374	308		944	146	6 153
1912		592	273	3 436	153	60	364	429		917	146	6 224
1913		755	343	3 553	161	65	397	383		965	96	6 622
1914		886	332	4 242	317	71	367	264	18	1 151	116	7 648
1915		1 018	324	5 164	335	109	519	178	18	1 125	72	8 790
1916		521	349	4 979	342	183	963	256	18	1 006	72	8 617
1917		1 594	333	6 869	324	278	1 180	256	54	1 203	96	12 090
1918		1 378	461	7 114	444	386	1 745	128	68	2 111	102	13 835
1919		1 354	585	11 204	480	404	1 644	263	102	1 498	102	17 534
1920		903	819	12 932	456	475	1 839	307	52	1 730	147	19 513

a) År 1897 ingår i den redovisade summan rågmjöl till ett värde av 1 313 kr och kornmjöl till ett värde av 1 182 kr.

Tabell B 12. Total kvantitet av utdelade gratialprodukter vid Söderfors bruk 1897–1920.

År	Äng antal lotter	Hö antal lass	Landlotter kvm	Rågmjöl kg	Potatis hl	Salt l	Strömming kg	Mjölk l	Ved famnar	Kontant kr
1897	38		21 620	14 772	27	1 167	1 115	456		388
1905	20		7 600	18 180	41	1 642	1 417			609
1908	16		7 000	15 776	31	1 424	1 235			704
1910		71	24 083	19 533	41	1 782	1 520	1 092		905
1911		70	24 583	19 223	51	1 739	1 496	2 369		944
1912		70	22 750	18 084	51	1 714	1 456	3 064		917
1913		64	28 583	19 738	46	1 857	1 588	2 736		965
1914		59	27 660	18 443	63	1 775	1 468	1 885	3	1 151
1915		56	27 000	18 443	51	1 816	1 482	1 271	3	1 125
1916		49	21 810	18 440	57	1 830	1 482	1 828	3	1 006
1917		50	17 526	19 080	54	1 853	1 573	1 821	6	1 203
1918		40	17 730	19 761	55	1 930	1 586	914	6	2 111
1919		42	19 500	20 370	60	2 020	1 644	1 878	9	1 498
1920		42	25 590	24 400	57	2 375	1 977	2 192	3,5	1 730

Källa: Gratialbok.

Tabell B 13. Söderfors kommuns utgifter för hälso- och sjukvård 1895–1925.

År	Mentalvård	Barnmorska	Sjukhusvård[a)]	Övrigt	Totalt kronor
1895	490	400	58	117	1 065
1896	672	400	79	29	1 180
1897	309	400	188	0	897
1898	490	400	55	0	945
1899	480	424	35	0	939
1900	475	400	151	148	1 174
1901	518	448	224	71	1 261
1902	555	440	540	315	1 850
1903	413	400	52	200	1 065
1904	457	450	94	448	1 449
1905	328	483	322	145	1 278
1906	1 300	555	511	190	2 556
1907	1 068	575	22	445	2 110
1908	1 062	695	150	206	2 113
1909	1 295	690	116	472	2 573
1910	1 191	690	39	225	2 145
1911	878	651	262	311	2 102
1912	1 280	699	142	183	2 304
1913	1 523	611	276	42	2 452
1914	1 679	751	870	2 795[b)]	6 095
1915	878	836	2 066	811	4 591
1916	1 244	963	1 697	236	4 140
1917	1 095	1 101	1 212	571	3 979
1918	1 367	1 165	1 417	721	4 670
1919	2 466	2 430	1 603	856	7 355
1920	3 828	2 969	1 810	1 043	9 650
1921	5 285	2 321	3 967	422	11 995
1922	3 421	2 699	3 066	320	9 506
1923	1 831	2 514	4 188	77	8 610
1924	2 939	2 507	3 803	3 916[c)]	13 165
1925	2 889	2 115	7 461	2 491[d)]	14 956

Anm.: a) Jfr texten i kap. III under rubriken "Begreppet hälso- och sjukvård".
b) Därav epidemivården i Söderfors 2 470 kr. c) Därav lön till sjuksköterska 1 723 kr.
d) Därav lön till sjuksköterska 2 014 kr.
Källor: Söderfors kommuns kassa- och kapitalböcker.

Tabell B 14. Söderfors bruks utgifter för hälso- och sjukvård.

År	Lön åt läkare[a)]	Lön åt sjuksköterska	Övrigt	Totalt kronor
1895	2 000		370	2 370
1896	2 000		882	2 882
1897	2 000		749	2 749
1898	2 000		337	2 337
1899	2 000		436	2 436
1900	2 000		396	2 396
1901	2 000		673	2 673
1902	2 000		527	2 527
1903	2 000		458	2 458
1904	2 000	746	565	3 311
1905	2 000	1 372	1 015	4 305
1906	2 000	1 440	1 984	5 424
1907	2 000	1 575	1 013	4 588
1908	2 000	1 725	5 185[b)]	8 910
1909	2 800	1 800	2 828	7 428
1910	2 800	1 800	2 312	6 912
1911	3 000	1 800	3 160	7 960
1912	2 800	1 800	3 458	8 058
1913	2 400	1 800	4 625	8 825
1914	1 600	1 800	3 833	7 233
1915	1 600	1 800	2 859	6 259
1916	1 900	1 908	1 987	5 795
1917	2 167	2 079	3 017	7 263
1918	2 538	2 705	7 263	12 506
1919				13 290[c)]
1920				17 202
1921				13 186
1922				16 449
1923				–
1924	4 500			11 533
1925	4 325			8 735

Anm.: a) Arvode till läkare utöver fast årslön och dyrtidstillägg är inräknat under "Övrigt". b) Därav 2 379 kronor till epidemisjukstuga och 1 036 kronor till Bergslagets tuberkulossanatorium. c) Bokföringen är omlagd efter 1918 och mera detaljerade uppgifter har ej stått att finna.

Källor: Söderfors bruks kassa- och kapitalböcker.

Tabell B 15. Söderfors bruks utgifter för hälso- och sjukvård jämfört med Söderfors kommuns 1895–1925. Kronor per år i 1895 års priser.

År	Söderfors bruk	Söderfors kommun	Söderfors kommuns utgifter i procent av Söderfors bruks
1895	2 370	1 065	45
1896	2 904	1 189	41
1897	2 683	875	32
1898	2 176	880	40
1899	2 170	836	38
1900	2 113	1 039	49
1901	2 415	1 143	47
1902	2 265	1 656	72
1903	2 165	942	44
1904	2 930	1 297	44
1905	3 767	1 118	30
1906	4 640	2 187	47
1907	3 718	1 717	46
1908	7 146	1 695	24
1909	6 020	2 085	35
1910	5 602	1 739	31
1911	6 520	1 729	27
1912	6 205	1 774	29
1913	6 795	1 888	28
1914	5 569	4 693	84
1915	4 119	3 021	73
1916	3 380	2 415	71
1917	3 369	1 845	55
1918	4 151	1 550	37
1919	3 818	2 113	55
1920	4 905	2 752	56
1921	4 395	3 999	91
1922	6 773	3 914	58
1923		3 810	
1924	5 103	5 826	114
1925	3 800	6 506	171

Förteckning över tabeller i texten

1. Hantverkare i Söderfors kommun 1897, 1905 och 1912 14
2. Antal individer 16 år och däröver mantalsskrivna i Söderfors 1895—1925 fördelade på yrkesgrupper 17
3. Bostadens belägenhet och ägare. Procent av samtliga bostäder 20
4. Förvärvsarbetande kvinnor. Antal och yrkesbeteckning 22
5. Medianinkomst i 1895 års penningvärde fördelad på yrkesgrupper i Söderfors 24
6. Kvartiler och kvartilavvikelse. Taxerade inkomster fördelade på yrkesgrupper i Söderfors 1895—1925. Kronor per år räknat i 1895 års penningvärde 25
7. Hushållen fördelade på inkomstgrupper. Procent. 1895 års priser 26
8. Inkomster för boende vid Untraverket respektive tätorten Söderfors bruk. I 1895 års priser 27
9. Yrkesfördelning för i Untraverket boende inkomsttagare 28
10. Procent av totala antalet inkomsttagare boende vid Untraverket respektive i Söderfors kommun utom vid Untraverket med fördelning på yrkesgrupper. 1915 och 1925 28
11. Anställningstid för anställda i järnbruksrörelsen vid Söderfors bruk 29
12. Anställda fördelade på ålder vid anställningstillfället och ålder år 1925. Procent 29
13. Antal anställda personer i procent av samtliga som stod i skuld till Söderfors bruk 1895 och 1905. Skuld i procent av taxerad årsinkomst 30
14. Personer som erhöll lön in natura utöver enbart bostad 35
15. Arbetarnas lön in natura fördelad på produkter 36
16. Lön in natura i procent av individens totala lön 39
17. Olika produkters uppskattade värde 40
18. Bruksprís och marknadspriser på ved respektive mjölk 1908—1925 42
19. Naturaförmåner vid Söderfors bruk enligt Järnbruksförbundets statistik 44
20. Naturaförmåner vid Söderfors bruk 45

21. Söderfors bruks kostnad för prisskillnad å ved och mjölk 1916—1925 samt löner utbetalade till arbetarna i järnbruksrörelsen 46

22. Antal barn som erhållit fattigvårdsunderstöd direkt eller indirekt 1895—1925 räknat från 1/1 respektive år 51

23. Antal vuxna fattigvårdstagare 1895—1925 51

24. Antal fattigvårdstagare fördelade på från föregående år kvarvarande, nytillkomna och under året avgångna 1895—1925 52

25. Maximala antalet personer i Söderfors som kan ha fått fattigvård enligt § 2 i 1871 års fattigvårdsförordning respektive 1918 års fattigvårdslag 54

26. Antal intagna i Söderfors bruks ålderdomshem och Söderfors kommuns utgifter härför åren 1917—1925 60

27. Antal personer som erhöll jordlott och jordlotternas storlek i medeltal 70

28. Priser på gratialprodukter i Söderfors 73

29. Löner till arbetare och tjänstemän anställda inom järnbruksrörelsen vid Söderfors bruk samt sammanlagt värde av utdelade gratial 1897—1920 74

30. Antal personer som erhöll mjölkpengar som kontant bidrag i sin gratialförmån samt summa mjölkpengar 1920—1925 77

31. Medlemsutvecklingen i Svenska metallindustriarbetareförbundets avdelning 179, Söderfors, 1907—1925 99

32. Dyrtidstillägg och julgåvor utbetalade vid Söderfors bruk 111

33. Röstägarnas fördelning på olika röstklasser i Sveriges landskommuner 1872, 1893 och 1905 122

34. Landskommuner med olika slag av röstfördelning 1872 och 1893 123

35. Antal fyrk fördelade på olika yrkesgrupper samt juridiska personer i Söderfors kommun 1895—1910 125

36. Antal i kommunala val röstberättigade personer i Söderfors kommun 1895—1909 fördelade på yrkesgrupper 126

37. Antal röster fördelade på de största fysiska röstägarna i Söderfors kommun 1895—1910 127

38. Söderfors bruks röstetal i förhållande till det totala röstetalet i kommunen 128

39. Antal kommunala förtroendeposter och antal kommunalt förtroendevalda i Söderfors 1895—1925 fördelade på tunga respektive mindre tunga organ 132

40. Andelen yrkesverksamma i åldern 23 år och däröver i Söderfors 134

41. Antal förtroendevalda fördelade på yrkesgrupper i procent. Tunga organ 135

42. Antal personer som haft kommunala förtroendeuppdrag i Söderfors 1895—1925 fördelade på antal uppdrag och yrkesgrupper 136

43. Antal personer som haft uppdrag i kommunalpolitiskt tunga organ i Söderfors 1895—1925 fördelade på antal uppdrag och yrkesgrupper 137

44. Antalet förtroendeposter i tunga kommunala organ besatta av socialdemokrater (1) samt totala antalet förtroendeposter i respektive organ (2). Åren 1911, 1915, 1920 och 1925 139

Förteckning över tabeller i bilagan

B 1. Mantalsskrivna i Söderfors 1895—1925, fördelade på ålder, kön och civilstånd 169

B 2. Personer inom jordbruk med binäringar i Söderfors 1895 och 1925 170

B 3. Kumulativ fördelning av hushåll med taxerad inkomst. Realinkomst 171

B 4. Personer som erhöll lön in natura utöver enbart bostad 1895—1911 fördelade på yrkesgrupper 171

B 5.a Antal individer som erhållit fattigvård inom Söderfors fattigvårdssamhälle, fördelade på ålder, kön och civilstånd. 1895—1909 172

B 5.b Antal individer som erhållit fattigvård inom Söderfors fattigvårdssamhälle, fördelade på ålder, kön och civilstånd. 1911—1925 173

B 6.a Olika slag av fattigvård 1895—1920 i Söderfors kommun. Individer och medianvärde 174

B 6.b Olika slag av fattigvård 1895—1920 i Söderfors kommun. Individer och medianvärde 175

B 7.a Fattigvården uppdelad på olika former av understöd samt administration i absoluta tal och i procent av kommunens totala fattigvårdsutgifter 176

B 7.b Fattigvården uppdelad på olika former av understöd samt administration i absoluta tal och i procent av kommunens totala fattigvårdsutgifter 177

B 8. Söderfors kommuns utgifter för fattigvården 1921—1925. Antal individer som erhållit olika former av understöd. Värde i genomsnitt 178

B 9.a Gratialets storlek i kronor fördelat på gratialister efter ålder, kön och civilstånd 179

B 9.b Gratialets storlek i kronor fördelat på gratialister efter ålder, kön och civilstånd 180

B 10. Antal personer som erhöll gratialprodukter 1897—1920 vid Söderfors bruk fördelade på de olika produkterna 181

B 11. Totalt värde i kronor av utdelat gratial 1887—1920 vid Söderfors bruk fördelat på olika produkter 182

B 12. Total kvantitet av utdelade gratialprodukter vid Söderfors bruk 1897—1920 183

B 13. Söderfors kommuns utgifter för hälso- och sjukvård 1895—1925 184

B 14. Söderfors bruks utgifter för hälso- och sjukvård 185

B 15. Söderfors bruks utgifter för hälso- och sjukvård jämfört med Söderfors kommuns 1895—1925. Kronor per år i 1895 års priser 186

Acta Universitatis Upsaliensis

UPPSALA STUDIES IN ECONOMIC HISTORY
Editor: K G Hildebrand

This series is a continuation of the Ekonomisk-historiska studier, in which vols. 1–9 were published in 1965–1973 by Esselte Studium, Stockholm.

Under its new title, the series is included in the publication group Acta Universitatis Upsaliensis and is distributed in the same way as the other series of that group.

10. Ragnhild Lundström, Alfred Nobel som internationell företagare. Den nobelska sprängämnesindustrin 1864–1886. 1974.
11. Göran Dyverfeldt, Norrbottnisk sågverksindustri 1900–1925. AB Ytterstfors-Munksund och dess föregångare. 1974.
12. Britta Jonell-Ericsson, Skinnare i Malung. Från hemarbete till fabriksindustri. 1975.
13. Karsten Lundequist, Socialhjälpstagande – utveckling och orsaker 1945–1965. Med en intensivundersökning av hjälptagandet i Uppsala. 1976.
14. Eskil Ekstedt, Utbildningsexpansion. En studie över den högre utbildningens expansion och ekonomins strukturella omvandling i Sverige under efterkrigstiden. 1976.
15. Bertil Jakobsson, Företaget, kommunen och individen. En studie i relationerna mellan Söderfors bruk AB och Söderfors kommun och dess invånare 1895–1925. 1976.

ISBN 91–554–0470–7